

140

24 (13)

अथ

लोधायन सोमप्रयोगः

रुद्र दत्त प्रणीतः

Bodhayan Somprayogah.

980

24 (13)

बो. सो. प्र.

११८

140
24

13

140
१५५ (१३)

सुतसूत्रे
॥ आरक्त ॥ अनंतदेवैकत बोधायन ॥
॥ सोमप्रयोगः समाप्तः ॥ ६२ ॥

बद्धनिशासदिकाष्टम्यामास्यादभयपाशिका ॥ एकपंचययोह्यासदस्रतासिंहर ॥ ६३ ॥
शिशुसहविधनिद्रयमधुमनर ॥ अष्टावुत्तरबदिरादधुमनर ॥ ६४ ॥

प्र. सं.

कुल (३३४)

॥ दौधा यन्न सोम प्रयोग आरभ्यते ॥
अनंतदेवसुतरुद्र इत कृतः ॥ श्री

140

24

श्रीगणेशाय नमः ॥ यस्य ज्ञानमनंतं तं दानं ॥ यस्य चानंतं ॥ सक्तिर्यस्यानंतं तमनंतं
 गुरुं नो मि ॥ १ ॥ आश्वलायनशाखिनो यजमानस्य बोधायनसोमप्रयोगः ॥ तत्र
 धानपूर्वके सोमेन तु नक्षत्रादि नियमः ॥ अन्यत्र सोमेव संते पौर्णमास्यामावास्या
 यां वा यजनीये वा सुत्या तदनुसारं पादीक्षादिकल्पनं ॥ देवनक्षत्रे दीक्षा पौर्ण
 मास्यां सुत्येति वा ॥ क्षतिका प्रथमं विशाखेन प्रोक्तानि देवनक्षत्राणि तत्रैव
 दीक्षा सुत्या यदा मावास्या यां यजनीये वा सुत्या तदा द्वादश दीक्षाः ॥ अमा
 वास्या यां यजनीये वा दीक्षा ॥ तदा द्वादशैः स्थितिपातेन दोषो नेति केचित् ॥ २ ॥
 उदगयने पूर्वपक्षे वा तदा प्रतिपदि दीक्षा पंचम्यां सुत्या द्वितीयायां दीक्षा
 षष्ठ्यां सुत्या एवमाख्यं पक्षसमाप्तिः ॥ एवमेषामन्यतमः कालो बधायः ॥ १ ॥ १

अथ विष्णुसोमस्येन्द्राग्नः पुनरुत्सृष्टः पशुः ॥ पूर्ववत्तनादनाज्जीर्णः पुनर्विक्रवान् पुनरुत्सृष्टः

त्रिपुरसृष्टः ॥ त्रिपुरसृष्टं वेदे देवि विष्टे दे आश्विनच्छागे धूमवर्णे ललामभ्युत्सृष्टः ॥
 अत्र होत्रादि पूर्वपक्षे पशुद्वयं नक्षत्रं त्वस्ति मकु योत्सृष्टः ॥ सोमाधाने अग्नीषो
 मीयेण सह सवनीयेन वा सह पालंको ॥ यदा सोमाधाने पिपशुद्वयं तत्रेयात्तत्वा
 व सोमेन यजेत तस्य गत्वेनाव्यधाय कृत्वा दिति तत्र रत्नाकारः ॥ विष्टिन् सोमपीथ
 स्प सोमाधाने नान्तीत्यन्ते ॥ पुनरेव यजने शाखा प्राचीनवन्त्रादि देवतीकाशाद
 क्षिणतो वषट्पसी चतुर्दशुदारवती ॥ तस्या दक्षिणतो व्रतश्रपणागारं प्रप्रा
 ग्वेवात्पश्चिमं प्रागे पत्नी शालस्त्वनुष्पदा ॥ उदगद्वारमिति श्रवः ॥ पश्चात्पत्नी
 शाला ॥ अथ यदि दूरेतीर्थं तदा तत्र शाखां द्वादशैः कुट्टपरिवारो पूर्वयजमाना
 यापरं पश्येत्तयाः प्राचीं द्वादशैः कुर्वति ॥ तदुदकु सोमस्थापयति ॥ शाखान्वाह्या
 द्वादशैः द्वादशैः प्रक्रमेवा विहारः ॥ पूर्वघुर्ना दीमुखं रात्रा बुद्धकशां त्रिप्रतिसेर

१ द्विपदस्ति पदो प्रक्रमः एकपदो पीथके पदं पंचदशांगुलं द्वादशांगुलं वा दशां
 गुलमपीत्येकं ॥

२ बंधे चत्तुर्वाअपरेद्युः स्नानादिपंचकं कृत्वा अपरेद्युः स्नानादिपंचकं कृत्वा पुण्याहं वा
 चयेत् ॥ अग्नाविष्वादेयः प्रीयंतामिति विरोधः ॥ अथ गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राग्वे
 षु देवेषु प्राङ्मुख उत्तरतः पतिर्दक्षिणतः पत्न्येवमुपविश्य प्राणा नायम्ययाः पु
 रस्तादिस्मादिनिविष्टमिच्छते श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं विच्छिन्नसोमपीथसंधानार्थं
 मेऽद्राग्नं पशुं दौत्रात्प्रप्यापरिहाराथमाश्विनं च पशुं मृगं धामा विण पशुना
 समानतं नं कुर्वेद्वा दशसोत्रेणा द्वादशसोत्रेण सप्तवर्ग्येण ॥ रथं तरसा मेव
 विंशतिगुदक्षिणेन द्वादशसोत्रेण दक्षिणेन त्रयं दक्षिणेन ज्योतिषे मे वा
 नाग्निष्टोमसंस्तेन चतुष्टोमेन स्वर्गकामः सोमेन यद्व्य ॥ इत्युपव्याहर
 णं त्रिभिर्नसा त्रिरुचैः ॥ तन्मन्त्रं ध्यातामित्यादि अंत्ये तं कुर्यात् ॥ अथ
 सोमप्रवाकं कृणीते ॥ सोमप्रवाको वदति ॥ असौ यजमान स्वाहातां कृणी

॥ यो धायन्नसोम प्रयोग आरभ्यते ॥
 अनंतरे वा सुतरुद्र हत कुतः ॥ श्री

140
 24

तदादि सर्वान्ति सिजोव
दतीति भावः

स्तानुपचयमं च मन - - - - -
मंत्रोक्षणपुण्याहवाच्यजानिपपंच

तस्यादि। तं क्रुत्विजः पृच्छति। कायज्ञः कृत्स्विजः काद्युक्षिणेति सप्रतिवदति। काय्या
पोयतो ज्यातिषामाग्निष्टामः। कण्याणां क्रुत्विजः कण्याणीदक्षिणोत्तियजमानस्ते
नाहतांसः कृत्यापविश्य दत्तस्नानादिषु कृत्स्विजोत्पत्तिः॥ ब्रह्माणामेव प्रथमं
वृणीते। यदेतत्तारमथाध्वर्युमथोजातारं॥ तदानोन्यवरणं सर्वोच्च॥ तदाहोता
रमेव प्रथमं वृणीते। तदुःपादावुपसंग्रहामुक्तामीहोत्रेण त्वागच्छ। मियाज
यतु मासवान्॥ अग्निर्महोता समेतो होतारं त्वामु वृषो॥ इत्यत्र सर्वत्र नामा
देवाः सवितो जपत॥ महन्मेवोचो कर्गो मेवोचो कर्गो मेवोचा यशो मेवोचः सोमं मे
वोचः कृष्णं मेवोचो कृष्णं मेवोचस्तुतिं मेवोचः॥ सर्वं मेवोचस्तन्मा वतु तन्मा भिश
तु तन्मा सुसिषीय॥ होता॥ अग्निर्देवता सततोत्ता हता हता हतं तमानुषः॥ यजमा
नः॥ अंतथा॥ पादोपसंग्रहः प्रतिवचने सर्वत्र॥ ततो ब्रह्माणं॥ चंद्रमा मे ब्रह्मास

तन्मा जिनवतु

भुक्तिं

मे ॥ १ ॥

३

ब्रह्माणं त्वामुं वृणे ॥ ब्रह्मामहमइत्यादि ॥ सुक्षिमाय ॥ चंद्रमासे ब्रह्मा सते ब्रह्मा
५ ब्रह्मा ॥ हं ते मानुषः ॥ ततो ध्वर्युः ॥ आदित्यो मे ध्वर्युः स मे ध्वर्यु रध्वर्यु त्वामुं वृणे ॥
अध्वर्युर्महमइत्यादि षीय ॥ आदित्यो मे ध्वर्युः स मे ध्वर्यु रध्वर्यु र हं ते मानुषः ॥ त
तउ जातारं ॥ पर्जन्यामउ जाता समउ जातो जातारं त्वामुं वृणा ॥ उजाता ॥ महमइ
त्यादि ॥ षीय ॥ पर्जन्यामउ जाता समउ जातो जाता हं ते मानुषः ॥ ततो होत्रं कौत्रं
आपो मे होत्रां सिन्यस्ता मे होत्रां सिन्ये होत्रां सिनी वेमि वृणा ॥ अमु
कामु कशर्मपा इति सर्वेषां नामान्यतिदिशोत् ॥ होत्रकाः प्रत्येकं ॥ महमइत्यादि ॥
षीय ॥ आपो मे होत्रां सिन्यस्ता मे होत्रां सिन्ये होत्रां सिन्यावयंते मानुषाः ॥
ततश्च मसा ध्वर्युः ॥ रश्मयो मे च मसा ध्वर्यु वस्तु च मसा ध्वर्यु वश्च मसा ध्वर्यु

३

होत्रकशदेन मेत्रावरुणादयोद्वा
रशस्त्रक्षणाया गृह्यते

मे ॥ होत्रकाणां समासत एव वरुणं ॥
वधा विष्णुं द्रुहता मानुषा इति तथा
मीमानुषा इति होत्रकानि तिस्र्युषाः
इति रुद्रस्तमथमिहित

४ मसाध्वर्यवस्तेदेवयजनं ददातु ॥ अथवा देवयजनं नयायति ॥ ततः सर्वात्वे
 नो जघनेन ॥
 वयजनं ददातु ॥ होतुर्देवयजनं मे ददाहि ॥ होता ॥ अग्निदेवो देवो होता स ते दे
 वयजनं ददातु ॥ उक्तात देवयजनं मे ददाहि ॥ उक्ताता ॥ पर्जन्या देवो देवो उक्ताता स ते
 देवयजनं ददातु ॥ स दस्य देवयजनं मे ददाहि ॥ स दस्यः ॥ आकाशा देवो देवः स
 दस्यः स ते देवयजनं ददातु ॥ होत्रका देवयजनं मे दत्त ॥ होत्रका ॥ आपा
 देवो देवो होत्रा शमिन्यस्तो देवयजनं ददातु ॥ चमसाध्वर्यवो देवयज स्ते
 वा न मे दत्त ॥ रश्मयो देवो देवो गार्हपत्यमुपविश्य जपोते ॥ इडा देवः स दत्तु ॥
 विहरपापक्षेत्री विहृत्याज्यसंस्कारादि तत्त्वा कृत्वेव च मुपसंधायाह
 वनीये चतुर्गृहीता गृहीत्वा जुहोति ॥ वास्तोष्पत प्रतिजानी सुस्मान् ॥ १० ॥
 जुषस्व नो न वाधि ॥ इ प देश चतुष्पदे वास्तोष्पत राग्मया स ॥ १० ॥ आ

७ आवक्षे मउ० सदान्त्वाह ॥ यजमानः वास्तोष्पत इदं ॥ ततो गार्हपत्य य
 मजस्तान्वा रण्याः समारोपयति ॥ अयते ॥ उरारो हायानावधयारयि ॥ य
 जमाने नैव सम्पन्नोपः कार्यः ॥ ज्यातिष्टोमाते समारोपाभिधानाद्यत दा
 योः समारोपे वेत्त क्षपयायोग्यते ॥ अजस्रपक्षे पि गार्हपत्यमेवति व
 क्ष्यते ॥ अश्वलायनो यजमानश्चेत् आसीदाथानावधयागिर इति पा
 ठः ॥ शाकामक्षिप्रति उदकुम्भं गृहीत्वा कश्चिदग्नौ गच्छति ॥ तदनु
 यजमानः ॥ सोममरणीवादाय पल्यन्वारब्धः संभारैः सह यक्षिप
 स्वादिक्षिपातो वा गच्छति ॥ तदनु रेषा शाकामपरीत्य पूर्व्यादाराशां
 प्रविशति ॥ अध्वर्युर्गार्हपत्या धाय तनान्धुधस्यावाक्ष्य ॥ यजमा

नः प्रत्यवरोहेतिमथितागार्हपत्यायतेनेऽग्निं निधाया हवनीयमुद्धृत्यपरिस्र
 मुष्टपरिस्तीर्यपरिषिच्यचतुर्गृहीतमाहवनीये जुहोति॥मनोज्योतिर्जेष
 तामाज्यंविधिं नयत्तदसमिर्दधातु॥यादृष्टाउषसोनिष्पुचश्च ताः संदधा
 मिहविषाद्येतनस्वाहा॥यजमानःमनसेज्योतिष इदं॥अग्नयइदमि
 तिकल्प४॥आज्यंपशवः पुरोडाशीया एतेमेयज्ञार्थायावद्यज्ञउप
 योक्ष्येतावन्मेयज्ञार्थंशेषान्नास्त्राणामुंजीरन्॥इतिनिर्दिश्यइत्येका
 इहयस्यइतिवदेत्॥यजमानोदेवयजनमध्यवस्यति॥विभज्यरेतदे
 वंप्रवर्ग्यसंभरणानेवेदं॥एदमगन्मदेवयजनं पृथिव्यापिष्वेदेवायदङ्गु

चोमूर्च्छणे॥नामादेशोवृत्तजपश्चपूर्ववत्॥व्यंतेमानुषाः॥ततःसदस्यं॥आ
 काशमेसदस्यःसमेसदस्यःसदस्यंत्वामूर्च्छणे॥सदस्यः॥महम्महत्यादि०पीया
 आकाशमेसदस्यःसतेसदस्यःसदस्योहन्तेमानुषः॥नवासदस्यवरुणं॥
 नमोसमभ्रीयुर्नेस्त्रियमुपेयुराक्रतोत्तपवर्गात्॥यजमानःस्वशास्वयामधु
 पर्कंकुर्यात्॥प्राणाना यम्यातिथ्यादिर्संकीर्त्यतान्मधुपर्केणपूजयि
 व्यशितिसंक्रज्य॥प्राश्नुवानासनेषूपवेक्ष्यकांडानुसमयेनपदार्थानुसमये
 नवापूजांकुर्यात्॥॥अथकृत्विजोदेवयजनंयाचते॥अध्वर्योदेवयजनंमे
 देहि॥अध्वर्युः॥आहिस्यो देवो देवो ध्वर्युः सते देवयजनं ददातु॥यजमानःॐ
 तथेति सर्वत्र॥ब्रह्मदेवयजनंमेदेहि॥ब्रह्मचंद्रमा देवो देवो ब्रह्मा सते दे

१
षतपूर्वकृत्सामाख्या यदुपासंतं तोरायस्पोषेया सप्रिषामदेस ॥ त्रुष्कीवा ॥
इतः पश्चादितुत्तरतः इतः पुरस्तादितो दक्षिणातरति ॥ एदमरानेस्यस्यासुवमि
तः पश्चादित्यादित्यसिद्धे ॥ अथप्रवर्ग्यसंवरणा ॥ उधरणा पक्ष विद्वत्प्रत्यय
जमाना ध्वयुप्रतिप्रस्थानामीभाः यथायतनमुपविश्य शान्तिं जपाम ॥ नमो
वाचयाचोदितायाचानुदितास्त्येवाचनमानमेवाचनमोवाचस्पतयेनम
ऋषिक्यामंत्रहोममंत्रपतिभ्यामामामृष्यामंत्रहोममंत्रपतयः परादुमो
हमृषीमंत्रहोममंत्रपतीन् परादां वैश्वदेवीवाचमुधासश्शिवामदस्तां दु
ष्टां देवभ्यः शर्ममैघोः शर्मपृथिवी शर्मविश्वमिदं जगत् ॥ शर्मर्वरश्चसूर्यश्च
शर्मब्रह्मप्रजापती ॥ स्तुतं वादिष्य सुवर्णं वादिष्य तेजो वादिष्य यशो वादिष्य तपो
वादिष्य ब्रह्म वादिष्य सत्यं वादिष्य तस्मा अहमिदमुपस्तारणमुपस्तुपाउप

सप्तमो मे प्रजायै पशूनां कृत्या सै दुपस्तरपामहं प्रजायै पशूनां कृत्या संप्रा
णापागो मृत्या मोपातं प्राणापागो मृत्या हासि संधुमनिष्य मधुजा निष्य
मधुक्ष्या मिमधुवा दिष्या मिमधुमती देवस्यावाचमुद्योसः शुभ्रवप्यं प्रनु
व्यभ्यस्तो मा देवा जवंतु शापनायौ पुत्रो नुमदंतु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥
अध्वर्युरग्रेण शोलां धनुर्गोत्रे गतं स्वात्वा तत्र संस्तुतां मृदं बिले न संस्तु
प्रक्षिप्य नरतस्तपो पुउदक्सं स्था निवरा हविर्ह तं वल्मीकवपां शुक्रा
द्वौ कं से छागा पयश्च सादयति ॥ तदुत्तरतः प्रागग्रे पुदक्सं पुस्तच्छा ज्ञि
नं प्राचीनं श्रीवस्तुनलो मा पस्तृणाति ॥ उत्तरस्य तालं लवडस्याय स्य
तो घृत्य वाक्ष्य सिकताभिर्मृदा परिमंडले खरं तत्वा तत्र सिकता न्युष्यकु
शद्वौ मिश्रव प्रछाद्य परिश्रित्या दीर्घं द्वारं तत्वा तत्र वपसा दयति ॥ १५ ॥

७
 तामभिर्मंत्रयते॥ अन्निरसिनारिरस्य ध्वरक्षदेवेभ्यः॥ उत्तिष्ठति॥ उ
 तिष्ठ ब्रह्मणस्पतदवयतस्त्वमह॥ उपप्रयंतुमस्ततः सुदानव इन्द्राश्च
 वासवा॥ तीर्थेन गतस्तु काशं प्रैति॥ त्रैलोक्यं पास्पातिप्रदेवव्यतु
 सूनृता॥ अस्त्ववीरं नयं पत्निराधर्मं देवाय ज्ञेयतु नमः॥ ब्रह्म यज्ञ
 मानावपि तीर्थेन गत्वा गतस्याग्रेणापरीत्य दक्षिणात्त उपविशतः॥
 अध्वर्युर्मुदमुपतिष्ठते॥ देवीद्यावा पृथिवी अनुमेम इसाथो॥ अ
 भ्याप्रहरति॥ क्रुध्या समद्यमखस्य शिरः॥ उपउपस्पृश्य हर
 ति॥ मखामत्वा॥ उत्तरतः कृष्णजिने निवपति॥ मखस्य त्वारा
 र्क्षे॥ एवं द्वितीयमेवं तृतीयं॥ क्रुध्या समत्यादि॥ कृष्णचतुर्थं

मुदं परित्राध्यवराहविहतामुपतिष्ठते॥ इयस्य अस्तीः॥ प्रहृष्टा
 दिपरिषेवणांत पूर्ववत्॥ वल्मीकवपामुपतिष्ठते॥ देवीर्वृत्ररि
 भूतस्य प्रथमजा क्रतुवरीः॥ प्रहरणादिपरिषेवणांत पूर्ववत्॥
 इवमुपतिष्ठते॥ इन्द्रस्येजा सि॥ प्रहरणादि पूर्ववत्॥ छागाप
 यउपतिष्ठते॥ अग्निजा असिप्रजापतेनेतः॥ पयस्य भिन्नमवदधा
 ति॥ क्रुध्या शिरः॥ प्राग्व हस्तामुदि प्रश्वातयति॥ मखस्य त्वारा
 र्क्षे॥ एवं द्वितीयमेवं तृतीयं॥ कृष्णचतुर्थं न सह सर्वप
 यः कंसं न मृदि परिषिञ्चति॥ अत्रैव तानति शेषान् स्थापयति॥
 प्रायश्चित्ताथ॥ अध्वर्यु ब्रह्म यज्ञमानाः सहस्रं जिनेन प्र

वर्यमाददेतेमुखा न्यन्यतः कृत्वा प्रवर्तते प्राग्गर्जिता अपराह प्रत्य
 गर्जिताः प्रवर्यमानयन्ति ॥ एतद्ब्रह्मणो स्पतिर्देवैस्तु स्रज्जना ॥ अ
 छावीरनयं पंक्तिराधस्तं देवायज्ञेनयंतुनः ॥ सर्वप्रत्रं ब्रह्मः स्वरेसाद
 यन्ति ॥ आयुर्धेहि प्राणा धेहि पानं धेहि व्यानं धेहि चक्षुर्धेहि श्रोत्रं धेहि
 मनो धेहि वाचं धेहि आत्मानं धेहि प्रतिष्ठां धेहि मां धेहि मयि धेहि सर्व
 प्रत्रं ब्रह्मः ॥ अध्वर्युः शून्यग्रामकपालपिष्टः शर्करापिष्टः रजलोमैः
 क्षुब्धजिनलोमैर्मदं संसृज्यमदंती ॥ केः संयोजति ॥ मधुत्वामधुलाकरो
 तु ॥ किंचित्सरिषिष्यदीर्घपिंडं करोति ॥ मरुवस्य निरोसि ॥ अंगुष्ठा
 न्यां त्रिधा करोति ॥ यज्ञस्य पदे स्थः ॥ एकस्य त्रीन् पिंडान् सत्त्वानि वा
 मेकं कर्त्रे प्रयच्छति ॥ गायत्रोसि ॥ कर्ता ते न महावीरस्य मूलं करोति ॥

अग्रामकपालपिष्टानि शर्करापिष्टानि अजलोमानि क्षुब्धजिनलोमानि
 फलकं वेणुशलाकां कर्तारं ब्राह्मणं मिच्छि ॥ गार्हपत्ये मदंती रधि श्रपयति ॥
 अतर्वेदी उपयत्नं मती ॥ श्रामरालिमात्री स्वादिरी मां दुर्वरं विषावं वेकं क
 ती वाग्निं प्राचीं निदधाति ॥ शालायाः द्वाराणि परिश्रयति ॥ पत्नी शालप
 लीमुपवेश्य परिश्रयति ॥ अग्नीन् परिस्तीर्य दक्षिणतो ब्रह्मयजमा
 नावुपवेश्या ज्यसंस्कारां देवत्वाय जमानानां न्कारं धृत्वा तुर्हीतं जु
 हाति ॥ यजते मन उत यं जतं धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ॥ वि
 हात्रा दधे वयुना विदेक इन्द्रो ह्येवस्य सवितुः परिष्ठाति स्वाहा ॥
 यज० सवित्र इदं ॥ अध्वर्यु रूपविश्याभिमादत्ता देवस्य त्वा० ददध

फलकोपरिहस्तेन ॥ गायत्रेपात्वा छंदसा करोमि ॥ अध्वर्युर्द्वितीयं प्रयच्छ
ति ॥ त्रैष्टुभेपासि ॥ कर्तो तेन महावीरस्य मध्यं करोति ॥ त्रैष्टुभेन नत्वा छंद
सा करोमि ॥ अध्वर्युर्जागतासितृतीयं प्रयच्छति ॥ कर्तो तेन महावीर
स्य बिलं करोति ॥ जागतेन त्वं छंदसा करोति ॥ तं प्रादेशमात्रं पृ
थुमूलं मध्ये रत्नं तं पृथुग्रीवं त्वं त्वावेष्टुत्रालाकया स्याधस्तृतीय
त्वागं वर्जयित्वा दर्शकं करोति ॥ बिलस्याधस्ता अंगुले चतुरंगुले वा
रास्तां परिमंडलां करोति ॥ मरुवस्य रास्तासि ॥ बिलं करोति ॥ अ
द्वितीया बिलं गृह्णातु पांक्तं न छंदसा ॥ महावीरमादित्येनाभित
पति ॥ सूर्यस्य हरसाश्राय ॥ खरेनि दधाति ॥ अध्वर्युस्तमभिषं

त्रयते ॥ मुखोसि ॥ एवं द्वितीये वं च तीये ॥ त्रीं पितृं करोतीत्यादि मरवासी
स्यंत ॥ कर्ता शोषितया मृदा लक्ष्मीं पिबने रोहिणा कपाले चाज्यस्थाली च
करोति ॥ अतिशिशिरमृदा सर्वाणि प्रति लिप्यनि वा तेशोषयति ॥ अध्वर्यु
गोर्हपत्याग्निमादृत्य लौकिकं वा सुं सोऽश्वस्यै कविं शतिं शस्त्रं पिंडानादी
प्यमुरव्यं महध्वीरं धूपयति ॥ वृक्षा अश्वस्य निव्यदसि वरुणास्त्वा धृत
व्रत आ धूपयतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा ॥ अंतर्बहिश्च सुधूपि
तं त्वत्वा निदधाति ॥ एवमित्येतो ॥ लक्ष्मीं पिबना दीनि उत्तरेण शाली
संधने गर्ते प्रांच उदीचा वामहवीरान्निदधाति ॥ पुरस्तात् पिबने प
श्चाद्रोहिणा कपाले चाज्यस्थाली च ॥ इंधनेन प्रच्छाद्य मृदा वार्षिकं पति ॥
तं चतुर्गुलिमनुदिशमा दीपनाय छिद्राणि स्थापयति ॥ पुरस्तात्

व्रयति॥ उत्तिष्ठ ह नमोर्ध्वं सिद्धं वस्त्वं॥ स्वस्थाने सादयति॥ अपद्य
 मानः पृथिव्या मांशो दिशः॥ आष्टण॥ महावीरमोक्षते॥ सूर्यस्य त्वाचक्षु
 षान्चीक्षन्नुजवेत्तासाधवेत्तासुक्षितेत्वाभूत्वेत्वा॥ तं प्रदक्षिणां पुरीष
 पापमृहति॥ इदमहममुमामुष्याय पां ब्रह्मवर्चसे न पयूहामि॥ अमु
 मिमित्तियजमानस्य नाम गृह्णाति॥ अमुष्याय पां मिमित्तियजमानं संदं
 शेन सते वधायां तव हि श्वच्छागा पयसा सिंचति॥ गायत्रेण
 त्वा छंदसा छृणाभिन्नेषु भूतनत्वा छंदसा छृणाभिजागतेनत्वा
 छंदसा छृणाभिछृणात्तुत्वा वाक्छृणात्तुत्वा वाक्छृणात्तुत्वा

हविष् शृद्धं धिवा चं ह्यु धूर्जं ह्यु धि हविर्देव पुरश्चर सध्या सं
 त्वा॥ गोपयसा शांतीं करोति॥ एवं द्वितीयमेवं तृतीयं अं
 गारो हपना दिशीती करणांतं॥ तूष्णीं पितृने रोहिणा क
 पाले चाज्यस्थाली चं गारो हपना दिशीती करणांतं॥
 सर्वस्वार्थानि धाय कच्छाजिनेन प्रच्छाद्यान्नं रक्षा
 लारवं रेडि विव्यस्था पयति॥ यथा पत्नी न पश्य

तिसर्वेशांतिं जपंति भद्रं नो वातः पवतां प्रातः
 रिवाश्वा नानस्त पंतु सूर्यः ॥ आहानि रा
 सवंतु नः शूरानिः प्रतिधीयतां ॥ शमुषा
 नेत्युद्युतुशामा

रादीपयति येनाग्निना धूपयति ते नैव ॥ आर्चयेत्वा ॥ दक्षिणातः ॥ शोचिषे
 ला ॥ पश्चात् ॥ ज्यातिषत्वा ॥ उत्तरतः ॥ तपसेत्वा ॥ यदि प्रातस्तदा सायमुवा
 सयति ॥ यदि सायंतदा प्रातः ॥ पक्षे पुनर्वर्गो पयश्छागापयो धृष्टिमश्च
 तृणैस्तैसं दंशं रवारी शिक्यं सप्तातिनामि स तत्तमादाया ॥ अ
 सीमं महिनादिपं मित्रो वक्त्र वसप्रथाः ॥ उत्तमवसाष्टथिवी ॥ मित्रस्य
 वर्षणी धृतः ॥ श्रवो देवस्य सजिसिं ॥ घुम्नं चित्रश्वस्तमं ॥ धृष्टिमाद
 ने ॥ सिध्येत्वा ॥ तयामुख्यामहावीरा दंगारानुदपति ॥ देवस्त्वासवि
 तादपतु सुपापिः स्वंगुरिः सुबाहुस्तशक्त्या ॥ महावीरं संदंशोना

ततो नो महः श्रावहवातः श्रावातुमेष जंशं भूर्मयो भर्ते हि दे॥ प्रण
 आयूषि लारिषत् ॥ इन्द्रस्य गृहो रितं त्वा प्रपद्ये सगुः सोमश्चास
 हयमेऽस्ति तेन ॥ १३॥ प्रपद्ये सवः प्रपद्ये सवः प्रपद्ये भूर्भुवः सवः प्र
 पद्ये वायुं प्रपद्ये नातुं देवतां प्रपद्ये रमानमारुणं प्रपद्ये प्रजापते
 ब्रह्मकोशं ब्रह्म प्रपद्ये ओं प्रपद्ये ॥ ॐ तं रिक्षं मउर्वेत्तं हृदयः पर्व
 तश्च यथा वातः स्वस्त्यास्वस्ति मां तया स्वस्त्यास्वस्ति मानसानि ॥
 प्राणापानौ मृत्योर्मा पात प्राणापानौ मामोहा हि हं मयि मेधां
 मयि प्रजां मयि गिरिसेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि दिशं

१२

यं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि स्वयेऽस्मि ज्यो दधातु ॥ धुमिर
 कुम्भिः परिपालमस्मान रिष्टे मिरमिना सौमगेभिः ॥ तन्नो मित्रो
 वरुणो मामहं लामदितिः सिंधुः पृथिवी उलद्योः ॥ कयानश्चित्र
 आभयदूती सदा रथः सरवा ॥ कयानश्चित्रया एता ॥ कस्त्यास
 त्यो मदमे हि षोमस्तदंधसः ॥ ६८ ॥ चिदा रुजो वस्तु ॥ अभा
 युणः सखी नाम गिता जिरिहृणां ॥ शतं मवास्तुतिभिः ॥ ययः
 सपण उपसेदु रिद्धं प्रियमेधा नृषयो नाधमाना ॥ अपधा

तन्मूर्धुनिहपूर्ध्विचक्षुर्मुमुग्धस्मानिधयेवबधात्॥ शंनोदेवीरमिष्ट
 यन्म्रापोभवंतुपीतये॥ शंयोरभिस्त्रवंतुन॥ ईशानावायपांश
 यंतीभ्रवर्षणीनां॥ अपोयाचामिभेषजं॥ सुमिन्वानापत्रो
 षधयः संतुदुर्मिन्वास्तस्मैष्टयासुर्येस्मान्देष्टियंचवयंदिष्म॥
 आपोहिष्ठा० से॥ योवः शि० तरः॥ तस्मात्त्ररंग० चतः॥ दधिवी
 शांतासामिनाशांतासामिशांताशुचयंशमयतुष्टोः शांतासा
 दित्येनशांतासामिशांताशुचयंशमयतु॥ २१ अंतरिक्षंशां
 तं तद्वायुनाशांतानन्मेशांतंशुचयंशमयतु॥ २२ दधिवीशां

दित्युदेनैतुः॥ शिवानः शांतमाप्तवस्तुमडीकासरस्वतिभामोलेयोमसंद
 शि॥ इडौयैवास्त्वसिवास्तुमद्वास्तुमंतोष्टयास्तुमावास्तोश्चित्तुमद्वा
 स्तुः सप्तयाद्योस्मान्देष्टियंचवयंदिष्मः॥ प्रलिष्ठासिप्रतिष्ठावंते
 यास्तुमाप्रतिष्ठायाश्चित्तुमद्वाप्रतिष्ठः सप्तयाद्योस्मान्देष्टियंचव
 यंदिष्म॥ आवातवाहिभेषजंविवातवाहियद्रुपः॥ त्वं हि विश्वसे
 षत्रोदेवानां दुर्लभं यैः॥ द्विविधौवातौवातआसिंधोरपरागत॥
 दक्षमेत्यन्यआवातुपरायावातुयद्रुपः॥ यद्दोवाततेगृहेरुल
 स्यनिधिर्हित॥ ततोनादेहिजीवसेततानोधेहिजीवसेभेषजं॥

प्रतिष्ठाश्रद्धासत्यधर्मश्चैतानि नामाहो सिषुः॥ उदायुषाम्वायुषोदोषधी
 नाश्नसेनोत्पन्नस्यशुभेणोदरच्छाममृताश्नु॥ न चक्षुर्देवहितं पुर
 धुक्कमुच्चरत्॥ पश्येमशरदः शतं जीवेमशरदः शतं नंदामशर
 दः शतं मोदामशरदः शतं भवामशरदः शतं क्षुण्णवामशरदः
 शतं प्रव्रवामशरदः शतं मजीलास्यामशरदः शतं ज्योक्स्वर्धं हि शे॥ च
 यउदगान्महलोणवादिप्राज्ञमानः सरिरस्यामध्यात्मो हवभो
 जो हिलाक्षः स्वर्पो विपुश्चिन्ननसा पुनातु॥ ब्रह्मणश्चोतन्यसि ब्र
 ह्मणश्चाणीस्ते ब्रह्मणश्चावपनमसि धारितेयेष्टि वीमही ब्रह्म

णामही धारितमेतेन महदं तरिक्षं दिवं दाधाष्टि वी५ सेदेवा यद्
 हं वेदते दहं धाम या विमाना द्वेदेधि विस्त्रसता मे धामनी पीमा
 विशाताः समीचीनस्तस्य भव्यस्या वरुध्यै सर्वमायुरयाणि सर्व
 मायुरयाणि॥ अनामि गीर्भिर्न्येदतो ननु न माप्यायपह रिबोधमा
 नः॥ यदा सेना लप्स्यो महि गोत्रा रुजा सिद्धयिष्ठ भाजो अधतस्या
 म॥ ब्रह्म प्रावादि श्रुतत्रो माहासीत्॥ ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥
 ॥ इति प्रवच्य संभरणं॥ ॥ अध्वर्युः स राजानं तीर्थे न प्रपाद्यात्
 धमेयं शोबध्नाति॥ उधरपदे पुनर्विद्वत्परिस्ती नूष्णी ब्रह्म यज्ञमा

भावुपवेश्याज्यं संस्कारित्वा सुविचतुर्गृहीतं गृहीत्वा हवनीये
 जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने मनसामंत्रं जपति॥ महाह विरहोता॥
 सत्यहो विरध्वर्युः॥ अच्युता पाजा अग्रीत्सु॥ अच्युतमना उपव
 स्ता॥ अनाधृष्या न्वाप्रतिधृष्य भ्रूतिगरे॥ अयास्य उद्गाता॥ महास्य
 वाचस्पते विधेनामनु॥ विधेमो नमः॥ विधेस्व मरुमाकं नाम॥
 वाचस्पतिः सोममपातु॥ मोदैव्यस्तनुश्चेदिमामनुच्य॥ न
 मोदये॥ नमः॥ धिर्व्यै स्वाहा॥ य०॥ वाचस्पतये ब्रह्मण इदं॥ पुन
 र्विद्वत्सूक्तमां जानुवाकत्रयं कुत्सोपस्थाय वरदानात् करोति॥

शिरंतरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः शान्तिरवांतरिदिशाः शान्ति
 र्वायुः शान्तिः शान्तिर्वयुः शान्तिरादित्याः शान्तिश्चंद्रमाः शान्तिर्नक्ष
 त्राणि शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पलयः शान्तिर्गोः
 शान्तिरजा शान्तिरश्वः शान्तिपुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्रह्मणः शान्
 तिः शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मम अस्तु शान्तिः॥ नमो ह० शान्त्या सर्वशान्
 त्या मधुं दिपदे चतुष्पदे च शान्तिं करोमि शान्तिर्मम अस्तु शान्तिः॥
 एह श्रीश्वक्रीश्वधृतिश्चतपोमिधा प्रतिष्ठाः श्रद्धा सत्यधर्मश्चेता
 निमोतिष्ठंतमन्त्रं निष्ठंतु मामा० श्रीश्वक्रीश्वधृतिश्चतपोमिधा

अथ यूप छेदनं पुनर्विहित्य चतुर्गृहीतं ज्ञ होति उरुविष्टो
विक्रमस्वोरुक्षयायनः कृधि घृतं घृतयोने पिवप्रप्रय जप
तिंतिर स्वाहा विष्टमव इदं अध्वर्युपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
यायत्याज्यस्थाली सस्रुवां बाहिर्हिरण्यमुदपात्रं कुर्यात्तितक्षाण
सपरश्रुं एहियजमाने स्फुक्ता पूर्वथा द्वारायूपदेशंगत्वा सम
देशस्थं स्वबीजादेवोत्पन्नं बहूपर्णैर्विदुः शारवमश्रुष्काग्रं प्रत्यग्र
गुपनतमुपतिष्ठते अत्यन्यानगान्मान्यानुपागामर्वाक्कापरे
रविदंपरोवैस्तंत्वा जपेवैष्टवं देवयुज्याये तमाज्यस्थालयाज्ये

नानाति देवस्त्वा सवितामध्वानकु। अंजनदेशोऽर्ध्वगं बहिरन्
 ध्रुयति ओषधेऽत्रायस्वेनं बहिषि परशुनाति संयं प्रहरति ॥
 स्वधिते मे नः हिंसीः प्रथमं शाकलं प्रज्ञातं निदधाति तदेव
 यूपशकलं तमपाटयन्मिसमं छित्वाऽप उपरस्पृश्य प्रागुद
 ग्वापतं तमनुमंत्रयते दिवमग्रेण मालेश्वी रंत रिक्षं मध्येन
 माहिंसीः पृथिव्या संभव आव्रश्चने हिरण्यं निधाय प
 रिस्तीर्य पारिषिय पूर्वो हतयतुर्गृहीतं ऊहोति वनस्प
 तेश तव लशो विरो हस्वाहा यजमानः वनस्पत

यथेभिः श्रवात्रतयतः॥ उधरणे पक्षे दीक्षणीयेष्ट्यं नंतरमेवाशुदीक्षा॥ अन्य
थाशुदीक्षांगभूताहवनीयावेक्षणानुपपत्तेः॥ अजस्रपक्षेयथासूत्रमेवा॥
अथाशुदीक्षा॥ अध्वर्युः सप्तक्षरं क्षौमेवाससीद्वविंशतिदर्भपिंज
रलानिनवनीतिं उदशरेविवितं॥ दृषत्पिष्टं च॥ जनं साग्रांशरेषीका
चादाय॥ एशहियजमानेत्कृत्वा यजमानप्रतिप्रस्थातृपत्नीभिः सह पू
र्वयादूशेयनिष्क्रम्य॥ तीर्थे गत्वा यजमानस्य प्राङ्मुखः स्वस्यासीनस्य
दक्षिणं कर्णं प्रदेक्षामद्विराद्र्यति॥ आपउदंतु जीवसे दीधियुवायवर्चसे॥ १७

एकं दर्भपिंज्रं लंघ्वा कृत्वा एकं भागं मूर्ध्वाग्रं कर्णं प्रदेक्षोति दधाति॥ ओ
षधे त्रायस्वेनं क्षरंतिर्ये च निदधाति॥ स्वधिते मे नः हिंसीः॥ प्रवपति॥
देवश्ररे तानि प्रवपे॥ यजमानः उत्तममि मृशति॥ स्वस्त्युत्तराण्यशिया
अध्वर्युस्तरे कर्णं प्रदेक्षो अपरं भागं निदधाति॥ ओषधे त्रायस्वेनं॥ अ
मिमर्श॥ नांतं पूर्ववत्॥ अध्वर्युर्नापिताय क्षरं प्रयच्छं नाह॥ नापितो स के
शश्मश्रुं मे निवृत्तं नखं प्रभूतात्॥ प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युणा यजमानो द
नादि क्रियमाणे पत्न्या दक्षिणमुपपक्षमद्विरत्यादितृष्णीं सर्वं कृत्वा॥

नापिताक्षरं प्रयच्छेन्नाह ॥ नापितोऽप्यपक्षं मे निरुत्तरं वा प्रब्रूयात् ॥
 नापितस्तथेत्का उभयोस्तथा करोति न खनि हंत न संव्यस्येति कनि
 षिकातः ॥ अध्वर्युर्जमानमभिषिंचति ॥ आपो अस्मान्मातरः शुं धं
 यंतुष्टेन नोष्टुत्तु पुनंतु ॥ संप्रधाव्यरजः प्रप्लावयति ॥ विश्वमस्म
 त्प्रवहंतुरिष्टं ॥ यजमानः स्नात्वातीरमेति ॥ उदाप्यः शुचिरापूत एमि ॥
 वसनस्यातेनात्मानं यथा संभवं प्रतिष्ठाप्य मध्येतिरः पवित्रमप आ
 वामति ॥ पयस्वतीरि० स० सृज ॥ पुनः स्मार्तवद आचम्य प्रदक्षिणम

यददं ॥ अध्वर्युरात्मानं प्रत्यभिष्टुति ॥ सहस्रं वल्गुं विवृणुहम ॥ अपउपसृष्ट
 श्यान्वग्रं शाखाश्चिन्नति ॥ यं त्वायं स्वधितिस्तेति जानः प्रणिनाय महते सोमगा
 य ॥ सकृन्मंत्रः ॥ एकहस्तपरमं प्रादेशावमं स्कूलं चरन्ति पंचारत्निं वादीर्घचतुर
 क्षिमष्टाश्रिं वाक्चतुरंगुलं चषालाय प्रच्छेदयति ॥ अष्ठिनो रायः सुवीरः च
 तुरक्षिमष्टाश्रिं वाक्चषालं ॥ अपउपसृष्ट श्याधि मंथनशकलत्रयस्वरुशकल
 यूपशकलेः सहयूपमाहरति ॥ आहारयति वा ॥ शकलानि प्रज्ञातानि निदधा
 ति ॥ व्रतश्रपणागारेक्षारदिहितं पाचयति ॥ यद्यजमानः पत्नी च सर्पिर्मिश्रं

हृतं क्षौमं वासः परिधत्ते ॥ सोमस्य तनू रसितनुर्वमेपाहि ॥ तूष्णीमनुलोमै नवनी
तं पाणिभ्यां मृदित्वा सुरवं प्रथममभ्येते आशिरः ॥ महीनां पर्योसिवर्चा धामसिव
र्चोमयिधेहि ॥ तूष्णीमनुलोममंगानि ॥ एष्टमध्वर्युः ॥ प्रतिप्रश्छाता सर्वं तूष्णीं
पत्न्याः रजः प्रप्लावयन् स्वयमिति भवः ॥ पत्नी च सर्वं तूष्णीं करोति ॥ अध्वर्युः प्रत्य
ङ्मुख उपविश्य सद्येन पाणिना शरैर्षी कयां जनेन यजमानस्य पंचकं दृष्ट्वा
मक्ष्यति ॥ पंचकं सद्यं पुनः पुनरादाय ॥ वृत्रस्य कनीनिका सिचक्षुषा अ
सिचक्षुर्मपाहि ॥ प्रत्यंजनं मेवावृत्तिः ॥ पत्नी तूष्णीमेव मेवानति ॥ अध्वर्युः सप्त

भिर्दभपिंज्रलैमुखं पवयति॥ चित्पतिस्त्वापुना त्वच्छिद्रा पवित्रेण वसेः सूर्य
 स्वरश्मिभिः॥ सप्तभिर्नामिं॥ वाक्पतिस्त्वापु० श्मिभिः॥ सप्तभिर्गुल्यैः॥ दे
 वस्त्वासवितापुना० श्मिभिः॥ तानि प्रोक्ष्याददिदुःखं स्यत्॥ अपउपसृश्या
 ध्वर्युर्जमानं वाचयति॥ तस्यैतपवित्रपतेपवित्रेण यस्मै वं पुनेत छुक्के० यं॥
 एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नी मपरिमितैर्वर्द्धभपिंज्रलैस्सृष्टी॥ अध्वर्युरात्मनः स
 व्यपाणिं यजमानेन ग्राहयित्वा द्वाला मानयति॥ आर्वादेनासद्भैर्महे सत्य
 धर्माणोऽध्वरे॥ यद्वेदेवास आगुरेयश्चिया सोहवामहे॥ पूर्वया द्वा राशा
 लां प्रवेशयति॥ इन्द्राग्नीद्यावाष्टयिर्वी आपोषधीः॥ तीर्थेन प्रवेशयेणा

पुरस्तादित्यादिपुर्वकत्वमिधानात्॥ यादृत्याद्यागुराक्रियादितिकल्पसारा
 चागमस्तेष्विष्टिपशुपुयाः पुरस्तादित्यादिभवति॥ यजमानः याः पुरस्तादि
 त्यादिनिविष्टमित्यंतं ज्योतिषोमार्थेन दीक्षणीयेष्ट्यायक्षे॥ इति त्रिरूपांशु
 त्रिरुद्धैर्वदेत्॥ तन्मन्त्रं ध्यात्वा मित्यादि ओं तथेत्यंतं॥ दीक्षणीया संबंधिद्विः॥
 ब्रीहिमयः पुरोडाशः॥ पंचप्रयाजाः॥ अग्नीषोमावाज्यभागो॥ अग्नाविष्णुप्र
 धानदेवता॥ देवा आज्यपादृत्यादि सद्योयक्षे॥ इतः प्रकृतीति क्रविगवरणं पत्नी
 यजमानयोः व्रतं पयस्वती रित्यादिव्रतानां व्रतपतय इत्यंतं पत्नी संनहनं आ २०

शासानादृत्यादिर्दमेतिरिक्तमित्यंतं॥ यजमानभागं ब्रह्मभागं चतुर्धा करण ५०
 मन्वाहार्यफलीकरणदोमंसमिष्टयजुः प्रणीतावाचनं विष्णुक्रमादिदृष्टिप
 शुषुनकुर्यात्॥ अध्वर्युर्देवागातुविद इति जपित्वा विहृत्यान्वाधानादिबहिलं
 वनांतं करोति॥ इधमसंनहने॥ तत्तत्त्वां त्रयोविंशतिधेति॥ पाणी संमो-
 र्भा नदि॥ आग्नाविष्णवे मेकादशकपालं निर्वपेत्तैर्हृत्कोलूरवले मुसले
 इति कुलै उपांशुप्रधानं॥ अग्नाविष्णुभ्यां मिदं॥ अग्नाविष्णोरुहं देवयज्यया
 एव हार्यासं॥ आज्ये उतं कृत्वा लूरवले मुसले इति कुलै ध्या प्रव्रश्च नान्यथा

दधानि। फलीकरणान्कले निवपति॥ ब्रह्मादीक्षणीयादिअवज्ज्ञे
 त्रावरुणमिष्ट्यायाप्रायश्चित्तसंस्थाजपोमार्जनंचनकुर्यात्॥ प्राङ्मेत्या
 ध्वयुरेवमंत्रेण ध्रुवामायाय्याज्यां स्थात्यां प्रत्यवनीययजमानो न्वाश्वः
 स्त्रवेण जुहोति॥ आकूत्ये प्रयुजे गये स्वाहा॥ मिधोये मनसि ग०॥ दीक्षायै म
 तपसि ग०॥ सरस्वत्यै पूष्ये ग०॥ यथालिङ्गत्यागः॥ स्रविचतुर्गृहीतं जुहो
 ति॥ आपो देवीर्हृहतीर्विश्वं सुवोधावापृथिवी उर्वेतारि क्षंहस्वपतिर्नो हि वि
 षाहधातुस्वाहा॥ य० अ० भ्यो धावापृथिवी मंतरि क्षायहस्वतये इदं॥ अथ २९

॥

५

हवनीयं नीत्वा दक्षिणत उदङ्मुपवेशयति॥ यजमानः निरसनं कृत्वोपविशति॥
 अध्वर्युराहवनीयमीक्षयति॥ त्वं दीक्षामधिपतिरसि॥ उभयोर्मित्रः॥ आत्मान
 सुभौर्दक्षेते॥ इह मासं तं पाहि॥ प्रतिप्रस्थाता पत्नी मपरया द्वारा प्रवेश्योत्तरे
 ण गार्हपत्यं प्राचीं भुजान्यन्वाचयति॥ प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नी विदिवर्णेन सीदतु॥
 अथाहमनुकामिनी स्वलोके विशा इह॥ उत्तरेण त्करं परीत्य अंतरेण वेद्युक्त
 रौ प्रतीचीं गमयित्वा जघनेन गार्हपत्यं मुपवेशयति॥ पत्नी आसनाच्छृणोति
 रस्योपविशति॥ सुप्रजस्तस्वा० दाभ्यो॥ इत्युक्ता दीक्षा॥ अथ दीक्षणीया॥
 अथोपव्याहरणं विज्ञायत इति सूत्रे क्रतुसंकल्पस्य ज्ञांगसंकल्पस्य च याः

तादृशीः । अथदीक्षा । अथ चतुर्थेणा हवनीयं पर्वा हृत्य यजमानाय प्रयच्छति षड् कृ

युरपरंचतुर्गृहीतं गृहीत्वा स्क्रुचं पूरयित्वा जुहोति । विश्वे दिवस्थे न तु
मेते हि णीतरथं । विश्वे राय इषु ध्यसि धुमं हृणीतु पुथसे स्वाहा ॥ काला
स्मे स विव्र इदं । अर्धयुस्तूष्णीं मेते वोह प्रणीतानि नयति ॥ इति दीक्ष
णीया ॥ सेयं दिवैव समापनीया ॥ एत एवाग्नय आँ ह्याजिनं सांगं ह्रस्वा
विषाणां वा सोमि रवलोमो दुंबरे दंडमुष्णी पंच ॥ प्रतिप्रस्थाता पत्ये पं
च ॥ कुवंकुरीं वा सोयो त्रैशं कुंच प्रयच्छति ॥ अर्धयु दिवैव यजमानाय
तने पुरस्तात् सत्यं शुख आसनिः ह्रस्वाजिनं प्राची नग्रा वसुधारे लोमो

२२

पस्तृणाति॥ यजमानः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य कृष्णाजिनस्य शकृत्कृष्णे
 दक्षिणांगुष्ठांगुलीभिः संमृशति॥ ॐ कसामयेऽशित्ये स्तुस्ते वामारं ते ते मा
 पातमास्थयज्ञस्योदवः॥ दक्षिणं जान्वा चारीहति॥ इमां धियं शि क्षमाण
 स्पदेव क्रतुं दक्षं वरुणं संशिरा धियया विविश्वा दु रिता ते रमस्तु मी णम
 धिनावं रुहेम॥ उपस्तु कृत्वा दङ्मुख आसीनः कटिदेशे मेखलां वेष्टयति॥
 उर्गस्थिं गिर सूर्यमदा उर्जमेयच्छ॥ शिखाबंधनवद्गन्धिं करोति॥ पाहि मामा
 माहि संसीः॥ प्रतिप्रस्थाता योक्त्रेण पत्नीं सन्नयति॥ आशासानो यकं॥
 संत्वनद्यामि पयसा घृतेन संत्वनद्याम्यप ओषधीभिः॥ संत्वनद्यामि प्रज

२२

६

स्याते शं कुं बधाह ॥ एतेन कंडूयस्व ॥ अध्वर्युर्यजमानायो येंदं उं प्रयच्छति ॥ सूप धी
 स्था देवो वनस्पतिः ॥ यजमानेः प्रतिगृह्णाति ॥ ऊर्ध्वो मा पाद्याहवः ॥ अध्वर्युर्य
 जमानं वाचयति ॥ स्वाहाय जं मनसा स्वाहाद्यावा एथि वीभ्यां स्वाहेरोरंत
 रिशा स्वाहाय जं वाता दारभे ॥ यजमानो मुष्टी कृत्वा वाचं यच्छत्या नक्षत्रे द
 यात् ॥ अध्वर्युः शालायां तिष्ठन् त्रिरूपां स्वाहा ॥ अदीक्षिष्ठुष्टायां ब्राह्मणे
 मुक्तरामा मुक्ते गोत्रे मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो मुष्ट्युत्रो
 सुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च सोमयेभ्यः प्रब्र
 मः ॥ पूर्वया द्वा रा बहिर्निष्क्रम्य त्रिरूचैः शालामेत्य यजमानं संधं रास्तिदी २३

क्षितो सिदीक्षित वादं वद सत्यमेव वद मानृतं मास्मयिष्ठामाकं डूपथामा ३
 पावृथायदि स्मयासा अपि गृह्य स्मयासे यदि कंडूयासे कृष्णविषाणं या
 इयासे यदि वाचं विसृजे वै क्षिणी मृचमनुद्वता न्मा त्वान्यत्र दीक्षितविमिता
 स्त्र्योभ्युदिया न्मातिनिमुक्ताद्या निदेवता नामानियथारव्यातंतान्याच
 क्षाययान्येदवतानामानियथारव्यातंतान्याच क्षाण उपरिष्टाद्विचक्षणं
 धेहि च न सितवीती विचक्षणवती वाचं वद कृष्णाजिनो मायवस्योथादं ४
 च ॥ यजमानः संसृष्टातं वदेत् ॥ मुखं प्रधाय हासं कुर्यात् ॥ अपावृतं शि

२४

रोनकुर्यात् ॥ सूर्योदये सूर्यास्ते च रात्रौ बहिर्न गच्छेत् ॥ देवत एहि विचक्षण इति आ
 ६ दानादि कुर्यात् ॥ च न सित देव दत्त इत्यं कु रवि स्या इति कार्याथ प्रेषयेत् ॥ अन्य
 त्स्वयं ॥ इति दीक्षा ॥ ॥ दीक्षितः स्नान होम दान जप पाकान्वर्जयेदावस्थायत् ॥
 वा सो न जघात् ॥ स्त्री मधुमांसादि वर्जयेत् ॥ यजमानः अपत्याख्यायिनं प्रतिद्रव्या
 हत रं प्रेषयति ॥ विश्वे देवा अति मामावृत्त न्युषा सन्या सोमो राध सा देवः सावताव
 सोर्वसु दावा ॥ आहरंतं दृष्टुं जपति ॥ रास्वेय सोमा मर्या मरमाष्टुण न्युत्थो विरा
 धिमाह मायुषा ॥ हिरण्यं रजतं वा प्रतिगृह्णाति ॥ चंद्रमसि मम भोगं तवाव
 स्रमसीति वस्त्रं ॥ उस्त्रासीति गां ॥ हयोसीत्यश्वं ॥ छागोसीति छागं ॥ मेघोसी
 ति मेघं ॥ साक्षादनुक्तं धान्यादि ॥ प्राज्ञापत्यमसीममेत्यादिरनुषंगः ॥ अधर्युः ॥

२४

८

याह मद्य सा दीक्षिता सनेवा वा जमस्मे ॥ अधर्यु र्यजमानं वा ससा प्रोर्णोति ॥ विश्वोः
 शर्मसि शर्मयजमानस्य शर्ममेयम् ॥ वसन छिद्रेषु पश्य न्यजमानं वाचयति ॥
 नक्षत्राणां माती काशा त्पाहि ॥ वसनस्यां तान् शिरस्यैकीकृत्यो ह्नीषेण प्रद
 क्षिपं शिरेवेष्टयति ॥ श्रियोते शिरेवेष्टयामि श्रियेयुः शसं ब्रह्म वर्चसाय ॥ प्रति
 प्रस्थाता पत्न्या शिरसि कुंबं कुं रीरं च बध्नाति नृहं ॥ अधर्युः कृष्या विषाणां
 यजमानाय प्रयच्छति ॥ इन्द्रस्य योनि रसि ॥ यजमानस्तं प्रति गृह्णाति ॥ मामाहि
 ६ सीः ॥ वसनस्यां ते बध्नात पातं ते वदिलो मुधांति ॥ हृद्ये वा सुसस्यायै ॥ दक्षि
 णं कर्णं देशं कंडूयते ॥ सुपिपलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ॥ प्रति प्रस्थाता पत्न्या वसन

रुधिरणकाले उत्तरेणाहवनीयं तिष्ठन्संप्रैषमाह ॥ अग्नीज्योतिष्मत् कुरुत २
दीक्षितवाचं यच्छपत्तिवाचं यच्छ ॥ नो ह्यंबुदुदारे केति कल्पसारः ॥ दीक्षितः पत्नी
वाचं यच्छ तश्चानक्षत्रदर्शनात् ॥ अध्वर्युः पूर्वयाद्वारोपनिष्क्रम्य चतुस्तनंदोह
यित्वा यथेक्षमेत्यजघनेन गार्हपत्यमुपविश्य तूष्णीमुदीचोंगारान्तिरुह्यतेषुप
योधिश्चित्वाभिघात्यस्त्रेणापः प्रत्यानीय पुनर्भिद्योत्यत्रिः पर्यग्निकृतवान्मे २
क्षणेनालोद्गुश्रपयित्वा वर्त्म कुर्वन्नुदगुद्वास्यत्पूद्वांगारान्शीतिरुत्वात्त
रेशालारवंडे शिष्य आसजति ॥ प्रतिप्रश्नात्तदक्षिणयाद्वारोपनिष्क्रम्यान्य

स्यागोश्रुतुस्तनेदोहयित्वा यथेतमेत्यान्वाह्यं पचने श्रपयित्वा दक्षिणे शालाखंडे
 शिष्य आसजति ॥ प्रतिपत्नी गा वः ॥ यजमानः उदितेषु नक्षत्रेषु दंडं उद्धृत्वा जिने समा
 दाय पूर्वपादौ पानिष्क्रम्याग्रेण शालातिष्ठन् भर्भुवः सुवरिति सकृदुपांशुत्वा
 व्रतं कृणुते तिति त्रिरुच्चैरुत्कावाचं विस्मृजते ॥ पत्नी च ॥ यजमानः आगतानति
 धीन्यदि चरेत् ॥ च न सिते त्यक्त्वा तैः सह यथेष्टां कथां कृत्वा तैर्विचक्षणेति विदेत् ॥
 शयिष्यमाणः स्वायतने कृत्वा जिने प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्रीय कृत्वा
 जिनादनंतर्हिताग्निं परिश्रित्याग्न्यभिमुखः शीतेततो जुपति ॥ अग्ने त्वं सुजाग
 हिव यं सुमं दिषीमहि ॥ गोपाय न स्वस्तये प्रबुधे न पुनर्ददः ॥ पत्नी जघनेन गार्ह

२६

परिश्रितस्तूष्णीं व्रतयति॥ निर्णिज्य पात्रे प्रयच्छतः॥ व्रतेन शरीरधारणा शक्तौ
 ओदमंधानाः सत्कूरुतमित्यनुव्रतयेत्॥ अध्वर्युरपररात्रे आगत्योत्तरे
 णाहवनीयं तिष्ठन् प्रेष्यति॥ त्रिस्तनदोहयताग्नीन् ज्योतिष्मतः कुरुत ब्र
 त्यवाचं यच्छ पत्निवाचं यच्छ॥ यजमानः पत्नी च वाचं यच्छता आदित्योदयात्॥
 अध्वर्युः॥ पूर्ववत् त्रिस्तनव्रतं दोहयित्वाग्निहोत्रविधिं पूर्ववत् भक्त्या शिक्ष्य
 आसजति॥ प्रतिप्रस्थाता पूर्ववत् सुतुस्तनदोहयित्वा पत्न्ये उदित आदित्ये॥
 यजमानः पूर्ववद्वाचं विस्तजति पत्नी च॥ ॥ अथ प्रायणीयाः ॥ शंखं तानाज्य

२६

भार्गो॥ अध्वर्युरेहि यजमानेः ^{सुखा} पूर्वयाद्वाराशालां प्रपाद्यजमानः याः पुर
 स्तादित्यादि निविष्टमित्यंते ज्योतिष्टोमार्थेन प्रायणीयेष्टयायक्ष्ये इति त्रि
 रूपांश्च त्रिरुचैर्वदेत्॥ तन्मन्त्रं ध्यातामित्यादि ओतयेत्यंते॥ प्रायणीयासं
 बंधिहविराज्यं ब्रीहि मयश्च रुद्रव्यं॥ पथ्यास्वस्तिरग्निः सोमः सवितादिति
 पांशु रि ^{तु} प्रधानदेवताः सद्योयक्ष्ये॥ इतः प्रष्टव्यं नुबन्ध्यांते नान्वाधानं॥ अध्वर्यु
 र्देवागाः पुज्यतामिति जपित्वेति कल्पसारः॥ असिदादानादि समानं पात्रा पा
 सादनात्॥ चरुस्त्राली समेक्षणां ~~सिद्धे~~ ^{सिद्धे} पत्न्यै मासादयेत्॥ अश्मानी च

पक्षेऽम्यां दृषदुपलेमे क्षणपिष्टोदपन्योयोऽंमदेतीम नाहार्यस्त्राली
 चवर्जयित्वा समानमाप्रणीता प्रणयनात् ॥ पयः पक्षे पयः प्राणे चामीति
 प्रेषः ॥ समानमानिर्वापात् ॥ देवस्येता ० ॥ यामदित्ये जुष्टं निर्वपामीत्यादि ॥
 अश्मनापात्राणां समाहननं ॥ यज्ञयोगांते स्मार्तवदाज्यं संस्तुत्य सुवे
 णाहवनीये जुहोति ॥ कविर्यज्ञस्य विलेनाति पंथां नाकस्य पृष्ठे अधिरो
 चने दिवः ॥ येन हव्यं वहसिया सिद्धत इतः प्रचेता अमुतः सनीयास्का
 हा ॥ कवये ग्नय इदं ॥ अध्वर्युः पूर्वयादूरोपनिष्क्रम्य संप्रेषमाह ॥ सोम २७

पत्यमग्न्यभिमुखं संविशति तस्मी ॥ अध्वर्युर्मध्यरात्रे यज्ञमानं प्रतिबोध्य वाचय
 ति ॥ तमग्ने व्रतपात्रं सिद्धेव आमर्त्ये ॥ त्वं यज्ञवीज्यः ॥ यज्ञमानः ॥ अपर्चामति ॥ आ
 देवी धियं मनो मे हे स मृडी कायमभिष्टये ॥ वर्चो धाय जगद्गृहं सुपारानो असु
 दृशे ॥ कसेव तं पूर्वदुग्धं सर्वमानीयाध्वर्युणा दत्ते स्वायतने परिश्रित्य कसेना ल्यं
 व्रतयति ॥ ये देवा मनो जाता मनो युजः सुदक्षा दक्षपितारस्तनः पातुते नो वंतुते ॥
 नमोस्तुभ्यः स्वाहा ॥ शेषं तस्मीं व्रतयति ॥ आचम्य जपति ॥ शिवाः पीता भवथ यू
 यमापोस्माकं यो नाबुदरे सुशोभाः ॥ इरावती रनमी अनागसः स्वस्ति नो भवथ जी ॥
 वसे ॥ पत्नी प्रतिप्रस्थात्रा पूर्वदुग्धं व्रतं कसे सर्वमानीय दत्तं जघनेन गार्हपत्येन

विक्रयि सोमः शोधयेत्परवाणो कालैरोहिते चर्मण्या नुदुहे प्रामं
 ते ब्राह्मणे दक्षिणत आस्तां सा गावो दूरं मा ३ गुर्या सुसोमक्रयणी
 च सोमवाहना वनडूहौ सोमवाहनमनः प्रक्षालयतो वृत्तं फलकं ॥ ब्राह्म
 व क्षणः सोमविक्रयी उपरि देवे उदवुं भनि धाययं किंचिद्ब्राह्मणं दक्षि
 णत उपविश्यैकपर्वणं त्रिपर्वणं वा हत्वा रोहिते चर्मण्या नुदुहे तृणा
 दिभ्यः शोधयेत् ॥ अन्यथा संप्रैषं कुर्वति ॥ उपध्वर्युर्यथेत मेत्यधु
 ष्यादानादितिरः पवित्रं स्था ल्यां प्रणीता ~~जलमा~~ जानीयध्रुवांसीति
 जलमा ध्रुवासि पृथिवीदण्ड

२८

स्त्रालीमधिप्रित्येतोप्रदक्षिणमंगारेः परिचिनुयात् ॥ निर्दग्धमिति ॥
 भृगूणा० यानिधर्मइतिचनस्तु ॥ तत्प्रतिपाद्यस्यसाक्षाध्वविःसा
 धनस्यतापस्यधर्मस्यचस्त्राल्यासंभावात् ॥ धर्मास्त्रविश्वायुषश्चात
 तंडुलान्प्रक्षिप्याज्यंनिरूप्य ॥ अंतरित ॥ देवस्त्वा० रक्षस्वा॥ अवि० यत् ॥
 एकतायेत्यादिनास्ति ॥ अयंवेदइत्यादिसमानमास्त्रकंसमार्जनप्रह
 रणात् ॥ पत्नीवर्जप्रेषः ॥ आरागसानाइत्यादिनास्ति ॥ अग्नेगृहपते
 इत्यादिसमानमोडद्वारासनात् ॥ आधायतांघृतपो ॥ तेजसादित्ये

२८
श्रीग

१२

रोरवदाय । द्विरभिघार्य मेक्षणं स्क्रुचोरधोनीत्वाग्नीधे प्रयच्छन्नाह ॥ अति
 वालयता देवमनु प्रहाषः ॥ अत्याक्रमणा दिहो भोते ॥ आग्नीध्रः मेक्षणमाहव
 नीयोपरि प्रांचनीत्वा द्विरभ्युक्ष्या हवनीयस्योत्तरत उदयनीयाय सादयति ॥
 समानमिडावदानात् ॥ इडां मुपसीर्य ध्रुवाज्या दृष्टुं लो द्विश्च रोरवदायाभि
 धारयति ॥ नचतुर्धा करणं ॥ न पुरोडाशं बर्हिषदे करोतीति वचनात् ॥ हविरु
 दासनांतं कृत्वाह ॥ अनुष्ठिष्टी कुर्वीत एतंचरं व्युधृत्य प्राश्नीताथैतांचरुं स्था
 ली सक्षामकाषामेतन्मेक्षणमेतं वेदमेतं ॥ हिंश्चतुष्टयमुदयनीयाय निधत्तात् ॥
 अग्निसंमार्गानंतरं यजमाना हेतुकल्पसारः ॥ परिकर्मिणश्च ॥ व्युधृत्या

२९
 श्री

नुष्ठिष्टी कुर्वीतः ॥ प्राश्नोति ॥ स्क्रुचिर्मोकांते स्था ल्यादि स्थापयति ॥ अध्वर्युः
 ब्रह्मन् स्थास्याम इत्यादि स्क्रुचिर्मोकांतं करोति ॥ फलीकरणान्युक्ते
 निरस्यति ॥ श्वोतेरेदर्शनात् ॥ प्रतिपत्तेरावश्यं कृत्वा अर्धमाश्रुनामि
 त्वाग्नीमन्वाहार्यपचनेभ्यादधाति ॥ एवमुत्तरत्र ॥ अध्वर्युस्तूष्णीमंतर्वेदि
 प्रणीतानिनयति तूष्णीं ध्रुवामायायति ॥ ॥ इति प्रायणीया ॥ ॥ अथ
 सोमक्रयः ॥ ॥ अथाध्वर्युर्ध्रुवाज्यात्कचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा सूत्रेण हिरण्यं
 निष्कर्ष्य बध्नादर्भं मूलं लेनप्रग्रथ्य स्क्रुच्यवदधाति ॥ इयं ते शक्रतत्तरी

३०

दंवर्चस्तथासंभवमाजंगठ॥दर्भमूलं सुगुदं देवसंगृह्याहवनीये जुहो
त्यन्वारध्ये यजमाने॥ज्वरसिधुतामनसो जुष्टविस्तेवेतस्यास्तेसत्यसेव
सः प्रसवेवाचोयं वमशीय स्वाहा॥वाचे सोमक्रयण्याददं॥सोमक्रयेणी
देवतेति देवः॥अपरंचतुर्गृहीतं गृहीत्वा चत्वारि स्फ्यमुदपात्रं बहिर्हिर
ण्यमादाय॥एहि यजमान पूर्वपादूरोपनिष्क्रामति॥तस्य पश्चाद्यज
मानो गार्हपत्याहवनीययोरंतरेणोत्तरतएत्यगच्छति॥तस्य पश्चात्प
त्नी पदूरणीमादाय गच्छति॥अध्वर्युरग्रेण शूलोतिष्ठन् चतुर्गृहीतं
यजमानमवेक्षयति॥शुक्रमस्य मृतमसि वैश्वदेव हविः॥यजमानोपि

३०

१४

जुष्टमभिधारयामि॥श्रुत उत्सृजति॥नां॥आर्द्रो भुवनस्य गोपाः॥यस्ते आ
त्मेति नास्ति॥चरुमासादयति॥सूर्येति चक्षुः॥वानं प्राणः॥द्यां एष्टं॥अंतरिक्ष
मात्मा॥अंगैर्यज्ञं॥एष्टि वीरं शरीरैः॥समानमाप्रयाजेत्यः॥आज्यभागवान्
दर्शमभिधारणं नास्ति॥प्रयाजशेषेण चतुःकृत्वो ध्रुवामभिधार्य चरुमुपश्र
तं चाभिधारयति॥ध्रुवाज्या चतुर्गृहीते प्रदक्षिणं पूर्वदिषु पथ्यां स्वस्तिं अ
ग्निं सोमं सवितारं चोपां शुभ्रजति सर्वत्र दक्षिणसीत्यनुमंत्रणं मध्येदिति च
रुणोपां शु॥अदित्या अहं देव्या सोममुच्यते॥अध्वर्युः॥मरुतो यद्वा वो दिवसु
म्रायं तो हवामहे॥आतूने उपगंतन॥स्विष्टकृत उपस्तीर्य चतुर्ध्रुवाज्या स्मरुच

सुज्य

मंत्रं ब्रूयादिति कल्पसारः॥ हिरण्येन व्यवधायादित्यमेवेक्षयति॥ सूर्य
स्य चक्षुरारुह मग्नेरक्ष्णः कनीनिकां ये देत शिरीयसे भ्राजमानो विपु
श्चिता॥ सोमक्रयणी मग्नेण शालां सदसिष्टयाया उदीचीमानिताम
नुमंत्रयते॥ चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि यज्ञासि क्षत्रियास्यदि
तिरस्युभयतः शीर्ष्तीसानुः सुप्रोची सुप्रतीची सप्तवं मित्रस्त्रोपदि
बभ्रातु पूषा धनः पालिं द्रायाध्यक्षानुत्तमाता मन्यतामनुपितानु
भ्राता सगर्भ्यो नु सरवा सयूथ्यः सदेवि देवमहे हो द्राय सोमं द्रस्वा स
वर्तयानु मित्रस्य पथास्वस्ति सोम सरवा पुनरेहि सहरया॥ प्रेषति॥ द

३१

सुप्ते

क्षिणस्यैर्मस्यसप्तमं पदं जोषयध्वं॥ तस्या उदङ्गीयमानाय अग्रिमद
 क्षिणपादस्य षट्पदानि षड्भिर्मन्त्रैरनुक्रामति॥ वस्यसि॥ रुद्रसि॥ अ
 दितिरसि॥ अनादित्यासि॥ शक्रसि॥ चन्द्रासि॥ सप्तमं हस्तेन स्पृशति॥ स३
 बृहस्पतिश्चरिष्वतु रुद्रो वसुभिश्चरिष्वेतु॥ परे हिरेण्यं निधाय प
 रिस्तीर्य परिषिष्य चतुर्गृहीतं जुहोति॥ पृथिव्या स्वा मू मर्धेनाजिघर्षि
 देवयजन इहायाः पदे घृतवति स्वाहा॥ वाचे सोमक्रयण्या इदं॥ हि
 रण्यमपनीय स्पेयन पदं त्रिः परिलिखति॥ परिलिखितं रक्षः परि
 लिखिता आरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृता मियो संवादेष्टियं

३१

युः पदशेष्ठित्वा सप्तया चति ॥ चंद्रं छागां शुक्लस्योर्ध्वं रक्तके उष्णी
 षं वाससी हृष्ट्या जिने सोमक्रयणी च परिकर्मिहस्ता दादायो परवदेशं
 गत्वा पृच्छति ॥ सोमविक्रयी रधुधस्ते सोमा ३ः क्षुतिः ॥ असावा ह शुधः ॥
 यजमानो राजानमुपतिष्ठते ॥ एष ते गायत्री भागदतिमे सोमाय ब्रूता
 देषते त्रैष्टुभो भागदतिमे सोमाय ब्रूता दिषते जागते भागदतिमे सो
 माय ब्रूता छंदोमाना ५ सांम्राड्यंगच्छेति मे सोमाय ब्रूता ॥ अध्वर्यु
 र्द्विगुणं वासउत्तरलोमश्च ण उत्तरार्धे प्राचीनदश उपस्तीर्य ॥ हि ३२

रण्यवता पाणि नाराजानामभि मृशति ॥ अं शुनति अं शुः पृच्य
 तां परुषा परुर्गंधस्ते काममवतु मदाय र सो अच्युतो मात्यो सिशुक
 स्ते ग्रहः ॥ प्रदिशिन्योपकनिष्ठिकया प्रदिशिन्या कनिष्ठया मध्यमया
 प्रत्येकं सांगुष्ठया क्रमेण राजानमिमीते ॥ अभित्यं देवं सवितारं मू
 ण्योः कविक्रतुमर्चो मिसत्य सर्वं रत्नधामभिप्रियं मतिमूर्ध्वयस्या
 मतिर्भा अदिद्युतस्सर्वीमनि ॥ हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः कृपा
 सुवः ॥ प्रतिमुष्टिमे त्रावति ॥ कनिष्ठिकयामध्यमया कनिष्ठिकया प्रदे

२३

शिन्यामहानाम्याप्रत्येकसंगुष्ठयाक्रमेणतस्तंमिमीति॥एवमर्धराजा
नंमीत्वाविष्टंमिमेराशिप्रक्षिपति॥प्रजाप्यस्त्वो॥सैवेनस्यांतानेकीक
त्यप्रदक्षिणमुस्तीषेणबध्नाति॥प्राणायत्वा॥अंतावुपगूहति॥व्याना
यत्वा॥राजमुपरिष्टादंगुल्यावकाशंकृत्वायजमानमवेक्षयति॥प्रजासू
मनुप्राणिहिमाजारखामनुप्राणंतु॥राजानंचर्मणिनिधायसोमविक्रयि
णोपादत्तेचर्मपुद्गोदूद्योथायपृच्छति॥सोमविक्रयिन्क्रय्यस्तेसो
माः॥सआहक्रय्यः॥अध्वर्युःमृजवताः॥३॥सआहमृजवतोहिमृज
वत्यर्वतादाहतेइतिध्यायेत्॥अध्वर्युःसोमक्रयण्यापेणेत॥गवीतेकीणा

२३

१७

चवयंदिष्टमस्यग्रीवाअपिहंतामित्रिरितिकृत्यसारः॥पदस्ययावदा
दंत्रिःस्फेयनोपसंगृह्यपक्षरण्यांसंवपति॥अस्मेरायः॥त्रिमंत्रः॥पक्षर
णीयजमानायप्रयच्छति॥त्वैरायः॥यजमानःपत्न्ये॥तोतेरायः॥पत्नी
सोमक्रयण्यासमीक्षयति॥संदेविदेव्योर्वश्यापश्यस्व॥पत्नीयजमाने
मीक्षते॥त्वष्टीमतेति सपेयसुरेतारेतोदधानावीरंविदेयुतवसंदृशि॥य
जमानःसोमक्रयणीमीक्षते॥माहृरायसस्पोषेणवियोषा॥अध्वर्युर्हि
रण्यंप्रक्षाल्यदक्षिणहस्तमध्यमांगुलौबध्वापददेशेअपोनिनीय॥नयति
सोमक्रयणीनयतिपत्नी॥पदपोस्तवेधाविभज्यप्रज्ञातंनिदधाति॥अध्व

मि॥ सोमविक्रय्य औह क्रीतः सोमः॥ वयां सिव्या चक्ष्व॥ अध्वर्युराह॥ एषा
ते सोमक्रयणी चंद्रं ते छागाते वस्त्रं ते॥ हिरण्येन पणते॥ सोमं ते क्रीणाम्यू
र्जस्वंतं पयस्वंतं वार्यावंतमभिमातिषाह॥ शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामि च
द्रं चंद्रेणामृतममृतेन सम्यत्ते गो॥ हिरण्ये दद्यात्पुनर्गृहीत्व यज्ञ
मानाय प्रयच्छति॥ अस्मे चंद्राणि॥ प्रतीचीनया वयां जया पणते॥ तप॥ सस्त
नूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रषोषं पुष्यं श्रमेण पशुना क्रीणामि॥ सा
यज्ञमानमीक्षते॥ अस्मे ते बंधुः॥ आत्मानं॥ मयिते रायः श्रयंतां॥ अजां प्रद
क्षिणमाहृत्याभ्युक्ष्योदीचीं सोमविक्रयिणे दत्त्वा वस्त्रं चतुर्थं दत्त्वा तस्माद्राजानमा

३०

दत्ते॥ मित्रो नृणां हि सुमित्रधाः॥ अत्र पूर्वो ब्रह्म यजमानो दक्षिणत आसेते ब्र
 ह्मा सोममादाय यजमानस्य दक्षिणे उरो सादयति॥ इन्द्रस्यारुमा विशदक्षि
 णमुवांस्तु शान्तं स्योनः स्योनं॥ इदमाश्वलायन ब्राह्मणेनास्ति॥ यजमानः
 कृष्णविषाणयोः स्त्रीषमपनयति॥ वयः रूपणी उपसेदुरिदं प्रिये मेधा क
 षयोर्धनोमानाः॥ अपध्वांतमूर्णु हि पूधिचक्षुर्मुमुग्धस्मान्निधयेव बधा
 न्॥ उस्त्रीषमभ्युक्ष्य परिकर्मिणे ददाति॥ तदोमेत्रावरुणाय दं उददाति॥
 तदा ध्वर्युर्यजमानो वाचयति॥ त्वा गावो ह णते राज्याय त्वा इदं वत मरुतः॥
 स्वर्का विष्मन्श्च स्य ककुभिः श्रियाणस्ततो न उग्रो विभजावस्सनि॥ मित्रावरु

शि

३४

१८

सोमक्रयिणं सुबोर्मध्ये विध्यति॥ सोमवित्रयिणितमः॥ सोमक्रय
 णाननुदिशति॥ स्वान भ्राजां घारे वंभारे हस्त सुहस्त कृशानवेते
 वः॥ सोमक्रयणा स्नात्र क्षध्वं मायो दत्तम्॥ उदकुंभमुपरि प्रवर्त
 यति॥ यजमानो राजानमादायोपोतिष्ठति॥ उदायुषारवायु
 षोदोषधीनां॥ रसेनोत्पुर्जन्यस्य शुभ्रेणोदच्छाममता॥ अ
 नु॥ सोमक्रयस्थानस्य दक्षिणातः पूर्वमेव स्थपितं प्राङ्मु-

३५

खयुगरशानोपस्तंभनादियुतमनःप्रति सोमं शिरसि॥ नि
 धाय गच्छति॥ उर्वतरिक्षमन्विहि॥ अध्वर्युरनसि पश्चादक्षं
 हृत्स्नाजिनमास्तृणाति॥ अदित्याः सदोसि॥ आस्तरणं य
 ३ जमानमैत्तिकल्पसारः॥ यजमानः कृष्णाजिने राजानं सा
 दयति॥ अदित्याः सदप्रासीद॥ राजानमुपतिष्ठते॥ अ

३६

स्तत्राद्यामृषभोऽन्तरिक्षममीमीतवरिमाणं पृथिव्याऽ
आसीददृष्ट्वा भुवनानि संम्राडिष्वेतानि वरुणस्य व्रतानि ॥
अध्वर्युराजानं वासस प्राग्वजं सर्वतो वेष्टयति ॥ वनेषु
व्यन्तरिक्षं ततानवा जमर्षस्तपयोऽघ्नियास्त ॥ हस्तकैतुं वरु
णो विष्वग्निं दिवि सूर्यमदधा सोममदौ ॥ कृष्याजिनमंतले मोर्ध्वग्रीवंपुरस्ता

३६
२०

णयोऽस्वाप्रशास्त्रोः प्रशिषाप्रयच्छामीति दानं मंत्रः ॥ मित्रा० शिषा प्र
तिग्रहामीति प्रतिग्रह मंत्रः ॥ आश्वलायने यजमाने इह दंड दानं न भ
वति ॥ होत्राकरिष्यमाणे त्वात् ॥ एवमन्यशाखिन्यपि यजमाने आश्व
लायन होत्रे क्रियमाणे त्रदंड दानं न भवति ॥ एतस्य स्वीकृत होत्रादौ
सावकायश्च त्वात् ॥ अध्वर्युः शुक्लामूर्णास्तुकां यजमान शिरसि
निदधाति ॥ अस्मेज्योतिः ॥ हस्तामूर्णास्तुकां संश्लिष्टबंधनां
करोति ॥ इदमहं सर्पाणां दं दंशकानां ग्रीवा उपमथ्यामि ॥ तथा

म

ब्रध्नाति॥ उदुत्यं० तवः॥ दृशे विश्वायसूर्य॥ सोमवाहना चामीयमानो प्रतिमंत्र
घते॥ उस्त्रावेतंधर्षाहावनश्च अवीरहणे ब्रह्मचोदनौ॥ दक्षिणं पुनक्ति॥ वरुण
स्पस्कं मनमसि॥ शम्भ्यो ववहति॥ वरुणस्पस्कं ससर्जनमसि॥ योक्रमवगृह
ति॥ प्रयसो वरुणस्पपराः॥ एवमुत्तरं पुनक्ति॥ दक्षिणामाषामन्वारभ्योह
सोमायेक्रीताय प्रोह्यमाणा यानुं व्र३ हि॥ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यमा कृयमा
तुत्वमाहाय॥ यजमानो आह्वस्यति॥ यजमानो न्तरे पौषेति च नरपला इति रवां
धारयन् सुब्रह्मण्यो इति त्रिरुपांश्च कुर्यात्॥ सुब्रह्मण्य परेतथैवोच्चैस्त्रि
राह्वयति॥ होत्रा प्रथमायामुचि त्रिरुक्तायां यजमाने चालयति॥ अध
र्षेर्मंत्रः॥ प्रच्यवस्व नुवस्व ते विश्वान्यसि धामानि मात्वा परिपरी विद
मात्वा पर पंधिनो विद मात्वा वृकजघाय वामां धर्वो विश्वावसुराध

घच्छेने। कृत्यापराप तयजमानस्य नो गृहे देवैः सधु स्मृतं ॥ दक्षिणामुखम
 नः परिवर्त्य परिवर्तते ॥ अध्वर्युर्धजमानो वाजसने वप्रतीचांगद्यतः ॥ यजमा
 नस्य स्वस्त्ययं नुस्यपि पंथामगस्महि स्वस्त्यगामने हसं येन विश्वाः परि दि
 वो वृणाति विंदते वसु ॥ उषयो मंत्रः ॥ अध्वर्युर्ब्रह्मी नरणी राजा संदीवादाय सो
 मं प्रति मंत्रयते ॥ नमो मित्रस्य ० दत्तं सपर्यत दूरे दृष्टे ० यशः सतः ॥ शालायाः
 पुरस्तादुदगग्रस्थानस्योग्रं स्पर्शपायां स्त्रापयति ॥ वरुणस्य स्वं नमसि ॥ द
 क्षिणस्थानदुहः शम्पामय कर्षति ॥ वरुणस्य स्वं सज्जनमसि ॥ यो क्रपाशं
 विमुञ्चति ॥ उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः ॥ इति सोमक्रयः ॥ अथातिथ्यङ्गता ॥ अ
 ध्वर्युरेहियजमानेत्युक्ता पूर्वयाद्वारा शालां प्रपाद्य यजमानो गार्हपत्याहव
 नीययो रंतरेणोत्तरत एत्यजघनेन गार्हपत्यमुपविश्य याः पुरस्तादित्यादि ३७

पत्न्यामनुमंत्रं श्रीहिणोपंचमुष्टीनिर्वपति॥ देवस्यत्वा० भ्यामग्नेरातिथ्य
 प्रसि विच्छेदेवाजुष्टं निर्वपामि॥ देवस्यत्वा० भ्या० सोमस्यातिथ्यमसि०
 मि॥ देवस्यत्वा० भ्यामग्नेरातिथ्यमसि० मि॥ देवस्यत्वा० भ्यामग्नेर्यत्वा
 यस्योषदावुन्नो विच्छेदेवा० मि॥ देवस्यत्वा० भ्या० नैनायत्वा सोमस्यो विच्छेदे
 मि॥ नात्र समंत्रं कं निर्वपणमिति कल्पसारः॥ प्रोक्षणादिषु॥ देवस्यत्वा०
 हस्ताभ्यां विच्छेदेवाजुष्टं मित्यादितंडुलप्रक्षालनं निनयनां तं कृत्योत्तस्या
 नुहुः॥ शम्भ्यामपकर्षति॥ वरुणस्यैस्कंभसर्जनमिति॥ योक्रं विमुञ्चति॥
 उन्मुक्तो वरुणस्य पाराः॥ चत्वारो ब्राह्मणा आसंदीमादाय शालां प्रविशति॥
 यजमानो गार्हपत्याहवनीययो रंतरेण शालातो बहिर्गत्वा राजानमादत्ते॥
 याते चामानि हविषा यजति तातो विष्वापरिभरसत्यज्ञं॥ शालां प्रपाद ३८

यति॥ गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो वीरह प्रचरासे मडुयति॥ तस्य पश्चाच्छ
 द्रुउदपात्रेण ब्राह्मणा आसंदीमंतरेण विद्युत्करौ नीत्वा ग्रेणाहवनीयं पर्य
 णीयदक्षिणतो निदधाति॥ अध्वर्युस्तस्यां रुच्छाजिनमास्तृणति॥ अ
 दित्याः सदासि॥ यजमानो तरेण विद्युत्करौ राजानं प्रपाद्य ग्रेणाहवनीयं
 पर्याणीय रुच्छाजिने सादयति॥ अदित्याः सदासीद॥ राजानमुपात
 षते॥ वरुणो सिधुलव्रतो वारुणमसि॥ अध्वर्युः रुच्छाजिनो तानि कीदृ
 त्यरज्वा बध्वा वंशे प्रग्रथति॥ शंयो देवानां सव रव्यात्॥ आसंधा अ
 परपादयोर्मध्ये न जलं संचति॥ मा देवानामप सच्छि तस्महि॥ श्रद्धः रातः
 पादौ प्रक्षालयतीति ध्यायन्॥ तज्जलं गृहीत्वा तत्रैव संचति॥ यज
 मानः राजानमुपातिष्ठते॥ तत्वायामि० प्रमोषीः॥ अध्वर्युराह॥ माराजा

३९

नं चाहवनीयं चांतरेण कश्चन संचारी नैनं ॥ सायुधो मासदंडो मास छत्रो मा
 सोऽष्टौ षो मासाधस्पाद्यो नुप्रपादीत ॥ यजमानो मधुपर्केण पूजयति ॥ आश्व
 लायनमजमानस्य मधुपर्कस्वीयेतिकर्तव्यतायास्तत्रांतरोक्तेमगारेष्यादौ
 स्वस्त्युक्ते इति कर्तव्यताया इव ग्रहणप्रतिग्रहमंत्रां स्वयमेव वेदेत् ॥ अ
 ध्वर्युः कृष्णाग्निना वधूननादि पुरोडाशेन सह अन्योऽइति देवः ॥ मंदताराधि
 श्रयाति ॥ प्रोक्षणी रासादये ० संमृद्धा ज्येनो देहीति प्रेषः ॥ चतुर्गृहीतानि पं
 चगृहीतानि वाज्यानि गृह्णाति ॥ पंचगृहीतपक्षे अध्वर्यो मंत्रावेति ॥ य
 जमानानुमंत्रणे चतुर्थस्यावृत्तिः ॥ स्तरणकाले उपसदग्ना षोमा धृतया
 संकल्पः ॥ श्रुतमातिथ्यमंतर्वद्यामासादयति ॥ पृथिवी होता ॥ द्यौरध्व
 र्युः ॥ रुद्रोऽग्नीतृ ॥ इत्युक्तेरुपवृत्ता ॥ स्योनो मेसीदं ॥ ऋषभो सिध्यमे अ ३९

निविष्टमित्यंते ज्योतिषो मार्येनातिथ्येष्वयद्ये इति त्रिरुपांशु त्रिरुच्चैर्वेदेत् ॥
 तन्मन्त्रं ध्यतामित्यादि ३० तथेत्यंते अतिथ्यासंबन्धिहविः श्रीहिमयः पुरोडाशो
 द्रव्यं पंचप्रयाजाः ॥ अग्नीषोमावाज्यभागौ ॥ विष्णुः प्रधानदेवता अज्यपा
 अग्निः स्थिरकृत् ॥ एवमास्ते केन कर्मणा सद्यो यक्ष्ये ॥ गार्हपत्याहवनीययो
 रंतरेण दक्षिणतो गत्वा ॥ स्वायत्नेन उपविशति ॥ अध्वर्युर्देवागातुर्वेद इति ज
 पित्वेति कल्पसारः ॥ असिदादानादि बहः संपरणकाले उपसदग्ना षोमा
 या धृतया संकल्पः ॥ अश्ववाल प्रस्तरः ॥ पंचविधं बर्हरेक्षवी विधत्ता
 काश्रम्यमयाः परिधयः ॥ ततस्त्वां त्रयोविधं रातिथे त्यहः ॥ वेदं कत्वा पा
 णिसंमरीनादि ॥ पात्रासादनेन वकपालान्यासाद्य योऽन्याहार्यस्तु ॥ उ
 वज्रमितराणि सादयति ॥ समानमग्नौ वापात् ॥ अन्वारव्यायांस्तु चि

इत्यंते॥ अध्वर्युः संभारानावेषे॥ अग्निर्यजुर्विः॥ सवितास्तोमैः॥ इन्द्र उक्था मरुदैः॥
मित्रावरुणावाशिषा॥ अंगिरसो॥ धादित्येराग्निभिः॥ मरुतः सदोहविधा
नाभ्यां॥ आपः प्रोक्षणाभिः॥ आवधयेवाहिषा॥ अदितिर्वेधा॥ सोमो दीक्ष
या॥ त्वष्ट्रे धमेन॥ विष्णु र्यज्ञेन॥ वसव आज्येन॥ आदित्यादक्षिणाभिः॥ वि
श्वे देवा उजा॥ पूषा स्वगाकारेण॥ बृहस्पतिः पुरोधया॥ प्रजापतिरुद्गीधेन॥
अंतरिक्षं पवित्रेण॥ वायुः पात्रैः॥ अहश्चंद्रया॥ उत्करे सभा दिनमा
सी॥ रीधि मंधनराकलप्रागायतं निदधाति॥ अग्नेर्जनित्रमासी॥
तस्य दक्षिणे नरयो सधैर्वेदे॥ वृषणोऽसुः॥ दक्षिणे नोत्तरारुणं स्व
येनाधरारुणिमादते॥ उर्वस्य स्यायुरासिपु रुरवीः॥ अपूर्वा ज्येष्ठा
लया ज्ये न समनक्ति॥ घृतेनातिवृषणं दधाथा॥ यजमानं वाचयति॥

४०

गायत्रं छंदो नु प्रजायस्य त्रेष्टुं नैस्तुं दो नु प्रजायस्य जागतं छंदो नु प्रजायस्य ॥
 हो तारमाह ॥ अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि ॥ मधित्वा जातेना विह ॥ जाता
 येन ब्रूहि ॥ प्रहरनाह ॥ प्रहो यमाणा येन ब्रूहि ॥ यजमानेनान्यारब्धो
 मिमाहवनीये प्रहरति ॥ कवतं नः समनसो समो कसावरे पसौ ॥ मायज्ञ
 हि ॥ सिष्टमायज्ञपतिं जातवेदसौ ॥ शिवोऽभवत्तमयनः ॥ अध्वर्युरध्वज्येन सक्त
 वणजुहोति ॥ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टं ऋषीणां पुत्रोऽधिराज एव ॥ स्वाहा क
 त्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मदेवानां मिथुया कर्षागधेयः ॥ स्वाहा ॥ प्रविष्टा याग
 अध्वर्युर्होतरे हीत्यादि न समिधं शिनिषि ॥ चतुर्थे प्रयाजे सर्वमौपसतं समान
 यति ॥ प्रयाजशेषेण नोपसतमाभ्यारयति ॥ आज्यसागा विष्टे पांशुहविका
 चरति ॥ विष्टवेन ब्रूहीत्यादि ॥ विष्टव इदं ॥ विष्टो र्हं देवयज्यया शिपो विष्टो

४०

५१

ध्वर्युपह्वयस्व। ब्रह्मनुपह्वयस्व। होतस्वपह्वयस्व। उदातरूपसदस्ये उपह्वयस्व। आह्वयस्व।
 मैत्रावरुणो प्रस्तातुः। नेष्टुः। अग्नीदुः। अहवाकः। प्रतिहर्तुः। उन्नेतरुः। पोतरुः।
 प्रावस्तुः। सुब्रह्मण्योपह्वयस्येति क्रमेणोपह्वयमिदं। त्रिरवजिघ्रति। प्रजापते त्वया
 मनसि जुहोमि। सर्वेषां मंत्रः। क्रमेणमेवोपह्वयोपह्वयो इति कल्पसारादेतत्सूत्रं
 सदृशे वाजिनमससूत्रे तथा व्याख्यानाच्च। उपह्वयस्य मन्त्रसंबन्धिषु दर्शनाच्च
 तेन क्रत्विजोऽवजिघ्राणस्य केषांचिदलेखने मूलं नित्यं।। अध्वैरुद्विः संमज्य
 शालाया उत्तरतो निब्रूयति।। अध्वर्युराह। अग्नीमदं त्यापाः प्रश्ने पूतः। आग्नी
 ध्र आह।। मदंति देवीरमता क्रता वधः। अध्वर्युराह। ताभिराद्रव आग्नीध्रः। मदंती
 राहुरति।। सर्वे क्रत्विजः यजमानश्च मदंती स्पृष्ट्वा राजानं विस्त्रस्य मदंती पिराप्याय
 यंति।। अंशुरंशुष्वेदेव सोमाप्यायतामिंद्रायेकधनुर्विद आनुभ्यमिंद्रः प्यायतामाव ४१

मिंद्राय प्यायस्वाप्याययास्मान्सरवी न स न्यामेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्व
 मशीया। इतः प्रभृति अउपसदमदंती पिरुदकोपस्पृशं। एतदाचलायने यजमाने।
 राजाप्यायनं स्पृष्ट्वा दक्षं राजानमाप्याययंताश्चलायनेन विरोषविधानात्।। सर्वे क्रत्विजः
 त्विज इति केवस्वामिः। उपोथ्ययराजानं विस्त्रस्य तत्र हिरण्यं निधाय।। अंशु
 रंशुस्ते० तामावमिंद्राय प्यायस्वेत्याप्यायनं बोधायने यजमाने। अध्वर्युयजमानं वा
 चयति।। आप्याययसरवी न स न्यामेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीया।। मदंतीः
 स्पृष्ट्वा यथायतनमुपविशति।। अध्वर्युरेव वाजवती न्यायः। स्कथौ व्यूहपरिधी
 तं संमज्य मथापतनः। स्कथौ सादृषित्वा विधत्ताभ्यां सह प्रस्तरं गृहीत्वा।। अथ
 जन्त्रे धानति।। अतः परिहाणाः। विपंतु वयः। प्रजां योनिं मानिर्मक्षं। आश्रयणा
 दिनस्ति।। प्रस्तरं दक्षिणार्धे वेद्यो न दधाति। मदंती स्पृष्ट्वा सर्वे क्रत्विजः यजमान

४२

अप्रस्तरे दक्षिणा न्याणी हुता नान्सव्यानी चेति धाय मनसानमस्कृवंति ॥ एषाराय
 षावामा निषेपगाय ॥ ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवेनमः पृथिव्यै ॥ एषारायः प्रेषे
 गायतमितवादिभ्यो नमो दिवेनमः पृथिव्यै ॥ अध्वर्युर्विधत्ताभ्यां प्रस्तरेण सह बार्हयिवा
 मात्रं अनुपयुक्तं बध्वापरिधिषु एकादशमिच्छकलानुपसंगत्यतदुभयमाहव
 नीयेति वाच्यादिरभ्युक्ष्योत्तरतः सादयित्वा परिषो जनीयां वेदं चरुत्वा यजमानं प्रत्या
 ह ॥ अवांतरदीक्षां गृह्णीष्व ॥ यजमानमाहवनीयमुपतिष्ठते ॥ अग्रे व्रतपते त्वं व्रता
 नो व्रतपतिरसि याममतनूरे वा सात्वयिषा तव नूरे रयिः सामयि सह नो व्रतपते
 व्रतिनो व्रतानि अध्वर्युः संशास्ति ॥ संतरां मे खलां सुमाय छस्य संतरां मुष्टी कुरु
 तस्य व्रत एधि मदं ताभिर्मर्जयस्योत्पु व्रतनः सजं पाते अग्रे रुद्रिया तनूस्तयानः
 पाहितस्योत्तिस्थाह ॥ इत्येतेनातो धि व्रतया ॥ यजमानः मेखलां मुष्टी च संहृत
 तरां करोति ॥ उच्छेदकेना च मननाद करोति ॥ ॥ अध्वर्यु ब्रह्म प्रातिप्रस्थावः अग्नीध्र

४२

प्रत्यासं ॥ स्थिरकादिउनेन प्रचर्य मार्जयित्वा प्राशित्रं परिरुह्य तच्छीमंतं वेदेषणात्ता
 निनेयात् ॥ ॥ इत्यादिथ्या ॥ ॥ अध्वर्युस्तच्छीध्रुवामप्याय वेद्यां कं संनिधाय
 तस्मिन् सर्वध्रुवाज्यं कृत्वेण पंचक लो गृह्णाति ॥ आपतयेत्वा गृह्णामि ॥ परिपतयेत्वा
 गृह्णामि ॥ तनूनप्रेत्वा गृह्णामि ॥ वाक्करोयत्वा गृह्णामि ॥ शक्मने जिह्वायत्वा गृह्णामि ॥
 सर्वैरुत्तिजः स यजमानोः स्वयमेव तदा ज्यमाभिभवंति ॥ अनाधृष्टमस्य नाधृष्टं
 देवानामेजो अभिभवंति ॥ अनपि वास्त्यं जसा सत्यमुपगेषां स्वितेमाधाः ॥
 एतदा चलायने यजमाने तान्न प्रकरिष्यं तोषिं वांतात्वा चलायनस्तत्रात् ॥ अ म
 नाधृष्टमस्य नाधृष्टं देवानामेजो अभिभवंति ॥ अनपि वास्त्यं जसा सत्यमुपगेषां स्वितेमाधाः ॥
 यने यजमानं मेजो वेषः ॥ अध्वर्यु र्यजमानं वाचयति ॥ अनुमेदीक्षां दीक्षा पति
 म्रन्यतामनुतपस्तपस्पातरं जसा सत्यमुपगेषां स्वितेमाधाः ॥ यजमानः ॥ अ

अमानाः प्रवर्ग्यसंबंधाः सर्वे इति केशवस्वामिः ॥ मंदंतीस्य ध्वानमोवाचे
इति शांतिपठति ॥ प्रस्तोता उवाच लायने ब्रह्मा होता च पठेत्सर्वेषां विहितत्वात् ॥
प्रतिप्रस्थाता अग्रेषां गार्हपत्यं तृणानि सप्तोर्ध्वं दद्यात् ॥ संपत्तं महावी
रादि संम्राडा संधी स्फूर्णां शोकु शकौ उपयमनं स्क्रुवोद्धेधृषी त्रीणि धवित्राणि
षट्शकलामेता न्यो दुं वराणि समिधं त्रयोदश परिधीन् प्रचरवा एतानि वै
कंकतानि कार्पयन्मिया न्यरिधीन् सवर्णं रजतं रक्तं मौ शतमानं चैतु च छागां
च बहिः स्थापयिष्याद् वेदो एकं मौ जं वेदं सपरिवासितं मौ जैर जुहुमनी मुं
जप्रलवान्मूरो हिवा पिष्टा मिश्चरस्व वर्तितानीति केशवस्वामिः ॥ सिकता
इति गार्हपत्यस्योत्तरतः स्पृष्टेनो धृत्या वाक्ष्य सिकतान् पुष्पप्रादुराभा
नं परिमंडुलं कृत्वा सिकतामि रज्ज्वत्करोति स एष प्रवेजनी यश्वरः ॥

४३

एकमाहवनीयस्योत्तरतः सुद्धासनीयः खरः उत्तरेण शालारवंडे तथैव चतु
 रस्त्रमुदेकजलनिर्गममार्गवंतमुच्छिष्टखरकरोति ॥ इतः प्रकृत्यथा ध्वर्युः प्र
 वरणा यमिति सूत्रादध्वर्युः कर्ता ॥ अध्वर्युर्मुखं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्य
 प्रयंजना ये खरे सादयित्वा मौजेन वेदेनापि धाय सम्राडासं दीमयेणाहवनी
 यं नीत्याराजासंघादक्षिणतो मिधाय तस्यां रुद्धा जिनं प्राचीनग्रीवमुत्त
 रलोमोपसृणाति । तस्मिन्नुपशायो महावीरौ वेदाभ्यां परिगृह्य पूर्ववदा
 हृत्य प्राचीनबले सादयति । ततः अभिन्ततः शिष्टं मर्दं स्फुरणं शंकुचा
 दायजघनेन गार्हपत्यं परीत्य दक्षिणया द्वा रोपनि क्रम्य होतुः संदरं स्फु
 रणं निहृत्य मौजेन दाम्ना घर्मदुघो वत्स बध्वात्तुत्तरतः ॥ शोको छागा व
 ध्वा छागा शिशुं प्रच्छाद्य शालातः शूलं निष्कास्य पशो ब्रह्माणं होतारं

४३

यत्त्वामरवायत्वास्त्यस्य हरसेत्वा ॥ समीपंगच्छ न्यरासंकारान्महावीरप्रोक्ष
 पोनेवयथासर्वेषां प्रोक्षणा विव्यासिर्भवति तत्राप्रोक्षति ॥ तत्र तत्र गत्वा तत्र
 क्षीप्रोक्षतीति देवस्यामिः ॥ प्रातिप्रस्थाता आहवनीये काश्र्म यमयान्परिधी
 न्परिदधाति ॥ तत्समीपेषु द्वाकलान् समिधं च सादयति ॥ गार्हपत्यसमीपे
 त्रयोदशपरिधीन्नुक्मो मुंजप्रलवान्नोहिणपिष्टानि च सादयति ॥ प्रोक्षिता
 न्संसारान् प्रातिप्रस्थाता न्यत्र स्थापयति ॥ अर्धयुः परिधिपरिधानादक
 शेतीति देवस्यामिः ॥ अग्नौ धोगार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य धृष्टीभ्यां प्र
 तीचो गारान्निकुल्य तेषुरोहिणकपाले उपदधाति तच्छादक्षणात् एकमुत्तर
 त एकं मुदंतीतिः पिष्टानि संयुत्य अत्यंतं संयुतान्तीति देवस्यामिः ॥ पिंडो
 क्त्वा पुरोडाशो अययति ॥ आज्यपश्चात्त्यामाज्यंतिरः पवित्रमानीयाधो अ
 शोभयं पर्यग्निकृत्वा पुरोडाशो अययति ॥ प्रातिप्रस्थाता मोडनवेदेन ४४

महावीरं स्कवं पिच्येनेरौहिणहवन्यो उपपन्नं च संमज्ज्या ज्यमुत्पय रौहिण
 हवन्यो उपस्तीर्य पुरोडाशमुदास्य निधाया भिधाय कपालानि विमुच्ये स्क
 कक्ष्यां कुशपयाभ्यां च वेदाभ्यां परिगृह्यात्तर्वेद्या सादयति ॥ दक्षिणां परिधि
 संधिमनुदक्षणां ॥ उत्तरं परिधिसंधिमेत्तरं ॥ पूर्वां हि के प्रागग्रे स्तवौ ॥
 प्रत्यं चावपरां हि के ॥ अर्धयुः प्रचरणीयं महावीरं राकाभ्यां सव्येन गृहीत्वा
 ज्यपश्चात्त्याः सकृदुपहत्य गार्हपत्येऽनवामिने वा छन्नयाधारया स्तौ ॥ कु
 तीर्जुहोति ॥ प्राणाय स्वाहा ॥ व्यामाय स्वाहा ॥ पानाय स्वाहा ॥ चक्षुषे स्वाहा
 श्रोत्राय स्वाहा ॥ मनसे स्वाहा ॥ वाचे सरस्वत्ये स्वाहा ॥ वयमा लिंगे त्यागः ॥
 चतस्रो यथोपपादं दक्षाय स्वाहा ॥ क्रतवे स्वाहा ॥ ओजसे स्वाहा ॥ वला
 य स्वाहा ॥ यथा लिंगं त्यागः ॥ महावीरं माज्येनानति ॥ दिवस्वसावतमिधानकु

प्रतिप्रस्थातारं राजतं रुक्मं प्रवृजनीये खरे उपगृह्णाति । पृथिवीं तं परं सखा
 यस्य । अध्वर्युर्मुनिप्रतुला नृणां उदगग्रान्सं दंशेन गृह्णात्वा प्राजादि क्र
 मेणादीपयति ॥ आर्वरसि । शोचिरसि । ज्योतिरसि ॥ तपोसि ।
 तान् प्रवृजनीये खरे संप्रकीर्यते पुमहा वीरं सादयति ॥ सप्तसाद
 स्वमहा ६ ओसु शोचस्वे देव वा तमः ॥ विधूममग्ने असुखं म्रिये
 ध्य स्रजप्रशस्तदर्शितं ॥ आज्येन परयति ॥ अंजंति यं प्रथ
 यंतो न विप्रविपावंतं नाग्निना तपंतः ॥ पितुर्न पुत्रे उपसिषे
 आधुमे अग्निमृतयं नयं न सादीत् ॥ यजमानो महावा

प्रतिप्रस्थातारं प्रास्तोतारमाग्नीध्रं चाहुं द्वा राणां परश्चित्य पक्षी शोले पक्षी मुप
 वेश्य पक्षी ब्रह्मणं तां परिश्चित्याग्नीन्परिस्तुणाति ॥ अश्वलायेनो ब्रह्म अग्नेणा
 हवनीये उत्तरत एत्य दक्षिणेन गाहपत्यं मंत्रेणोपविशति ॥ इत्यदि सुब्रह्मण्या
 ह्वानांतं वाग्यतो भवेत्तस्य पश्चादि अश्वलायेनो यजमानो गाहपत्या हवनीया
 वतरेणो दंडे ह्यगाहपत्यस्य दक्षिणातो मंत्रेणोपविशति ॥ तस्य पश्चात्तथै
 व यजमानः आगत्योपविशति ॥ अध्वर्युः पवित्रवत्यां प्रचरण्यां मंदतीरा
 नीयो तस्यादायो निष्कनाह ॥ ब्रह्म प्रवर्ग्येण प्रचरिष्या मे होतर्धर्ममक्
 षुधाग्नीद्रौ हिणे पुरोडाशा वाधिष्य प्रतिप्रस्थातः ॥ प्रवर्ग्यं प्रविहरप्रस्तो
 तः सामगाय । ब्रह्मा भुवः स्वर्बहस्पतिप्रस्तुत इति जापित्वा ओं प्रच
 रत्यतिस्तुजेत् ॥ प्रस्तुतः प्रचरणीयं महावीरं वेदमपास्य प्रोक्षति ॥ यमा

रस्य प्रागाद्यध्वंतिषु प्रदक्षिणं प्रादेवं करोति मंत्रानि ध्वयुवा
यपति॥ अनाध्व्या पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मदाः॥ पु
त्रवती दक्षिणा त इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मेदाः॥ सुषदाप
श्चोदेवस्य सवितुराधिपत्ये प्राणं मेदाः॥ आश्रुतिस्त
रतो मित्रावस्यायोरधिपत्ये श्रोत्रं मेदाः॥ विधृतिरुप
रिष्टा दृहस्पतेराधिपत्ये ब्रह्म मेदाः॥ धनत्रं मेदास्तोजो

४६

मेधावर्चमिधायरोमिधास्तपोमेधामनोमिधाः॥
 यजमानः क्षमिमिमिराति॥ ॥ मनोरथोसिफरिपुत्रा
 विश्वाभ्योमानाश्चाभ्यः पाहिस्तपसदामिषयामामाहिस्ताः॥
 अध्वर्युर्गर्हिपत्यादृषीभ्यंउदोचोंगारान्निरुहति॥ तपोधेऽग्रे
 अंतराऽमित्रान्तपाराऽसमररूषः परस्ये॥ तपोवसोऽधि
 कितानोऽधितान्वितेतिष्ठतामजरअयासः॥ अंगरेर्महावा
 रं प्रदक्षिणं परिचिनेति॥ चितस्थपरिचितः स्वाहामसद्भिः परिश्रयस्य॥
 दक्षितश्चोत्तरतश्च द्वौ वै कं ॥

४६

हन्विमविस्वायकानिधनार्हनिष्कयजतं विश्वरूपं॥ अहनिदं दयसे विश्व
 मभुवं नवाञ्जिमोरुद्रत्वदस्ति प्रज्वलितुमोरुद्ररुक्ममुपेक्ष्यान्य
 त्रस्तोपयित्वा धवित्राण्यादत्ते॥ गायत्रमसि॥ एकं॥ त्रैलोक्यमसि॥ दि
 त्तियं॥ जगतमसि त्रिलोक्यं॥ तैमीहावीरं पश्चात्प्राप्नुव उपविश्य जा
 न्वाच्योर्ध्वं धुनोति॥ बध्ममधुमध्विति॥ मंत्रं त्रिरावर्षेति देवस्वामिः॥
 * उत्तरतस्तिष्ठंते प्रति प्रच्छात्रे द्वे धवित्रे प्रयच्छति॥ प्रति प्रच्छाता तयो
 रेकमग्नीधे॥ अणवे अणवे महावीरं धुन्यंतस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योत्त
 रतस्तिष्ठंति॥ पूर्वोर्ध्वं युरेतस्य पश्चात्प्रति प्रच्छाता तस्य पश्चा
 दग्नीधे॥ अध्वर्युर्ध्वं वित्राण्यादाय पूर्ववदिति देवस्वामिः॥ आत्मनो

४७

परेण परिक्रम्योत्तरतस्तिष्ठंते प्रति प्रच्छात्रे द्वे धवित्रे प्रयच्छति॥
 प्रति प्रच्छाता तयो रेकैकमग्नीधे॥ अणवे अणवे महावीरं धुन्य
 नस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योत्तरतस्तिष्ठंति पूर्वोर्ध्वं युरेतस्य पश्चात्प्रति प्रस्था
 ता तस्य पश्चादग्नीधे॥ महावीरस्य पश्चात्प्राप्नुवोर्ध्वं युरेतस्य विज्ञाति॥
 पुरस्तात्प्रयच्छति॥ उत्तरोर्ध्वं दक्षिणां पुरवोर्ध्वं नीत॥ अ
 णवे अणवे धुन्यंत॥ समीपे पतति तान्मुल्लुङ्गति प्रदक्षिपंति स्त्रुवेणम
 हावीरं परिजाज्यं प्रदक्षिपंति॥ याभिर्वर्तिका मिति श्रुते ध्वर्युर्ध्वं जमाना
 उपाय महावीरमीक्षमाणो वहतः॥ दशप्राची देशा मासि दक्षिणा॥

४८
 दशप्रतीचीर्दशभास्युदीचीः॥दशोर्ध्वाभासिसुमनस्यमानः॥स नो रुचं
 चेह्यहणीयमानः॥अग्निश्चावसुभिः॥उत्साद्रोचयतुगायत्रेणघंदसा॥
 समासुचितोरोचय॥इदस्ताद्वैदीक्षितोरोचय॥तुर्वेषुमेनघंदसा॥स
 मासुचितोरोचय॥वरुणास्तादिसैः॥पश्चाद्रोचयतुजागतेनघंदसा॥समा०
 य॥५॥द्युतानसामासुतोमरुद्विरुत्तुतोरोचयत्वानुषुमेनघंदसा॥समा
 रुच्यबृहस्पतिस्त्राविश्वेदेवैरुपरिष्टाद्रोचयतुपांक्तेनघंदसा॥समा०य॥
 रोचिनस्तेदेवघर्मदेवेषुसि॥रोचिषीष्टाहमनुष्येषु॥सम्नाड्यमरुचि
 तस्तं देवेषां पुष्पांतेजस्वीब्रह्मवचस्पसि॥रुचितोहमनुष्येषां पुष्पां
 तेजस्वीब्रह्मवचसीभूपासं॥रुसि॥रुचंमयिचेहि॥मयिरुक्कादश

२
 कृतोपरिधीपरिदधाति॥माअसि॥द्वौप्रतिप्रस्थातापश्चात्पुरस्ता
 चोदगग्रौ॥प्रमाअसि॥तथैवद्वावध्ययुः॥प्रतिमाअसि॥द्वौप्रतिप्र
 स्थाता॥समाअसि॥द्वावध्ययुः॥विमाअसि॥द्वौप्रतिप्रस्थाता॥उ
 न्माअसि॥प्रतिपरिधिमेत्रावृत्तिः॥अध्ययुस्त्रयोदशंदक्षिणतुर्ध्वा
 प्रमुह्यति॥अंतरिक्षस्यांतर्द्विरसि॥माहावीरं सौवर्णरुक्मणापिदधा
 ति॥दिवंतपसस्त्रायस्व॥घर्ममुपतिष्ठते॥आमिगुर्मिर्यदतो नर्तुनमा
 यायद्यहृरिवोवर्धमानः॥यदास्तोत्रभ्योमहिगोत्रारुजासिभूयिष्ठभा
 जोअधत्तेस्याम॥शुकंतेअन्ययजंततेअन्यदिषुभूमेअहनिद्यौरिवा
 सि॥विश्वहिमायाअवसिस्वधावोभद्रातेपूषन्निहरातिरस्त॥अ

धर्तादिवोविभासरजसः पृथिव्याधर्ता उरोरंतरिक्षस्यधर्ता धर्तादेवो
 देवानो अमर्त्यस्तपोजाः हृदेत्वा मनसेत्वा दिल्योर्वे सूर्यायत्वा ऊर्ध्वमि
 ममध्वरं कृधि दिविदेवेषु होत्राय च विश्वासाभुवां पते विश्वस्य भुवन
 स्पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वनस्पते विश्वस्य तपस्पते वि
 श्वस्य ब्रह्मणास्पते देवश्रुत्वं देवधर्मदेवान् पाहि तपोजां वाव मरुमेनि
 यच्छ देवाय वं गर्भो देवानां पितामहीनां पतिः प्रजानां मतिः कवीनां
 संदेवो देवेन सवित्रायतिष्ठ सः सूर्येणारुक्त आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं च
 नवयोदा असि पितानो सिपितानो बोध आयुर्धास्ति नृधाः पयोधाः
 वचोदा वरिवो दाद्रिषो दाः अंतरिक्षप्रउरोर्वरीयान् अशी महिवा

४९

3

मामाहिःसीः यजमानो गार्हपत्यमुपतिष्ठते त्वमग्नेर्गृहपतिर्विशा
 मसि विश्वासां मानुषीणां शतं पृथिव्यं विष्णुपाद्यं हंसः समेधारः
 शतं हिममाः तं द्राविणः हार्दिवानं इहेवरातयः संतु प्रतिप्रस्था
 तापरिश्रिते पत्यैवेदं प्रदा यवेद मवेक्ष मापां वाचयति त्वष्टीमतीते
 सपेयसुरेतारेतो दधानावीरं विदेय तव सुं दृशि माहः रायस्योषे
 णवियोषं रोहिणसामसमाप्तौ आहवनीये दक्षिणाः रोहिणं जु
 होति अहज्योतिः केतुना जघताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहा ।
 ज्योतिष इदं० अध्वर्युः रशनामादत्ते देवस्यत्वा० ददे तामा
 भिमंत्रयते आदित्यै रास्नासि कंसमादाया परेण होतारं च छ

५०

ति प्रतिप्रस्तातापि न्वने आदाय तथैव अध्वर्युः शालांतिष्ठन्धर्मदुष्टां
 त्रिरुपांश्चाकूयति इड एहि अदित एहि सरस्वत्येहि दक्षिण्याद्वारो
 पनि क्रम्य त्रिरुद्रैः गंगेहि ए३हि ३ तां रशानया स्तूपायां वभ्राति ।
 अदित्या उच्छीष मसि ॥ सवत्सममभि मद्राति ॥ ॥ वायुरस्यैडः ॥
 मुंचति ॥ पूषा लोपावसज्जत्वाम्भ्यां प्रपौ दापय ॥ स्तनं पिबंत मनु
 मंत्रयते ॥ ॥ यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूर्ये न विष्वापुष्यसि वाय
 णि ॥ धारलुधा वसुविद्यः सुदनुः सरस्वति तमिह धातवः ॥ प्रसूता
 यां वत्समपनयति ॥

५०

पुरस्ताद्रोचसे दशदक्षिणा दश प्रत्यङ् दशोदङ् दशोर्ध्वोभासि
 समनस्यमानः सनः सम्राडिष मूर्जे येहि वाजी वाजिने पवस्व ।
 रोवितो धर्मो रुवीय अन्नस्यती श्रुत्वा सर्वे धवित्राण्यकपोद्यकंते अरू
 रुवदितिश्रुते अध्वर्यु रुवितो धर्म मुपतिष्ठंते इत्यक्ता पूर्ववदप्रद
 क्षिणं परियंति धवित्राणि रुग्ने निदधाति पति सप्तमा धर्म मुपतिष्ठं
 ते । अपश्यंगोषामभिपद्यमानं आन्वपराव्यपथि० ससधीयीः स० आ
 वीवर्ति० तः अत्र प्रावीः मधुमाध्वीस्यां मधुमाध्वीभ्यां अनु
 वादेव वीतये समग्नि रग्निरागत संदेवेन सवित्रा सः सूर्येण रोच
 ते स्वाहा सभग्नि स्तपसागत संदेवेन सवित्रा सः सूर्येणारोविष्ट ।

मलमसि ॥ तांस्तत्रैव निदधाति ॥ उपद्रवेति श्रुतेप्रति प्रसूत्रात्रादि
 यमाणापयसी अभिमन्त्रयते ॥ साहोजोभागे नोपमहीद्रोका
 श्विनामधुनः सारधस्य धर्मपातवसवोयजतावद् ॥ महा
 वीरस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य पिबन्त्सुगोपयः पात्रां
 तरेकिंविनिधाय महावीरे सशोपमवनयति ॥ स्वाहात्वा सूर्य
 स्परश्मये वृष्टिवनये नु होमि स्वाहा ॥ सूर्यस्य शमये वृष्टि
 वनइदं ॥ तत उद्यतां ज्वाला मन्वीक्षते ॥ मधुह विरसिस्स
 र्यस्थितपसस्तपः ॥ प्रतिप्रसूत्रातथैवाजापः पावनयति त
 ष्ठी प्रजापतिर्देवता ॥ अध्वर्युः पिबन्त्सुगोपापयः पात्रांत

५१

रयोः स्त्रापितं च स्वपिबन्ने आनीय महावीरे पुनरवनयेति ॥
 केवित् पात्रांतरयोर्निधानं नेहंति ॥ कंसस्तु पयउपयमने
 समवनीयांगारानूगाहपत्ये प्रत्यक्ष महावीरं हस्तद्वयेनेति
 देवस्वामि ॥ शक्राभां परिगृह्णाति ॥ द्यावापृथिवीभ्यां वाप
 रिगृह्णाति ॥ सशक्रं सच हस्तेन गृहीत्वामोजेन वेदेनाधस्ता
 द्धो धाय पितृपयमनेन सह दक्षिणेनोपगृह्णाति ॥ अंतरिक्षेण
 वोपयतामि ॥ आदायोतिष्ठति ॥ देवानां त्वापितृणां मनुमतो
 मनुः शक्रेयं ॥ प्राङ् हरति ॥ तेजोसितेजोनुप्रेत्यग्निमपृथिव्याः

पातु वायुरंत रिक्षात्स्यो दिवो दिवविस्पृश्या माहिः सीरंतरिक्षस्य श्या
 माहिः सीः पृथिविस्पृश्या माहिः सीः सुवीरसि सुवर्मे यत्तु दिवयत्तु
 दिवो मा पाहि ॥ गच्छेन्नवानवानं पंचाह ॥ समुद्रायत्वा वाताय स्वाहा ॥
 सलिलायत्वा वाताय स्वाहा ॥ नाथ पथायत्वा वाताय स्वाहा ॥ प्रति पृथा
 यत्वा वाताय स्वाहा वस्य वेत्वा वाताय स्वाहा ॥ उत्तरे नवानं ॥ दुर्वस्यते
 वा वाताय स्वाहा शिमिद्वते वा वाताय स्वाहा ॥ यथोपपादेषट् ॥ अग्न
 ये वैसु मते स्वाहा ॥ सोमायत्वारुद्रवते स्वाहा ॥ वरुणायत्वादि
 त्यवते स्वाहा ॥ बृहस्पतयेत्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ सवित्रे त्वं भुम्
 ते विष्णु मते प्रभु मते वाजवते स्वाहा ॥ यमायत्वांगिरस्यते पितृ मते

उस्त्रघर्मः शिः षोऽस्त्रघर्म पाहि घर्मयि शिः षा ॥ वत्संगोः पादे बध्वा
 नस्याः पादौ बध्वोपसीदति ॥ बृहस्पतिस्त्वोपसीदतु ॥ स्तनात्स
 मृशति ॥ दानवस्तु पेदवो विष्णु गृता लोहितन ॥ आदराभिरि
 ति श्रुत्वा पिन्वेनेगां दोहयति ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्ये
 पिन्वस्व पूछे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्व द्राय पिन्वस्व द्राय
 पिन्वस्व ॥ अति शिष्टं कं सैतू छी ॥ प्रति प्रस्था ता पिन्व ने अ
 जां दो ग्धि ॥ अध्वर्युः तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति श्रुते पिन्व कं
 सस्तु पयसि प्रति प्रस्था त्रुदवायथागतमे स एकं राफासा
 दने ॥ गायत्रौ सि ॥ अ परं ॥ त्रैष्टुभौ सि ॥ उपयमन मादत्ते ॥ जा

स्वाहा॥ आहवनीयदक्षिणतो ब्रह्मानिरसनोपवेशने ब्रह्मजपान्विद
ध्यात॥ अध्वर्युरासीनं ब्रह्माणमीक्षते॥ विश्वा आशादक्षिणसत्॥
होतारं॥ विश्वा देवानया डिह॥ सव्येनात्याक्रामं जपमेति॥ स्वाहा कृतस्य
धर्मस्य मधोः पिबतमश्विना॥ स्वाहा ग्नये यज्ञियाय शंयजुर्भिः॥ यज
मानं वाचयति॥ अश्विना धर्मपातं हर्दिवा नमहर्दिवा भिरूतिभि
रनुवां द्यावापृथिवीमांसां॥ उच्चैराश्राव्य प्रत्याश्राविते॥ धर्म
स्य यज॥ वषट्कृते जुहोति॥ स्वाहे द्राय॥ इंद्राया श्विभ्या मिदं॥
अनुवषट्कृते॥ स्वाहे द्रावट्॥ अग्नये स्विष्टकृतद्रदं॥ ब्रह्माव

५३ षड्द्रुतेनुवषट्द्रुतेचजपति॥विश्वाआशादक्षिणसाद्विष्वां
देवानयाह्लिहा॥स्थाह्लाकृतस्यघर्मस्यमध्वःपिबतमश्विना॥अ
ध्वर्युयज्ञमानेवाचयति॥घर्ममपातमश्विनाहादिवानमहर्दिवा
मिरुतिनिरनुवांघावाएथिवीअमद्रुसातांतप्राचंयथावदनमो
दिवेनमःएथिये॥दिविधादमंयज्ञंयज्ञमिमंदिविधादिवो
हांतरिक्षंगच्छएथिवीगच्छपंचाप्रदिशोगच्छदेवान्यर्मपानूगच्छ
पितृनृघर्मपानूगच्छ॥प्रतिप्रस्त्रातापिन्वनेनोपयमनादुपह
त्यमहावीरंपूरयित्वोत्तरतःस्थित्वाशफाभ्यामहावीरंगच्छति॥

तं रुक्ममुद्रा सनीये खरे उपगृह्णाति ॥ अध्वर्युस्तस्मिन् महावीरं साद-
 यति ॥ घर्मोऽसि सुधर्मो न्यस्मै ब्रह्मालि धारयन्नेत्वा वातस्कंदपा-
 त् ॥ औदुंबरशकलेनोपयमनो दुपहत्या हवतीये पूर्वाध्वेक्षारयति ॥
 पूछे शरसे स्वाहा ॥ पूछे शरस इदं ॥ अक्तप्रदेशो यथा मध्यमप-
 रिधे परिधेरंतर्भवयथा संस्पृष्टसादयति ॥ एवं द्वितीयं ॥ ग्रावभ्यः
 स्वाहा ॥ ग्रावभ्य इदं ॥ एवं तृतीयं ॥ मध्ये प्रश्चोतनं ॥ प्रतिरेभ्यः स्वा-
 हा ॥ प्रतिरेभ्य इदं ॥ एवं चतुर्थमुपराधे प्रश्चोतनं ॥ धावा एधि वीभ्यां
 स्वाहा ॥ धावा एधि वीभ्या इदं ॥ पितृभ्यो धर्मपेभ्यः स्वाहा ॥ पि-
 तृभ्यो धर्मभ्य इदं ॥ एवं पंचमं प्राचीनावीत भुभयोः दक्षिणाध्वे प्रश्चोतनं ॥ २

तृभ्यो धर्मभ्य इदं ॥ बहिरं जनदे शं दक्षिणपरिधौ सादयति ॥ मंदं
 तीतिरूपस्य शनं भुभयोः ॥ एवं षष्ठं महावीरं पिन्विकं सेषु समज्या
 त्तराध्वे प्रश्चोतनं ॥ रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा ॥ रुद्राय रुद्रहोत्र इदं ॥
 उत्तरेण शालाया अने वेक्षमाणो बहिरनिरस्यति ॥ पाप्मानो स
 हतिरर्थं गच्छया स्मां द्वेष्टियं च वयं द्विभः ॥ पूर्ववदुपस्य शनं सादि
 तान्यवशकला न्मदं तीतिः संस्पृष्ट्या हवतीये प्रहरति ॥ प्रतिप्रस्था
 ता उत्तररोहिणं जुहोति ॥ अहज्योतिः केतुना जुषतां सुज्योति
 ज्योतिषः स्वाहा ॥ ज्योतिष इदं ॥ अध्वर्युः गार्हपत्यादि तौ ग्रीत्यरि
 चिं वति ॥ ससं चर्तनं परिचिं वामि ॥ वैकं कती समिधमा हवतीये तूष्ठीम

भ्यादधाति॥ तस्य या देवतयांगिरस्वध्रुवासीद॥ ता अस्य स्रद्धो हसः सोमश्चा
 लंतिष्ठ॥ श्रयः॥ जन्म देवानां विश्वेष्टिष्वारोचने दिवः॥ इत्युक्ता॥ विद्युदसि
 विद्यमेवाप्मानं॥ इति मंदंतीरु रूपस्य इयदीप्तायां॥ समिध उपयमनेन प्रा
 ङ्गुरवेन जुहोति॥ भस्वाहा॥ अग्रा यद्दं॥ उपयमनेन सह दतिवा ल्यकूवे
 ति धाय दक्षिणा वृद्धा वृत्त्यगा हपत्य मीक्षते॥ उपप्रेतसंगं छुध्वं मा भोगि
 नां भागधेयं प्रमायि॥ सप्त षोणां सः सुहृता यत्र लोकस्तत्र मय
 जं यजमानं वधत्॥ अतिहाय पूर्वो हति समिध्येव प्रत्यङ्ग
 स्वेनोपयमनेन भूयसी मनसा॥ प्रजापतये स्वाहा॥ प्रजाप
 तयद्द॥ त्रिरतिवा ल्यकू

उभावंतः परिधि अग्रावेव सह स्वावयतः प्रतिमंत्रं॥ इषेपीपिहि दु
 र्जेपीपिहि ब्रह्मणेपीपिहि क्षत्रायपीपिहि अद्भ्यः पीपिहि शोषधभ्यः
 पीपिहि वनस्पतिभ्यः॥ पीपिहि द्यावापृथिवीभ्यां पीपिहि सुभूताय
 पीपिहि ब्रह्मवर्चसाय॥ पीपिहि यजमानाय॥ पीपिहि मधुं उपाश्रुज्ये
 ष्याय पीपिहि॥ मुंचति प्रच्छाता॥ अध्वर्युरात्मनो मिमुखं महावी
 रं कृत्वा प्रागादिषु प्रदक्षिणमग्रावेव स्वावयति॥ त्रिष्येत्वा॥ धूमना
 यत्वा॥ इन्द्रियायत्वा॥ भस्मैत्वा॥ उपयमनेन महावीरं स्तुपयो वनीयो
 दडत्या क्रम्यां तदंतर्वेदि प्राग्विलंसादयति॥ प्रतिप्रच्छातास्त्वरज

अध्वर्यु रूपयमनं कुरुषुता दयित्वा । गार्हपत्यमीक्षते । पशून्मे यद्य । पूर्वा
 हुते ॥ रयसी समं स्पृष्ट्वा मुत्तरतो जुहोति । प्राजापतिर्देवता । यजमानं
 उपोत्थाय तां कटाक्षेण क्षमाणो नुमंत्रयते । ॥ ५ ॥ वः स्वः ० पोषे
 रानि यीमिष्य । अध्वर्यु रूपयमनं विरनु कं प्यो ध्वमि वेन पाणिनो
 मज्ज्य कुरा मूलेषु निमज्जेत । परुभ्यस्त्वा । कुशा नां दक्षिणत उत्तातां
 अंगुलीः कृत्वा प्राचीना वाती स्वधा पितृभ्य इत्युपो वनीयमदं
 तीक्ष्णस्पृशत । दृष्टिरसिन्मस्तु अधा उपयमनं होत्रे ददाति । हो
 ता ध्वमि प्रोत्था प्रतिप्रस्तात । नीध्वमि प्रस्तो । ॥ वज्रि लाशतिके
 शेवः । उपयमनं मंजका वादायास्य संमितं कृत्वा कर्मनामधेयेनो

५६

पृहवामिष्ठा वघ्रेण भक्षणं घंति । हुतं हविर्मधु हविरि द्रुतमे ग्रावया
 मते देव घर्म ॥ मधु मते वाजवतः पितुमतो गिर स्वतो नमस्ते अस्तु
 मामाहिः सीः । यजमानः प्रत्यक्ष भक्षयति । अन्यथा तत्सूत्रे हो
 त्रादीनां भक्ष प्रतिपादनं वेपथ्यापत्तेः । हुतं हविर्मधु हविरि द्रुतमे
 नो पितानो सिमामाहिः सीरथ्या मते देव घर्म मधु मतो वाजवतः
 पितुमतो गिर स्वतः स्वधा विनोक्षी महित्वा मामाहिः सीः । एतदा
 चलायने यजमाने यजमाने न भक्षोपायः । कर्मिणो घर्म भक्षयेयुः ।
 रित्यादयो भक्षयन्ति । अन्यथा तत्सूत्रे जुहोतादीनां भक्ष प्रतिपादनं वेपथ्यापत्तेः ।
 पत्तेः । न च यत्र नोक्तं तदभिप्रायं तदिति वाच्यं । अनुक्तेस्य प्रत्यासन्नसूत्रोत्तर

रश्मि वगृह्णात्। एवमन्यत्रापि स्वस्त्रानुसारेणैवमेवोचितं। बोधायनेन यजमाने
 हुतं पूज्यमिधुं हविरेतमेणोपुतानोसिमामाहिः सीरुध्यामते देवधर्ममधुम
 तो वाजवतोऽपि तुमतो गिरस्यतः स्वधावेनोशीमहित्वामामाहिः सीः। इति भूधर्मः
 उच्छिष्टरवे आचमति। आग्नीध्रः उच्छिष्टरवे उपयनं प्रक्षाल्याध्वमवे प्रयति।
 न। अध्वर्युराहवये निष्पादितः पूरयित्वा दकं किंचिन्नियतिस्तत्तन् श्रीणीस्तत्तन्
 नृजित्वा सप्तर्षिभ्यस्वाहा। सप्तर्षिभ्य इदं। जघनेन गार्हपत्यं किंचिन्निय
 ति। इदं महमनो वैश्वानरे मृतं जुहोमि स्वाहा। अग्नये वैश्वानरा ये दाशोषमंतर्वदि
 तिनयति। आक्षेप्यमहितं जुहोमि स्वाहा। अक्षि स्वाहा। पूर्ववत्परिवर्च्यो

चैनिधाय। वृष्टिरसि हृश्चमेपापानं इति मंदंतीरुपस्थस्योर्ध्वमुन्मज्य प्राचोत्ताने
 नपाणिनोत्तरार्धे लेभुन्माहिः। ओषधीभ्यस्त्वोषधीर्जित्वा। दाक्षिणतः प्राचीना
 नीनी। पितृभ्यस्त्वापितृन् रजित्वा। मंदंतीरुपस्थस्य होत्रे उपयमनं ददाति।
 आश्वलायनेन यजमाने। स्वस्त्रोऽन्नाया होमेति कर्तव्यतायामृगारण्यादा
 विवग्रहणं युक्तं। अध्वर्युर्दक्षिणाम्यादितो ग्रीनैर्नृत्रः परिषिंचति। सप्तर्षि
 भाभ्यो० धामि। तंतुं तन्वन्नासो० जनं॥ वैकं कंती समिधं कृष्टीमावय
 नोये जान्वाभ्याभ्या दधाति। यजमानः। तेन ऋषीणा०। सी। इति स। प्रथम
 नुमंत्रयते। समिधो होने मंत्रो भावादर्थं न मंत्रेणोपस्मृतेन न भवति
 पुरोडाशकपालन्यायेन। अध्वर्युः। विद्युदसिर्ज्योतिर्मंदंतीरुप
 स्थस्योपयमनेन जुहोति। भूस्वाहा। अ०। ता अस्मदि वरस्यभिर्मंत्रयते

तां वै दि प्राचीना वि लघु पयम तं सा दयति । आख्य लघु पयने यजमाने तु । अ
ध्वर्युरानी धा दु पयम न मा दा यते ताभ्या लं त्रि षो नि नयति । सर्प देव र
यजनेभ्यः स्वाहा । तथैव त्यागः । विहारस्य प्रागुदगेशो चत्वारि पूर्णा निने
नयेत् । अ तु भ्यः स्वा० दिग्भ्यः स्वा० सप्त त्रि षो भ्यः स्वा० इतरजनेभ्यः ०
तथैव त्यागः । पंचमीं कुरादेशो पृथिव्या ० मत्याहा । अग्नये वैश्वानराये दं ।
षष्ठी पश्चाद्गार्हपत्यस्य । प्राणममृते ० अमृताय प्राणायै दं । उपयमनं प्रता
प्या तर्वादिनिधाय पूर्ववत्परिषिंचति । अध्वर्युः सादिते उपयमने रुक्मो प्रा
स्यमदंतीरानी यक्ष्मघर्म संबंधिनः सर्वमार्जयंते । हिरण्यवर्णी रुचं ०

५८

या सा पूरा जा व० घा सा देवा० शिवे नमः० इदमाख्यं कायनस्य होतुं प्रसन्नं
 प्रसन्नो नृस्य भवति॥ सर्वेषां मुक्तकर्मणां च विहितत्वात्॥ आग्रयणे आख
 लायनोक्तभक्षप्रकारस्य सर्वसाधारणस्य बोधायनानां कर्तव्यतया
 केशवस्थामि नोक्तं॥ अथ्युर्वेद्यां मदंतीति नोपापयमनं बहिनिधा
 पाज्यस्थाल्याः स्तुवेणाहवनीये जुहोति॥ प्राणायस्यां॥ व्यानाय०
 अपानाय० चक्षुषे० श्रोत्राय० मनसे० वाचे सास्यसे० पूछे० पूछे
 रासे० पूछे प्रपथ्याय० पूछे नरं धिषाय० पूछे दण्डाय० पूछे नरुणाय०
 पूछे साकेताय० नमस्ते धर्मभूपतये० नमस्ते धर्मभूवनपतये० नमस्ते

५८

प्रवर्ग्यमदंतीषु ऋयसीरप आनीयास्मिन्त्यं कस्मिंश्चित्पात्रे आनीयो
 भयं गार्हपत्ये धिश्चित्योपसीदति। यज्ञां गादो यज्ञांगकाम इति सूत्रा
 उपसत्स्यपि अग्निरुपसत्स्येव। यज्ञमानः पूर्ववत्। याः पुरस्तादित्यादि
 निविष्टमिह संतैज्योतिषो मार्यनोपसदिष्ट्या यक्ष्यति रुपांश्चात्रि
 रुध्रैः। तन्मन्त्रं ध्यातामिह सादि ॐ तथेत्येते उपसत्संबन्धि विरा
 ज्यं। अग्निः सोमो वसु रिति प्रधानदेवताः। एवं यक्ष्ये यदिष्ट्वं बर्हिः
 संभरणं न कृतं। तदा कुर्यात्। इदानीमध्वर्युस्मिन्निधाय। अदि
 त्ये रास्नामिह सादि देवं गमसासीत्यंतं पूर्वसादित बर्हिषः कृत्वा ५२

परिभोजनीयानि वेदं च कृत्वा पूर्वसादितमिधं शक्ये संभरति।
 ततस्त्वां चतुर्दश धासंभरामिह लूहः। मंत्रेण पाणी संमृश्याग्नी
 न्परिस्तीर्य षोऽस्य मग्निहोत्रहवणी जुहमुं पश्चतोऽनुवमाज्य
 ति स्वाहो वेदे वेदाय प्रकृत्वत्सादयति। अग्न्या माज्य स्वाहो वेति देव
 स्वाभिः। पवित्रकरणांतं कृत्वा यज्ञमानवान् च पश्येत्फल्का वेषा
 पत्येति अग्निहोत्रहवणी मादाय मंत्रेण निष्टुप्यतस्यां मदंतीरा
 नीयपात्रप्रोक्षणं तं कृत्वा धिंश्चित्य माज्य स्वाहो वेति रु

६०

प्राधिश्रित्या पूर्वज्यमन्यामास्यस्यैव मधिभ्रयति। पय
 ग्निकृत्वा वेदमादायेति गोपाल प्रभृतयः। वेदकरणारंभत्वात्।
 वेदादानस्य वेदसंमार्गं गत्वान्नेति यज्ञत्राहानवेदि संमार्गं। त
 स्यमादाय संमृश्य पृथिव्येवर्मासात्यदि स्त्रीर्णवर्हिष उपरि
 कुर्यात्। वेदादि नखेयमंत्रस्त्रीर्णान्तुणादेव हरेद्यथोक्तमिति क
 ल्पसारात्। नखगलि। वसवस्त्वेत्यादि। देवस्य सवि तुः। अग्ने
 दितस्त्रिहरेति च नस्तः। स्त्रीपस्यैव वर्हिषः एकदेशं हरतीति
 केरावक कल्पसारी॥ पृथिव्येवर्मासातिना सा। ऋतमस्तीत्यादि॥

६०

५

२ श्लोक प्राचक्षता निष्ठा

धर्मभूतानां पतये धर्माय अस्मिन्मा २ इन्द्रोपस्था बृहस्पतये प्रजापतये
 ब्रह्मणे लिङ्गोक्तदेवताः। उपयमनं अं तं वेदि प्राग्विलं सादयित्वा महा
 बीरादि सम्राजसंध्यां निदधन्ताह। धर्मायोत्सा घमानाया तु बृहि उप
 यमनमग्नेनाहवनीयं पर्यादृत्य संम्राजसंध्यां दक्षिणातः प्राग्विलं
 सादयति॥ स्वाहात्वा सूर्यस्य रश्मिभ्यः॥ महावीरादि सादयित्वा वा
 नोवात इति शांतिमुपयंति॥ इति पूर्वोक्तः प्रवर्गः॥ अथो
 पसत्॥ त्वारतक्रिपदतिकल्पसारः॥ अध्वर्युः स्यमाददाना
 ह॥ अग्नीन्महतीरधिभ्रयहविरधिभ्रयैद्युपसीद॥ आग्नीध्रः।

धा३३सीति बहिषेवसमीकृपात्। नरेखा। म दंती रा सादयेध्मा बहि
रुप सादय स्तुवंच स्तुनोच संमृद्धि हविषो देहाति संप्रेषः। समानमा
संमार्गात्। स्तुवंसमंत्रेण संमृज्य जुहूपकृतो ध्रौवमंत्रेण संमार्ष्टि
अग्ने गृहपतय इत्याद्या ज्य गृहणांतं समानं। एकस्मिन्पात्रे किं
चिदाज्ये निधाय जुहुमष्टकलो गृहणीते। अर्चिस्त्वा। चतुरूप
परति। अर्चिस्त्वा। सकृदाज्यस्थाल्या तदेव। अर्चिस्त्वा। यु०। १२२
स्माकं मिति च तुर्भिः सर्वत्र जुहुं। द्विः। अध्वयुक्तां स्वां संमृश्या
जुकां

लोवेष्टवेधामनी सुप्रजापु
 यदा वं स स्तुवा मेन्या माज्यस्तु ली ज घने न वेधो निधायापो
 देवो रिसा दिसमान मा स्तुचो रभि म र्शनात् । ध्रुवासि घृता
 ची. सी देत्या सा इ नं सर्वा सा । आ ज्यस्तु ली तुं ह्नी वा । जुह ५५८
 तौ सम विन्यु शति । एते अस्त इतां ५ सु कृतस्य लोके ते विष्णो पाहि
 नियं । विष्णु निले । आ ज्यस्तु ल्यं तरा स्तुव हरणं । स्यो नो मे सी दान्
 व भो सि० सी देति । आ ज्यस्तु ल्या नि नयनं । य० । यन्मे अग्ने ७३ पसे०
 अध्वर्युर्ज घने न गार्हपत्यस्यो पविश्य वदति । सेनें द्रुस्य धेना वृ
 स्यते । पथ्या पूरुः । वाग्वायो । दाक्षामो । मास्य । पृथिव्यन्ते । वसन्तौ

गायत्री, रुद्राणां त्रिष्टुप्, आदित्यानां जगती, विष्टारनुष्टु
क, वरुणस्य विराट्, यज्ञस्य पंक्तिः, प्रजापतेरनुमतिः, मित्र
स्य अथा, सवितुः प्रेसतिः, सूर्यस्य मरीचिः, चंद्रमसोरो हिपीत्र
षीणां रुंधती, पर्जन्यस्य विधुत्, चतस्रो दिशः, चतस्रो वातरदि
शाः, अहोरात्रिभ्यः, कृषिभ्यः कृषिभ्यः, त्विषिभ्यः पचि त्विभ्यः, आप
भ्यो धामभ्यः उक्, स नृत्तम्वदेवानां पत्नयः, आवनीयंगत्वाः ह
नये सामधमाना यानु श्रुतीत्यादि स क स वाः समिधो यया
दधाति, सुवासि कृषि तिके रा वस्यामिः, प्रथम इति कल्प सारः।

अग्निसंसागतिं समानं आ ज्यस्या ल्या स्त्रुवाधारः ॥ शुबनप्रसीत्यादि
६२ ज्योतिरंता मित्यंतं नास्ति ॥ आग्नेर्देवो होता देवान्यक्षस्ती दूहोतरि सेव
ति प्रचरं प्रकुं वत्प्रणीते ॥ प्रसृति उपांशु याजवत् ॥ जौ हवे नो ग्निं सो
मं यजति ॥ ओ पश्यतं जुहामानीमते न विक्षुं यजति ॥ पूर्वार्धे मध्ये
पश्चार्धे मः ॥ यथा लिङ्गं पागः ॥ दधि रसी ॥ मनु मंत्रणं ॥ उदुःसाकं
म्ययथा मतं स्त्रुयो सादयित्वा ॥ अग्नीन्मदेसापा इत्यो दिनमः
एषि व्या इत्यंतं पूर्ववत्कसा सव्ये पाणो प्रसार मुत्तरागं नि
धाया पूर्वार्धे न स्त्रुवं पूरयित्वा प्रसारोपरि शुबधारयन् प्र
क्षिपन्निव जुहोति याते भाने याशयात नूर्वा विष्ठाग दूरेषो ग्रंक्वो

नरं रौहिणं जुहोति ॥ रात्रिज्योतिः के० षा५ स्वाहा ॥ ज्योतिष इदं ॥ ऋतं त्वा सुते
 न परिषिंचा ॥ मीति परिषिंचति ॥ समिधमभ्यादधाति ॥ अपीपरो माहो
 रात्रि ये मापात्वा षाने अग्ने समिधं तया समिधं स्वायुर्मदा वचसा
 मांजी ॥ आहो मात्समानं ॥ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ॥ अग्नय
 इदं ॥ सकृदतिवात्ये त्यादि समानमालेपमाजनात् ॥ अथो वमृज्यप
 तीनी चापाणि नानिमाष्टि तेनेव मंत्रेण दक्षिणतः प्राचीनावीतीत्या
 दिसमानमुपयमनमस्यांतर्वेदि सादनात् ॥ आश्वलायने यजमाने
 तु ॥ ऋतसत्याभ्यां त्वापर्युक्षामीति परिषिंचति ॥ समिधो दोनमंत्रः ॥
 आपीपरो ॥ जीरित्ययमेव विशेषविहितत्वात् ॥ यजमानोपि अने

६३

ना ॥ नुमंत्रयने आधानमुक्तेनित्त्वात् ॥ तेन० सीदेत्यनेन च ॥ अथ चर्युः वि
 द्युदसि० श्वदेति मदंतीरुपस्थरयोपयमनेन जुहोति नृर्भुवः ॥ रग्नि
 स्वाहा ॥ अग्नय इदं ॥ ता अस्ये त्यादि अथो मुखेन पाणिना वमृज्यप
 तुप्यस्तेत्यादि ॥ उपयमनमंत्रं वेदिप्राचीनविलंसादयित्वा ॥ धर्मापो
 साद्य० हीतिसंप्रेषोपयमनं नः पवतामिति तं इत्यपराहिकं प्रवर्ग्यः ॥
 अथापरराहिक्युपसत् ॥ ॥ पूर्ववद्भवनांतं समानं ॥ सद्याहुतावेदसि ना
 पाभीचः पाणीनृत्वानि क्ववने ॥ समानमासंप्रेषात् ॥ सुब्रह्मण्यसु
 ब्रह्मण्यामाह पत्रिस्तनव्रतं दोहयत् ॥ इति संप्रेषः ॥ अहुताया
 सादनादिशंतावा

६४

सुब्रह्मण्यापां त्रिस्तनं व्रतं दोहयति ॥ तदधरे त्रे प्रयच्छति ॥ तद्यजमानः पूर्व
 वदन्नपति ॥ देवीं पाते ॥ शिवाः से ॥ इत्यपराहिकोपसत् ॥ एवं प्रथमो
 पसत् ॥ अथ पुरपररात्रे उत्तरेणाहवनीयं तिष्ठ-संप्रेषमाह ॥ अग्नी
 न्ज्योतिष्मनः कुरुत ब्रह्मवाचं यच्छपतिवाचं यच्छदिनं व्रतं दोहयत ॥ य
 जमानः ॥ उदित आदित्ये भूभुवसुवः व्रतं कुरुत ॥ ॥ अमध्योपस
 त् ॥ अथ पुनर्मध्यमाभ्यां प्रवर्ग्योपसद्वा प्रचरति ॥ पूर्वोहिकप्रव
 र्ग्योपसद्वा ॥ अथीपरोमारात्रौ ॥ त्रिया अहोमा पात्ये ॥ जीर्तिरि
 स्यमिन्मंत्रः ॥ याते अग्नेरजाशयातन्तर्वन्धीः स्वाहेत्युपसद्वाहुतिं
 मंत्रः ॥ अग्नयइदं ॥ सुब्रह्मण्यसुब्रह्मण्यामाहुपदिस्तनव्रतं प्र

स

थ

६४

१ अपावधी त्वेषं चो अपावधीः स्वाहा ॥ अग्नयः पूर्ववादिध्मावर्हिषोत्तरतः सादयि लोत्रेण १
 १ शालां तिष्ठः संप्रेषमाह ॥ सुब्रह्मण्यसुब्रह्म

स्वण्यामाहुपत्रिस्तनव्रतं प्रयच्छत ॥ आहुतायां सुब्रह्मण्यापां प्रतिप्रस्थाता
 न्यो वामध्यादिने त्रिस्तनव्रतं प्रयच्छति ॥ देवीं चि० दशइत्याचम्य भक्षयति
 ॥ पाते अग्नेर्भूभुवसुवः पाहिनस्थास्ते स्वाहा ॥ आचम्य जपति
 ॥ शिवाः पीता वसे ॥ यथास्थानमुपविशति ॥ इति पूर्वोहिकोपसत् ॥
 अथापराहिकप्रवर्ग्यः ॥ स्पृणाशकुमदासंघमिरवरकैर्गानिनसंति ॥ म
 दंती स्पृष्टानमोवा चेदनिशानि संजपन्ती त्यादिसम्मानमादक्षिणारौ
 १ हिहोमात् ॥ तद्धोममंत्रः ॥ रात्रिज्योतिः केतुनांनुषताः सुज्योतिर्ज्योति
 षाः स्वाहा ॥ ज्योतिषइदं ॥ रशनादानादिशकलानुप्रहरणांतकृत्वौ

यद्यत॥ इति संप्रैषः॥ भक्षः पूर्ववत्॥ अथ पुर्वेदिमीत्वापरिस्तीर्यजघनेन वैद्ये
निष्ठन्त्यै न्यसादानादि॥ उपरवदेशोष्टथियैवमसीत्यादिमहावेद्याः पूर्वप
रिग्राहं परिगृह्य॥ इमानराः कृत०॥ मादित्यवन्ती विश्वदेव्यावती वर्ष
न्दिबो० प्येव॥ उपरवदेशमुत्तंति॥ देवस्य सविनुः सवइत्यादि॥ अथ पुर्वे
मेशालां निष्ठन्त्यै प्रैषमाह॥ वेदिकारावेदिकेन्ययतप्रस्थलानिभिंद
तुप्रतिनिम्नाहू मूरयतकिं शास्त्राणि निरस्यतमाचीमुदीची प्रवणां
निलिष्ठन॥ महावेद्या उत्तरादसी पाचं कोर्वेद्यं त्रेतनी नृपती चः
प्रक्रमान् कामति उदं च मे कंतत्रचात्वात्॥ तत्र स्थितवचत्वारि स्फ
मुदपात्रे बहिः शम्पां चोदाय एहि प जमानेत्पुत्कातं देशं स्पेनो

६५

भूसावोऽस्य पूर्वभागे उद्गी। चीनकुवांशम्यां चैर्धौ निधाय शम्भाया
 पश्चात्कुम्भासमीपे स्थेनोदपवर्गाल्लेरवामालिरवति। विन्तायनीमे
 सि॥ दक्षिणतः प्राचीनकुवांशम्यां निधाय पूर्ववत् प्रागपवर्गो
 ल्लेरवामालिरवति॥ निन्तायनीमेसि॥ पश्चाद्दुद्दीने चीकुवांशम्यां नि
 धाय पूर्ववत् उदपवर्गाल्लेरवामालिरवति॥ अवतान्मानाधितं॥ चैर्धौ
 लै उत्तरतः प्राचीनकुवांशम्यां निधाय पूर्ववत् प्रागपवर्गाल्लेरवामा
 लिरवति॥ अवतान्मानाधितं॥ चात्वाले उदपवर्गं वहि निधाय
 यजमाने नान्वारध्वो वहि मूर्ते स्फ्येन प्रहरति विदेरग्निर्नमोना
 भागे अंगिरोपोऽस्या वृथिव्यामसि॥ मङ्गनीरुप स्पृश्य स वहि मूर्ते

६५

मृदमादत्ते॥ आपुषानाम्नेहि॥ हृत्वोत्तरवेदिस्थाने निवपति॥ पत्नेना॥ च
ष्टं नाम पशुपतेनेत्वादचे एवं पुनः प्रहरति विदेरग्नि॥ यो द्वितीयस्याष्ट
धियामसि शेषसमानं॥ एवं पुनः प्रहरति॥ विदेरग्नि॥ सूतीयस्याष्ट
धियामसि॥ शेषसमानं॥ नृक्षी चतुर्थं प्रहरति॥ नृक्षी मवशिष्टेन व
हिषा सह हरणं निवपतं च॥ स्येन चात्वालात्पूरीषमुत्पत्त्याह॥ अग्नी३
दितस्त्रिहरति॥ आग्नी३ हृत्वोत्तरवेद्यानि वपति॥ एवं त्रिः॥ अथ
युत्तिन्नवेद्यां सुतां मृदां मिश्रयति॥ सि५॥ हीरसि महिषीरसि॥ प्रथयति॥
उरुपथस्योरुनेयुजयति॥ प्रथतां॥ स्येन दृष्टी करोति॥ युवासि॥ उद
पात्रस्याभिरद्भिरवोक्षति॥ देवेभ्यः शुच्यस्व॥ सिकताभिरनुपकिरति॥ देवेभ्यः

^{वेदि} ^{रर्वा}
 ६६ असाव ॥ उत्तरं ^{वेदि} मय्यामीत्वोत्तरनाभिसुचनरां वत्तदभैः प्रचादपति अपरा
 हेमध्यमाभ्याप्रवर्ग्येपिसङ्गाप्रचरति ॥ आपैराहिकप्रवर्ग्येपिसङ्गाप्रचरति ॥ योते
 अग्नेरजाशया ॥ ची५ स्वाहेत्युपसदाहुतिमंत्रः ॥ अग्नयइदं ॥ उपनि
 क्रम्यसंप्रैषमाह ॥ सुब्रह्मण्य ० पादिसनव्रतदोहपत ॥ भक्षणांतं पूर्ववित ॥ नात्रै
 प्रयच्छतेतिप्रैषः ॥ इतिमध्यमोपसत् ॥ अधर्पुरपररात्रेउत्तरेणाहवनीयंतिष्ठन्
 संप्रैषमाह ॥ अग्नी ० यद्यैकस्मनव्रतंदोहपत ॥ यन्मानः उदितआदित्येभृभुविः सु
 वः व्रतं वृणुत ३ ॥ ॥ अथोत्तमोपसत् ॥ अधर्पुरुत्तमाभ्याप्रवर्ग्येपिसङ्गाप्रच
 रति ॥ मध्यमपूर्वाहिकप्रवर्ग्येपिसङ्गाप्रचरति ॥ योते अग्नेहरारायातनू ० ची५ स्वा
 हेत्युपसदाहुतिमंत्रः ॥ अग्नयइदं ॥ अग्नेणशालांतिष्ठन्सुब्रह्म ० पार्थस्तन
 व्रतंप्रयच्छतेति ॥ ॥ ५ ॥ ॥

तयोः समुप्यसहसादयति॥ अग्निध्रुवश्चिष्टस्वरमन्यसमे समुप्यदक्षि
 णयाद्वारोपनिर्देयमार्जालीयेदेशे निवपति॥ यथेतमेसचपलानिष्क्रम
 य्यपत्नीहोतारं ब्रह्माणं प्रति प्रस्थातारमग्नीध्रं चाह यद्वारोपरि णि३
 श्रित्य प्राग्वंशे पत्नीमुददेशेन वा ससाक्षाद्यानीनपरिस्तीर्य शाला
 मुखी यस्य दक्षिणतो ब्रह्म यजमानावुपवेश्य गार्हपत्ये जाज्यं सं
 स्क्रुयति॥ प्रति प्रस्थाता उहवनीये शालाकमिध्ममादीप्य मुखद
 क्षेधारयन् न पुरस्तादाहवनीयं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति॥ अध्वर्युः पश्चा
 द्वाङ्मुखस्तिष्ठति ध्मोपरि स्क्रवेण जुहोति॥ धर्मयाते दिविषु

६७

अन्यमादीप्य मानुदध्वर्युः पश्चात्तमध्वर्युर्जुहोति॥ धर्मयाते दिविषु
 शुग्मा जाते तु कुंक्षिदा वेश्ये वास्तुदक्षिणतं० ह॥ धर्मयेदं॥ तमत्रैव प्रास्य
 ग्यागायत्रे छंदसिया ब्राह्मणे याह विधाने तां तपतेनावयजेत्याह॥
 धर्मायेदं॥ प्रति प्रस्थाते ध्ममाहवनीये प्रास्या परमादिप्यनाभिद
 क्षेधारयति॥ तमध्वर्युर्जुहोति॥ धर्मयाते तदिक्षु शुग्मात्रेष्टमे छं
 दसियाराज्ये याग्नीध्रे तां त० स्थाह॥ धर्मायेदं॥ प्रति प्रस्थाता त
 मत्रैव प्रास्यति विवशद्वाराणि प्रावर्गिकं सर्वमादाय पूर्वयाद्वारोप
 निष्क्रामति॥ अध्वर्युराह॥ अनुतो नोद्यानु मतिर्यज्ञादेवेषु मन्य
 तां॥ अग्निश्च वृवाहनो भवतां दाप्नुषेम यः॥ अन्विदनुमते त्वं
 मन्या सैशं वनः सधि॥ ऋचे दक्षाय नो हि नु प्रण आयूः पितारि

६५ ॥ महावेदिं प्रविश्य स्थित्वा ॥ प्रस्तोतारमाह प्रस्तोतः समानि गाय ॥
 पत्नी वर्जं सर्वं निधनं वदंति ततो गच्छंति ॥ दिवस्था परस्याया ॥ ॐ
 तदक्षस्य तनुवः पाहि विश्वस्याधर्मणा वयमनुक्रामामसुवि
 ताय न व्यसे ॥ मध्ये स्थित्वा प्रस्तो ० यं निधनं वदंति ततो गच्छंति ॥
 ब्रह्मणस्त्या परस्याया ॥ क्षत्रस्य तनुवः ॥ पाहि विश्वस्याधर्मणा
 वयः ० से ॥ उपरवदेशे स्थित्वा प्रस्तो ० यं निधनमुत्क्रामामसुवि
 ताय न व्यसे ॥ प्राणस्य ता परस्याये चक्षुषस्तनुवः पाहि श्रोत्रस्य त्याधर्मणा
 वयमनुक्रामामसुवि ताय न व्यसे ॥ ३ तणोत्तरवेदिं स्थित्वा

२
 संप्रेष्य ॥ पूर्ववद्भक्षिते ॥ तदानिमेवापराह्नि कीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्या प्र
 चरति ॥ आपराह्नि क प्रवर्ग्योपसङ्गत ॥ याते अमेहराशं ० धी ५ स्थाह
 युपसदाहुतिमंत्रः ॥ अमययु रदं ॥ ॥ इत्युत्तमोपसत् ॥ ॥ अथ
 प्रवर्ग्योद्वासनं ॥ ॥ अथ चर्युरपेण शालंतिष्ठत्संप्रेषमाह ॥ सुब्र
 ह्मण्यसुब्रह्मण्यामाह यप्रतिस्थातः प्रवर्ग्यस्या वता प्रवर्ग्य ५ स ५
 सादमोद्वासनाय ॥ नमोवाचेति शान्तिं पठंती ॥ प्रतिप्रस्थाता गेणा
 हवनीयं तणोषु महावीरादी संम्राडासंदीच्छूणां शंकुं सहसा दयि
 त्वा प्ररंजनीयोद्वासनी ॥ तस्मात्तस्मिन्निवेपति योरवरौ स

ह॥ जनेनोदकुंभेन संततया धारया त्रिः॥ प्रदक्षिणं परिबिंचयन्तरी
हि॥ आग्निध्रुः सप्तवर्ग्यामुत्तरवेदिं परिबिंचन्तत्रिः प्रदक्षिणं पर्ये
ति॥ अथ्वयुर्यजमानं वाचयति॥ बल्लुरसिंशयुधायाः शिशुर्ज
नधायाः शंचवक्षिणं पर्येति रयवक्षि॥ आग्निध्रुः कुंभं निधाय
यथेतंत्रिरपस्यैः पर्येति॥ अथ्वयुर्नक्षत्रनाभिं मृशति॥ चतुःस्व मा
क्षिर्नाभिर्ततस्य सदेविश्चायुः शर्म सप्तयाः॥ अपदेष्टो अपहरो
न्यद्रुतस्य सस्थिम॥ अथ्वयुः प्रचरणीयमित्युत्तरचाध्वयु
र्यहणास्यति प्रच्छातास्वरो उत्तरणो नक्षत्रनाभिं वकीर्य धृष्टी

६९
भ्यां प्रागा यततरवरं ह्युवाच सुवर्णशकलं निधाय ह्रीं जिनं प्रा क
यी नग्री मुतरलोमा स्तीर्य रौहिण पिष्टानि मुंजु प्रलवा स्त्रिकताः
प्रक्षिपति ॥ अर्ध्वर्युः प्रचरणीयं महावीरं शकाभ्यां परिगृह्य दध्ना
३ म मिश्रेण पूरयति ॥ घर्मै र्जते न मेतत्पु रीषे तेन वर्धस्व चान्ध्याय स्व
वर्धिषी महि च वयमा च ष्या सिषी महि पुनः पूरयति ॥ महिनां पयो सि
विहितं देवत्रा ज्योतिर्भा असि वनस्पतिना मोषधिना रसो वा जि
नत्वा वा जि नो वनयामः ॥ स्वरस्य पूर्वार्धे सादयति ॥ उर्ध्वं मनः सुव
र्गं ॥ अभितः प्रचरणीयं महा विरं क्रमेण परिचिंसात्मादि समं डलव

त॥ उपप्रवरणीरुक्मोपिन्वेनेमों जमेवच॥ शफैरौहिणहवनीसमि
धः कुसवेदकं सुणापयमर जुचपरिध्यन्ती चष्टष्टिके॥ धवित्रेस
मिधः स्था लीधवित्रचकपालके॥ रस्त्रवकुशमयं वेदमासंदीमद
मेवच॥ सछिद्राणां पूरणं चरतरेषामंजनं आसंदीविस्त्रस्यमदेमं च
ण॥ धर्मैतत्तेम हिंसिकतामुंलप्रलवान्नौहिणपिष्टानिप्रक्षिपतिपू
र्ववल्हद्माजिनमास्त्रपाति॥ पुनमुपतिष्ठते अयं यः पुरुषं रूपोसि
सुन आस्येन तिष्ठसि॥ नो ध्वो न तिर्यग्विधांते नुविहितोस्मि वि
धांते नुविहितोस्मि मसि सोहमस्मि योहमस्मि सत्वं नाक

७०
मारोहसहयजमानेन साकं ॥ उपस्थानं याजमानमिति कल्पसारः ॥
समग्रमूलाच्छिन्नोदभं मुष्टिना दध्ना मधुमिश्रणा बोक्षति ॥ अस्को
द्योः पृथिवीमस्कान्त्तु षभो सुवागाः ॥ स्कन्ते मा विश्वा भुवना स्व
नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कान्तं निग्राह्य स्क्वा जायते यथा ॥
स्कन्ता प्रजनिषीमहि ॥ प्रसोतार माह प्रसोत वर्षाहारः साम
गायेष्टा हेत्री ये च ॥ आग्नीध्र माह ॥ अनेनोदकुंसे ॥ रीही ॥ आग्नीध्रः
पूर्ववत् ॥ अध्वर्युर्यजमानं गंधर्वयजूंषि वाचयति रंतिर्ना
मासि दिव्यो गंधर्वः ॥ तस्य ते पदद्विविधानं ॥ अग्निरध्वक्षाः ७०

वरिजसा विमानः॥ यद्वाघासत्यमुत्तयनविज्ञाधयो हिन्योनो धियरुनो अ
 व्यात्॥ सुस्तिमयिंद चरणेनदीनां अपायुषोदरो अश्मव्रजानां॥
 प्रासांगंधर्वो अमृतानिवोचत्॥ ईदोदक्षं पारजानादहानो॥ आग्नीध्रः नि
 धाय कुंभं त्रिरपसं व्यंपयेति॥ यजमानो घर्ममुपतिष्ठते॥ एतत्वं देवघ
 र्मदेवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् सोमपाथानुमेहि सह प्रजया
 सह रायस्योषेण॥ सर्वजं जलावपोगृह्णीत॥ सुमित्रान् आप ओषधयः
 संतु॥ नेत्रस्यां हिरस्यंति॥ हुर्मित्रास्तस्मै कृत्वा सुयोस्मान् देवैर्यवयं दृष्टमः॥
 उप उपस्यस्यादित्यमुपतिष्ठते॥ उदयंतमसस्य रिपुं पंतो॥ मग न्योतिरुतसं ७९

यजमानमु^पस्थानमिति कल्पसागरः॥ अथ्युर्यवकाक्षोर एष व्य॥ गोप्ता रमा हरा॥ वयो श्यो
 महावीरं गोपाय॥ प्रस्तोतारमा हा॥ प्रस्तोतार्यैते नास्ते हि॥ शाल्ना मागत्य स्रवेणुगार्हप
 त्ये जुहोति॥ उदु-यं-सूर्यस्ता हा॥ सूर्यो येदं॥ चित्रं देवानां॥ ब्रश्वा हा॥ सूर्यो येदं॥
 सर्वशाल्नामस्वियमुपतिष्ठते॥ इममृषु समस्तस्य० सानिगा यत्र नवीया ० सं॥ अग्ने देव
 वेषु प्रवोचः॥ आग्नी श्रीये उप विश्ये सन्निविशति जपंति॥ शंभो वा न इति॥ इति प्रवर्ग्यो दास
 नं॥ अथाग्निमीयः॥ यजमानो गार्हपत्या हवनीयगोरंतरेण ताज्यते न गार्ह
 पत्यमुपविश्य याः पुरस्तादित्यादि निविष्टमिच्छते ज्योतिष्टोमार्थं नृमीय य
 त्रि ३३ नायश्चेदतिरुपां शुचिरुच्येः॥ तन्म ब्रह्म तामित्यादि ० तथेत्यंते॥ पाशु
 कं हविः॥ वपापुरोडाशां गानि हवीं विवा॥ आग्नीषोमा वाज्यभागो॥ आग्नीषो
 मो प्रथान देवता॥ वनस्पतिः एष दार्ज्य देवता॥ अग्निः स्विरुतः॥ एका

दशप्रयाजाएकादशातुयाजाएकादशोपयाजाः॥ सद्यो मध्य इत्युक्ता ते नैव यथा
 साहयनपुपविशति॥ अथ्वर्युर्देवागा०॥ प्रयुज्यतामिति कल्पसारः॥ अमिषा
 मीयार्थमसिदेनशाखां छिन्नति॥ इषेत्योर्जेत्वा॥ तूष्णीं पूक्षशाखामाच्छिद्योक्ते
 खेतूष्णीमाहृत्य॥ तूष्णीं यजमानमवेक्ष्यानधः सादयति॥ यजमानस्य पुष्पनूपा
 हि॥ आदित्यैरास्मासीत्यादिदेवंगममसीसंतं कृत्वा परिधिभिः सहेधमं सन्नद्य
 ति॥ ततस्त्यात्रेयाविश्रुतिधेतूहः॥ बर्हिः संभरणानंतरं शाखां छेदनमिति
 केशवः॥ सवननियमश्चार्थं पूर्ववच्छाखां छिन्नति॥ दधिग्रहार्थं तूष्णीं तृतीयां
 छित्वा तूष्णीं वत्सापाकरणादिकरोति॥ सवनीयामिक्षार्थं मंत्रेण शाखां छि
 त्वा तया वत्सानपाकरोति॥ वायवस्तेषां पायवस्तेषां यथैषां मातः प्रेरयति॥ देवो ७२

रुद्रोधिपतिः समहमापुषा संध्राणेन संवर्चसा संप्रयसा
 संगोपत्येन संध्रायस्योषेण व्यसो योस्मान्द्रष्टि यंचवयं
 दिष्माः अचिक्रददृषाहरिः महान्मित्रो नदर्शितः सः सूर्ये
 णराचते चिदसि स मुद्रयोनिः इंदुदक्षः श्येनकृतावा हिर
 ण्यपक्षः शकुनोत्तुरण्युः महान्त्यधस्ते ध्रुव आनिषत्तः नमस्ते
 अस्तमामाहिंस्रीः विश्वावसुः सोमगंधर्व आधोददृशु
 षीः तद्वेता व्यायन् तदव्यवैत इंदोरारहाण आसा परिसूय
 स्य परिधीः रपश्यत् विश्वावसु रक्षित नो गृहातु दिव्यो गंध

७३

तस्य पश्चान्निधध्यात् ॥ शास्वामध्ये द्विगुणां प्रादेशमात्री रज्जुमूलाग्रव्य
त्ययेन बध्वा शास्वया सह वेणी हरोति ॥ त्रिवत्सला शोदमर्दयोऽप्रादेश
संमितः ॥ यज्ञे पवित्रं पोततमं पशुं हव्यं करोतु मे ॥ प्रतिप्रस्थता हवानी
ये प्रणयनीयमिधमूलत आदधातियथानाति दग्धो भवति उपयमनिर
ग्निसमीपे सादयति ॥ अथ युरपूर्वा ज्येनस्कृतिपंचगृहीतं गृहीत्वा प
रिकर्मिणे प्रयच्छति ॥ देवदातपरिधिगुणुलुसुगंधितरणमेष शृंगम
ध्यरोमाणि ब्रह्मणे प्रयच्छति ॥ प्रतिप्रस्थात्रे तूष्णीं मुसूताः प्राक्षणीः प्र
यच्छति ॥ अथ युरः संश्रयमाह ॥ अग्नये प्रणीयेमानाया नु ब्रू ३ यमी

७३

देकस्य यायानुसंधेहि ॥ एकं पदभागमुपयमनीषु निधाय द्वितीयं शाला
मुखीये निधाय तृतीयं सुरक्षितं करोति ॥ पात्र्यामिधमनिधाय शरावधः
सुखास्वयमादते ॥ कश्चिद्वा ज्ञानं गृहीत्वा गणशाला मुखीयं नीत्वा त
मस्तिसृष्टिस्तिलामन्यत इति देवस्यामिः ॥ होत्रा प्रथमायामरयिजि
रुक्तायां यजमानपत्नीभ्यामन्वारबुधो होतवश्च न गच्छति ॥ तमनु
सर्वपूर्वया द्वारानि क्रम्योत्तरेण महावेदिमुत्तरवेदिमना कामं तां
द्येयुः प्रणीते राजानं यथागतं नीत्वा ३ संघांसादयति ॥ ब्रह्मादक्षि
णमहां वेदिमाशुः शिशान इति सूक्तं जपन् ब्रजेत् ॥ अग्निं प्रणय

बौ० सो० नश्चात्तथैव । प्रवेतात्सातु द्वेः पुश्चात्पातुः । उत्तरतस्तथैव । विष्णुर्देवतात्वा
दित्येतत्ततः पातुः ५

१४

नमारभ्यचात्वालमार्जनाद्वाग्यतआत्सो ॥ आग्नीध्रः सर्वेषां पश्चाद्दे
तस्थानमारभ्ययावदसोतिष्ठतितावत्स्येनलेखामालिखति ॥ अथ
युरन्यहस्तेभिर्प्रदाय प्रोक्षणीर्गृहीत्वातामिरुतवेदिं पुरस्तादारभ्यमध्ये
यावत्प्रोक्षति ॥ इह घोषस्त्वावसुभिः ॥ पुरस्तात्पातुः ॥ दक्षिणतस्तथैव ॥
मनोजवास्यापितुर्भिर्दक्षिणतः पातुः ॥ तत्तद्विशिगत्वातिष्ठन्नितिकेशवः ॥
प्रोक्षणीशेषं वेदिदक्षिणां सादक्षिणतो निनयति ॥ अप उपस्पृश्य
बुहमादाय बुहमुखेद्विरण्यं लब्धयित्वा दक्षिणां सादरेभ्य यावन्मध्ये
व्याघारयति ॥ सिंहीरसि सपत्नसाहीत्याह ॥ उत्तरश्रोणिमारभ्य

१४

३

वः सविता प्रार्पयतु ॥ छेत्तमायकर्मण आयाय ध्वमघ्नियो देवभागमूर्ज
त्यति ॥ पयत्यति ॥ प्रजावृत्तिरनमीवा अयक्ष्मा मावस्तेन ईशतमा घश
सोतद्रस्येतिः परिवोचणे कु ॥ यजमानमीक्षते ॥ ध्रुवा अस्मिन् गोपतो
स्यातबहीः ॥ अनधः सादयति ॥ यजमानस्य पशून्प्राहि ॥ दधिघामार्थं
शतार्थं क्यार्थं आशिरार्थं तिस्रः ॥ शारवास्तूष्णीं चित्वा तूष्णीं वत्सापा क
रणादिकरोति ॥ अमृबन्ध्या मिक्षार्थं सुमंत्रां चित्वा मंत्रेण वत्सापा
करणादि ॥ अग्नीषोमीयं शारवायाः पणानि दंतानि चित्वा ग्रेण गार्हप
त्यं निधाय तस्यामूलं प्रादेशमात्रं चित्वा धृष्ट्या कारमुपवेषं चित्वा गार्हप

वसूनिपुस्तधाविशंतुदीर्घमायुर्यजमानायहृष्यन्तथा मृतेन जलरितार
महृधिर्ध्वान्वितस्वस्वज्वलयित्वापरिसमूहपयुक्ष्यपरिस्तरणाति॥
ब्रह्मासूक्तं समाप्य महावेदेर्दक्षिणतो निरसनोपवेशने करोति॥ ब्रह्म न
जपः॥ यजमानः स्थायतनः॥ आसीना ब्रह्माणं वृणीते॥
भूपते० दिवं॥ अध्वर्युरपूर्वा ज्येनस्कचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वान्वार
ध्येयजमाने जुहोति॥ अग्निर्यज्ञं नयतु प्रजानन्मैनं यज्ञहृनो विदं
न॥ देवेभ्यः प्रब्रूताद्यज्ञं प्रयज्ञपतितिरस्वाहा॥ अग्नये यज्ञप
तय इदं॥ अपरं चतुर्गृहीतंगृहीत्व जुहोति॥ वायुर्यज्ञं नयतु प्र

७५

जा० तिरस्वाहा॥ वायवे यज्ञपतय इदं॥ अपरं चतुर्गृहीत॥ सूर्यो यि
ज्ञं नयतु प्र० रस्वाहा॥ सूर्याय यज्ञपतय इदं॥ अपरं च० ति॥ यज्ञो
यज्ञं नयतु प्रजा० स्वाहा॥ यज्ञाय यज्ञपतय इदं॥ यजमानः स्व
यं स हृद्गृहीत्व जुहोति॥ अग्निरन्नादोन्नपतिरनस्ये शो समे नं देदा
तु स्वाहा॥ अग्नये न्नादायेदं॥ वायुः प्राणदाः प्राणस्य शो समे प्राण
देदा तु स्वाहा॥ वायवे प्राण इदं॥ आदिसोमूदाभूयिष्ठानां पशू
नामी शो समे भूयिष्ठान्यमूददा तु स्वाहा॥ आदियासमूर्तिरिदं॥
अध्वर्युस्तैरवेद्यामुत्तरं सुपयमनीमुष्य॥ कर्मणे वां दे०

७६

यं॥ उपवदेदो ब्रह्मनुत्तरमिह्यादिदिनप्रीसंतं कुर्यात्॥ प्रोक्षणीरा-
सादयेध्मा बर्हिस्तपसादयेत्येता वाश्रौषः॥ आग्नीध्रो ग्निहोत्रहवण्यां
तूष्णीं संस्थात्तां आपः प्रोक्षणीरासादयेति॥ अनुपयुक्त बर्हिः प्रोक्षणे
न पृच्छां स्थापयति॥ अनसी प्रक्षालिते तीर्थे न प्रवेश्य मुगादिसहिते
एकमग्रेणोहवनीयनीत्याशालायादक्षणातः स्थापयति॥ एकं प्रती-
चीनी चोत्तरतः स्थापयति॥ एकं महदनुद्धृतफलकं इतरदल्पमुद्ध-
तं फलकं॥ तयोरुभ्यां दिवि मुच्यमहावेद्यां प्रवेश्याग्रेण शालं नीत्या-
पृष्ठायादक्षिणोत्तरयोररे निमात्रं विहाय प्राक्कुबुके स्थापयित्वा

७६

सि० हीरसिरा यस्पोषवनिः स्वाहा० दक्षिणोत्तराभ्यां निमात्रं भ्यतयैव०

यैव॥ सि० हीरसिरा यस्पोषवनिः स्वाहा॥ उत्तरां सादारभ्यतयैव॥ सि-
० हीरस्यादिदित्यवनिः स्वाहा॥ मध्ये सि० हीरस्यावहदेवान् देवयते
यजमानाय स्वाहा॥ यजमानः सर्वत्रोत्तरवेद्याददं॥ अध्वर्युः स च मु-
दुल्लाति॥ भूतेभ्यस्त्वा॥ संभारानादाय नामेः॥ पश्चात् प्राध्वमं परिधिं
परिदधाति॥ विश्वायुरसि पृथिवी दृ० ह॥ दक्षिणं॥ ध्रुवक्षिदस्यं तरि-
सं दृ० ह॥ उत्तरं॥ अन्युतक्षिदसि दिवं दृ० ह॥ अतिशिष्टा संभारानु-
त्तरनाभौ निवपति॥ अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि॥ तूष्णीं व्याघारश-
षेण संभारानभिधारयति॥ यज्ञप्रतिष्ठिषु मृतौ सुशेवा आत्मा
प्रदक्षिणमावत्याग्निं गृहीत्वा उत्तरवेदेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखः संभारं दक्षिणं प्रतिष्ठा-
पयति

७७

ध्वर्युर्दक्षिणस्यां वर्तन्यां स्फेनोद्धृत्या बोक्ष्य हिरण्यं निधाय परि
स्तीर्य परि विव्य जुहोति ॥ इदं विष्णुः सुरे स्याद्वा ॥ विष्णुवरुणं ॥ अ
र्धं पदभागं पल्यं जला बोध्य सः स्यात्वेणाभिधारयति ॥ पत्नी अ
क्षस्या धस्ता ॥ इतेन पाणि नोत्तौ न न प्रागग्रेण चक्रमपनीयद
क्षिणं चक्र सुषिर प्रदेशं मनक्ति ॥ आनो वीरो जायते कर्मण्यो
यः सर्वं नृणां वा मयो बहूनां मसदृशी ॥ अध्वर्युः परं चतुर्गृही
तं उत्तरं स्पृह विधा नस्य पश्चादक्षं लोत्तरस्यां वर्तन्यां पूर्वव

७७

६

स्तुत्या जुहोति ॥ इरावती धेनु मती हि भूतं सूर्यवसिनी मने वै यशोसा ॥
यस्कृन्नाद्रोदसी विष्णुर्तेदाधारं पृथिवी मभितो मयूरैः स्याद्वा ॥
विष्णुवरुणं ॥ सर्वपदभागं पल्यं जला बोध्याभिधारिते पत्नी ॥ उत्तरं
चक्र सुषिर प्रदेशं पूर्ववदनक्ति ॥ आनो वी० दृशी ॥ चक्रं प्रवेश्या ज्य
ष्ठाली सस्कृवां स्फेयमुदपात्रं बर्हिर्हिरण्यं प्रतिप्रस्थात्रे प्रदा
य पल्यानीतायां ॥ होतरे हि पते हस्ताभ्यां पारिगृह्याह ॥ ह
विधा नाभ्यां प्रवर्त्य मानाभ्यां मनु ब्रूहि ॥ होत्रा प्रथमा

बौ० सो०

७८

यामचित्रित्तायां प्रवर्तयति॥ प्राचीं प्रेतं मध्यं कल्पयं
तीर्तुं ध्वं यज्ञं नयतं माजी द्वरतं॥ अक्षरादे जपति॥ सु
वादे वदुर्याः आवदे देवश्च तो देवे चाचोषेथां॥
हविर्धानसमीप

७८

तूष्णीं संस्मृता द्विरद्विः प्रोक्षति॥ वैष्णवी विष्णवे पुं धेथां पहिय
जमाने सुत्का पूर्वया दारा शालांगत्या शाला मुखी ये स्मार्तवदा ज्यं
संस्मृतं सर्वं रहितं मन्वारध्ये यजमाने तत्रैव जुहोति॥ युजते मनः
परिहृतिः स्यात्॥ सवित्र इदं॥ अपरं यत्तु र्गर्हा लाज्यस्थाली सस्त्र
वां स्फैयमुदपात्रं बर्हिर्हिरण्यमादाय एहिय जमाने सुत्का पूर्वया दारा
रानि क्रम्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं संगच्छति॥ तस्य पश्चा
द्यजमानस्तथैव॥ तस्य पश्चान्निहितं पदभागमादाय पत्नी॥ अ

नां सि यो अस्कं भायदुत्तरं सुध स्तु विचक्रमाणस्त्रे धोरुं गायः
 प्राप्तिप्रस्तातोत्तर स्पह विधीनस्योत्तरतः स्तुणां निहंति दिवो वा
 विष्मः स्यात् स्तुणामेक्षपात्त्रां र ज्वाबधाति विष्मोर्नुकं गा
 यः अर्धयुर्दक्षिण स्पह विधीनस्य चुबुकात्पांगरं लिमीवागर्तं
 स्वाहा दक्षिणाद्युगांतात्पांगवाहमात्रे गतं स्वाहात्तराद्युगांतात्पा
 गवाहमात्रे गतं स्वाहा प्रतिप्रस्थातोत्तर स्पह विधीनस्य दक्षि
 णाद्युगांतात् चुबुकादुत्तराद्युगांतात् जगत्त्रयं स्वाहा विष्मो
 नयोः पश्चाद्वाहमात्रे ह विधीनयोः पश्चाद्वाहमात्रे उभो पूर्ववत्

ग्याहमात्रं

७९

षट् गतीन्वानयः सर्वगताः समानाः गतेषु प्राक्पश्चिमशाखाः
 स्तुणा उच्चैः सता सुदगमो वंशो निधाय प्राग्वारे दक्षिणमयी
 रज्जुं बध्नाति विष्मो रराटमसि वंशो रुरुपरिमध्यमं ह
 णपटलं निदधाति विष्मोः पृष्ठमसि दक्षिणोत्तरयोर्दक्षिणोः
 श्रप्रेष्ठः परिश्रयंति पूर्वपश्चिमद्वारौ कुर्वन्ति पूर्वद्वारे
 दक्षिणद्वारौ हो कुशमौष्टि मूले बध्नामुष्टौ दक्षिणप्रो
 ल्य दक्षिणोत्तरं प्रवेशयति विष्मोः सूरसि ग्रंथिकरो
 ति विष्मोर्ध्वमसि ग्रंथि विस्रस्याह अकुर्वन्तो ग्रंथीह

10

स्तकोशले निस्तिष्ठतापरिकर्मणमुपर्युपरिदर्भा-ह्मन्वाप्य
 धीनकुर्वन्तो वेष्टयन्ति उत्तरे द्वावाहौ प्रतिप्रसृता समंत्र
 मेव करोति एवं ~~हविष~~ मुष्णोपश्चिमे द्वावाहौ कुरुतः
 अध्वर्युर्हविर्धानममिश्रति वैष्णवमसि विष्णवेत्वा
 एवं हविर्धानं ह्मन्वाप्रदक्षिणमारुत्य प्रत्यदुःद्रुय शाला
 मुखीया लंकोरनुस्यं यषट्प्राचः प्रक्रमाक्रामति दक्षि
 णतः सप्तमंतत्राभिनिधाय तामादत्ते देवस्य स्वाददे

10

2

देशंगतेह विधानेविस्त्रयाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो उत्तरेपाहवि
धानेप्रतोगत्वापष्टादक्षिणोत्तरयोर्हस्तिमात्रंधारंरुहामध्य
मोत्तरवेदिशंकोरनुस्यंयं श्रीश्रीचः प्रक्रमान्प्रक्रम्यमध्यम
फलकस्थितमोरनसोश्रुबुकेउपस्तंबनाभ्यांधारयतः अध्व
र्युर्मंत्रवदति अत्ररमेथां वषट्मन्त्रधियाः।दक्षिणहविर्धा
नेस्याक्षपाल्याःपुरस्तात्पश्चाद्वासंलग्नांस्थूणांनिर्दत्तिदिवो
वाविष्णुवृत्तवाष्टधिया महोवाविष्णुवृत्तवांतरिक्षाद्वस्तौएण
स्वबहभिर्वसवैराप्रयच्छदक्षिणादोत्तरस्यात्स्थूणामक्षपा
रज्जोबध्नाति विष्मोनुकंवीर्याणिप्रवाचयः पार्थिवानिविमुमेर

अभि मंत्रयते अन्निरसिनारिरसितयानिहिते देशपरिलि
खति परिलिखितुं ० तामि. त्रिरितिकल्पसारः उद्गातारमा
ह उद्गातरेहीममौदुंबुर्यावटं स्वनप्राक्पुरीषि वमुदपत्नात्
उद्गातास्वनतिस्वानयतिवा औदुंबुर्यावटात्सदोमिमिलेकाष्ट
नयथात्रीणिप्राक्पश्चिमविस्तीर्णा निभवंति तथा प्राक्त्रीणि
दक्षिणोत्तराणि एवमुदकं नवानां घृदानामध्यभागे औदुंबुरी
यथा भवति तथा करोति सदसो मध्यदक्षिणोत्तरा एवमुदयो

८१

श्रुगर्तपिंकीः खानयति तदेतद्यालामुखी याद्यं कोरेकस्मात्प्रक्र
 मादारम्यदशप्रक्रमं प्रादक्षिणोत्तरं सप्तविंशत्यरलिकं सद
 सः प्रागात्वादक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरोक्षमुपरवान्काष्ठेन
 मिमीले ८ ष्यादक्षिणतः प्रक्रमं विहायारलिमात्रं चतुरस्रं
 कृत्वा संधिषु शकुनिहस्तप्रादेशार्धं नैकैकं भंडं उलं परिलिखे
 तत्तु नैतारमाह उ नैतरेहीमानुपरवान्चनप्रादेशमुखान्
 प्रादेशान् तस्यादान्बाहुमात्रानवाचोसंमिदं नुपरिष्टादध

सदः।

८१

वृद्धिं धृष्टः यावत्तिस्वाले निश्चलस्तिष्ठन् पशुंधारयति ता
 वृद्धिपरादधिकचतुरंगुलं खनति अवदात् पूर्वभागे मृदमृदुर
 ति यूषावटे क्रियमाणे प्रतिप्रस्थातो दं बरी निस्वालादध्वेय
 मानमात्री मीत्वा अधस्ताच्चिनति अर्धे नोरायः सुवीरः अ
 वस्पृष्टात्तां प्रक्षाल्य तीर्थेन प्रवेश्यावटस्य पुरस्तात् प्रागाय
 तां निदधाति अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्त्यप्र ह्यदुः। दु सो दु
 बरीमेत्ययवमतीः प्रोक्षणी बर्हि रा ज्यस्थालीं सस्त्रवां मे

८२

चावरुणदंडं हिरण्यमुदपात्रमादाय एहियतामानेयुक्ता
 तामग्नादारम्यामूलात् प्रोक्षति दिवत्तां त रिक्षायत्ता एधि
 मेत्वा पश्चात्स्थित्वेति वृत्ति कृत् अवटे पोवनयति शुंध
 तां लोकः पितृषदनः तस्मिन् यवान् पक्षिपति यवोसि
 यवया स्पृष्ट्वा यवयारातीः बर्हि मूलागम्य येनावस्त्र
 णाति पितृणां सदनमसि हिरण्योनिधाय स्रवेण जुहो
 ति पितृभ्यः स्वाहा पितृभ्य इदं यत्तोपवीत्य पठुपस्पृश्या

८३

दुबरीमुखयतिउदिवंस्तभानातरिक्षं पृथिवीदंष्ट्रं
 येजमानउद्यियणाद्याहोमानमुंचेदितिकल्पसारः प्रा
 चीनकर्णामवटेनिदधाति युजानस्त्वामारुतामिनोतुमि
 त्रावरुणयोर्ध्वेणधर्मणाप्रदक्षिणंपुरीषेणपर्युहति
 ब्रह्मवनिंवाक्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्योषवनिंययू
 हामि।दंतेनसंष्ट्रंति ब्रह्मदंष्ट्रंक्षत्रंदंष्ट्रं प्रजादंष्ट्रं
 हरायस्योषंदंष्ट्रं भूमिसमंस्तोदपात्रं निनीयअस्याः

८३

५

स्तसंस्तमानउन्नेता प्रादेशमात्रविलानद्योवाहमात्रानुपरिअ
 संलग्नानद्योभिन्नानखनतिमदं दक्षिणस्यहविर्धानिस्योपस्तं
 मनात्प्राडिदधाति अध्वर्युतेनचतुरस्रंस्वरं कृत्वासिकताः
 प्रकिरति उपरदेशादग्निमादत्ते देवस्यत्वाददे अग्निमंत्रय
 ते अग्निरसिंसितयापदविष्कंभमात्रं अर्धमंतवैद्यं बर्हिर्व
 दियूपावटं परिलिखति त्रिरितिकल्पसारः परिलिखि
 मिआग्नीध्रमाह अग्नीदेही मयूपावटं खनोपरसमितं
 प्राक्पुरीषमुद्यपताञ्चतुरंगुलेनोपरमतिखनतात् आग्नी

कर्णे हिरण्यं निधाय स्रवेण जुहोति घृतेन द्यावा पृथिवी आप
णेषां ओदंबरीमनूभूमिगते आज्य स्वाहा कारांत करोति
द्यावा पृथिवीभ्यामिदं० उद्गाह्य प्रसाह्य उद्गातार ओदंब
रुद्धितातांतिभ्यः प्रागुद्युणात् प्राह ओदंबरी उद्यु
तेति ओदंबरी उद्युयणानंतरं यथा वटं प्राचीनकर्णा
स्तुणा उद्युयति तासूदगमानत्रीन्वं शान्तिधाय मध्यमं
तृणपटलं उदगायते निदधाति इद्रस्य सदो सितस्य
दक्षिणोत्तरे पूर्वपश्चिमायते विश्वजनस्य धाम

८४
यादिर्मन्त्रः ततः प्रत्यं वित्रीणि ततः प्राचित्रीणि प्रलिख
दिर्मन्त्रावलिः दक्षिणा न्युतराणि मध्यमानामुपरिकरो
ति मध्यमामुत्तरे वामपेरिकरोति संधिबुद्ध्यावर्तय
त्यतिपरिश्रयंति पेरित्वा गिरवणो गिर इमा भवन्तु विश्व
तः वृक्षायु मनुवृक्षयोजुष्टा भवन्तु जुष्टयः पूर्वपश्चि
मे द्यारौ कुर्वन्ति दक्षिणे द्यावा हो इत्यादि अग्नि
र्मन्त्रानां तह विधानवत् इन्द्रस्य सूरसीति रज्जुप्रवे

८५

८५

करो

एवयाद्वाराहविधाने गत्वा दक्षिणाहविधानस्य नीडे चर्मसादयति उप
रवाणां पुरस्तादितराणि। उपरव देवादिभि मादत्ते। देवस्य त्वा दे। आभि
मंत्रयते। आभिरसि नारिरसि। तयोपरवा न्यरिल्लिरवति। क्रमेणाग्रे
यादिकोणावतुष्टये। परिल्लितामि त्रिरितिकल्पसारः स्वातेष्वेव क्र
मेण पुनः किंचि त्वनति। रक्षोहणो बल गहनो वैष्णवान्वनामि मं
त्रावतिः क्रमेणापांस्तु पादते। इदमहं तं बल गमुदपामियनः। समा
नोयमसमानो निवृत्तानेदमेन मध्यं कर्मो मि योनः समानो यो स
मानो राती यति गायत्रेण कंदसा। इदमहं तं बल यति त्रैष्टुभेन कं
दसा इदमहं तं यति जागति न कंदसा इदमहं राती यति सा

८५

नुष्टुभेन कंदसा पांस्तु नृहीला यजमानस्य पादौ पात्रोतरे स्थाप्य पा
दयो रध्यस्ताभिदधाति। अववाढो बल गः। एवं सर्वत्र यजमानः पा
मानं मानसाध्याय नृपांस्तु न संशरे उक्तेवानिरस्यति अपृष्ट
ष्टु। अध्वर्युराग्नेयीस्तु सुपरवमध्यस्तादभि मृशति ईश
नीस्तु यजमानो निमृष्य पृच्छति। अध्वर्यु किमत्र अध्वर्युः। तदं य
जमानः तन्नो सह अध्वर्युः पृच्छति यज० किमत्र य० तदं अ०
तन्नो सह नैऋतीस्तु मधो निमृष्य पृच्छति य० किमत्र यजमान
आग्नेयीस्तु मधो निमृष्य पृच्छति अ० तन्नो सह आग्नेयीस्तु मधो नि

८६

मृश्यपृच्छति। अ० किमत्र। अ० भद्रं यजमानस्तनौ सह। २ निर्जृती स्तुम
 धोभिर्मृश्यपृच्छति। अध्वर्यो किमत्र। वायवी स्तुम धोभिर्मृश्य भद्रं।
 य० तनौ सह। अध्वर्युः पृच्छति॥ य० किमत्र। य० भद्रं। अध्व० तनौ सह।
 ईशानी स्तुम धोभिर्मृश्यपृच्छति। यजमानः किमत्र। यज० भद्रं। अ० तनौ
 सह। यज० पृच्छति। अध्वर्यो किमत्र। अ० भद्रं। य० तनौ सह। अध्वर्युः। क्र
 मेणाभिर्मृशति। विराडसि सप्तहासुमाडसि श्राव्येतेहासुमाडस्य भिमा
 तिहा विश्वाराडसि विश्वासांराष्ट्राणां हंता क्रमेण सकृत्प्रोक्षति। रक्षो हणो
 वल्गुहृन्ः प्रोक्षामि वेष्टुवान् मंत्रावृत्या सर्वेषां वनयति। रक्षो ह

८७

२

शमंत्रः। इंद्रस्य ध्रुवमसीति ग्रंथिकरणमंत्रः। ऐंद्रमसीदायत्वेत्यभिम
 र्शनिमंत्रः। महावेद्या उत्तरांसादारण्याऽष्टादश प्रक्रमेणां कुं निहत्याग्नी
 ध्रागारं पंचारत्नं समवतु रस्त्रं अर्धमंतर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि कृत्वा बहिर्वेदि
 परिश्रित्य दक्षिणं द्वारं कुर्वति। आगारमध्ये ग्नेरायतनं। महावेद्या दक्षि
 णांसादारण्याष्टादश प्रक्रमेण मार्जालीयं तद्वत् कृत्वा उत्तरतो द्वारं कुर्वति म
 ध्ये ग्नेरायतनं अध्वर्युराग्नी ध्रागारेतिष्ठन्। एकादश अभिं यवम
 तीः प्रोक्षणी बहिराज्यस्थालीं सस्त्रुवां० आधिषवणं चर्माधिषवणं फ
 लकेषु त्रां कृन्त्यावाणं हिरण्यमुदपात्रो मोदाय एहियजमाने त्यक्त्वा

णोवलगहनोवनयामिवैष्टवान्। तथैवसर्वेषुयवान्प्रस्कंदयित्वा। यवो
सियवयास्मद्वेषोयवयारातीः तथैवसर्वान्बहिषावस्तीर्य रक्षोहणो०
वस्तृणामिवैष्टवान्। तथैवक्रमेणहिरण्यमंतर्धायस्त्रवेणजहोति।
रक्षोहणोवलगहनोभिर्जहोमिवैष्टवान्स्वाहा वैष्टवेभ्य उपरवेभ्यद्
सर्वत्रमंत्रावृत्तिः उपरवाणामुपरिअधिषवणफलकेरांकुनाअप्रोतेसं
स्पृष्टेउपदधाति रक्षोहणोवलगहनोवुपदधामिवैष्टवी फलकेद्वाभ्यां
रस्ताद्वाभ्यां पश्चाद्वाभ्यां पार्श्वयोरेकैकेनशंकुभिर्निहंति। प्रदक्षिणोपु
शीषेणोपसृहति रक्षोहणोवलगहनोपर्युहामिवैष्टवी बहिषापरिस्त
णाति रक्षोहणोवलगहनोपरिस्तृणामिवैष्टवी अभिमृशति रक्षोह

तं परिमंडलं शबरं कृत्वा तत्र सिकता निवपति। सप्तसिखं धिदि प्रक्रममवशेष्य पृष्ठ्यायां पूर्ववन्निव

८७

पौवलगह नौ वैष्णवी फलक योश्चर्म प्राचीन ग्रीवमुत्तरलो मोपस्तृणाति
यज्ञप्रति० मडि यज्ञप्रति तिष्ठे त्येतावानेव वामं त्रः तूष्णीं वा चर्मव्यवहि
ते फलके ग्राव्यो वैराहंति बृहन्नसि बृहद्वा बृहती मिंशाय वार्यं वद नीडे
चर्मस्थापयेति ग्रावस्तु ग्रावाणां दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्रे स्तोत्रोपाकरणा
र्थे बर्हिर्मुष्टिं बध्नाति। स्पष्टमुदपात्रं चात्वा लासुरीषं सिकताश्चादाय एहिय
जमाने त्यक्त्वा ग्रीध्रीयंगत्वा स्पष्टेनो धृत्या बोध्य चात्वा लासुरीषं सिकता
श्च निवपति। विश्वरसि प्रवाहणो रौद्रेणा नीकेन पाहि माग्ने विप्रहि मामा
माहिः सीः। उक्तो मेत्रा न्वदतः तन्निवपति वद्विरसि हव्यवाहनो रौद्रेः सीः
तं परिमंडलं द्विप्रादेशा विष्कंभं होतुं धिद्वयं कृत्वा तत्र सिकता निवपति। ८७

तमुपतिष्ठते सम्प्राडसि कृशानुरौद्रे० सीः चालाला दक्षिणतो तर्वेदि प्रा
 ग्देशंगत्वा आस्तावं पारिषे धौसि पर्वमानुरौद्रे० सीः चालालंगत्वा प्रत
 क्तासिनभस्वानुरौद्रे० सीः पशुश्रपणदेशंगत्वा असंमृष्टोसि हव्यसू
 दोरौद्रे० सीः सदसः पूर्वद्वार्येव प्राशुखस्तिष्ठन्नौदुंबरी नूतधामासि
 सुवर्ज्योतीरौद्रे० सीः तत्रैवतिष्ठन्नसदनं ब्रह्मज्योतिरसि सप्तर्धा मा
 रौद्रे० सीः तत्रस्थ एव शाला मुखीयं अजोस्येकपाद्रौद्रेणा० सीः गार्हपत्यं
 आहरसि बुध्नियोरौद्रे० सीः प्राशुखस्तत्रैवतिष्ठन्नसंप्रैषमाह स्तृणी
 तवर्हिः प्रवृत्तं यत्तत्समपिव्रतात्कृयध्वमास्तावं बहुलं स्तृणीतस
 दोहविधाने बहुले स्तृणीतो नैतर्ग्राव्यो वायव्यानिद्रोपाकलशे दशा

पवित्रे समवधाय पत्नीशाले सः सादयाग्नीदाज्यमधिभ्रय प्रतिप्रस्थातः स्तुवः
 संमृद्याज्येनो देहिष्ट षदाज्या यदध्याहरदक्षिणे वेद्यंते लौकिके बर्हिर्मुष्टिस्त
 णाति। देवबर्हिरूणा० भ्यः ततो दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयो मध्ये सप्तमः
 सर्वो महावेदिं बहुलां पुरस्तादारभ्य प्रत्यंयं लौकिके न बर्हिस्तूष्णीं स्त
 णीतो यंति अवशेषितमर्धस्तनव्रतं तूष्णीं प्रयच्छेत् उन्नेतापंचग्रावाणः
 दशान्वमसान् सदस्यपक्षे एकादश द्वादश ग्रहान् अंश्वदाभ्यातिग्राह्यपक्षे
 सप्तदश द्वे दशा पवित्रे परिहृत्वा त्रैवद्रोणकलशे निधाय प्राग्वंशे एकत्र
 सादयति। अध्वर्युः अग्नीषोमीयशारवा पवित्रं कुंभीं हृदयशूलं व
 पाश्रपण्योरशनेन शाला मुखीयां दुत्तरतस्तृणे पुसादयित्वा तूष्णीं सं

८२

स्तुताभिरद्भिः प्रोक्षति शुंध्यं ध्वं ये आग्नीध्रः प्राग्वंशंगत्वा ^{शा} शालामुखी
 यस्य पश्चात् कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं। अग्नी-उचलयित्वोत्तरवेदिमारुह्य
 परिस्तृणाति शालामुखीयमग्रेणोत्तरे वा णेतपे सुस्य मग्निहोत्रहव
 णीकं हवसाहो महवनीमुपभृतं पृषदाज्यग्रहणीस्क्रवं स्वधितिं श्रुवा
 मिडापात्रमाज्यं स्थालीवेदं वेदाग्रं वसादयति पुराणगार्हपत्यमग्रे
 णोत्तरेण वाज्यं विलाप्योपास्ते प्रतिप्रस्थाता प्राग्वंशंगत्वा शालामु
 खीयस्य पश्चात् कर्मणे० यं पूर्वाग्नेर्दक्षिणातो ब्रह्मयजमानावुपवे
 श्य शालामुखीयादारभ्योत्तरवेदिकपर्यंतं युजस्य संततिरसियुज
 स्तृणामि इमौ प्राणामांधने पवित्रे स्तो० स्तुः य० यच्छ नेषाय

८२

५

तस्य दक्षिणातो द्विप्रादेशे पूर्ववन्निवपति आत्रोसिप्रवेतारौ द्वे० सीः॥
 तं होतृधिष्म्यवन्मैत्रावरुणस्य धिष्म्यं करोति द्विप्रादेशांतराक्ववि
 षंभाः उत्तरे धिष्म्याः होतुरुत्तरतो ब्राह्मणा षंसिनः तृथोसि विश्व
 वेदारौ द्वे० सीः पोतुः उशिगसि कवीरौ द्वे० सीः नेष्टुः अं धारिरसि
 वंभारीरौ द्वे० सीः। अळावाकस्य अवस्य रसि दुवस्वानौ द्वे० सीः॥
 मार्जालीयंगत्वा गारमध्ये पूर्ववत् शुंध्यं रसि मार्जालीयोरौ द्वे० सीः
 लृष्टी पुनराग्नीध्रे निवपति इतः प्रभृति दक्षिणाहोमात्पूर्वं अध्वर्युः
 प्रत्यक् सदोनातीयात् अध्वर्युः सयजमानः ओत्तरवेदिनां एत्य

त्वा। शालामुरवीये प्रत्यष्टः० तयः मंत्रेण प्रोक्षणीः संस्कृत्य शुं धं ध्वं० ये
महीनां प० युज्यायेत तूष्णीं दधि निरूप्य शालामुरवीये धि श्रित्यो भयं पर्योगे
कृत्वा अंतरि० तयः अध्वर्युः शालामुरवीयस्य पश्चात् कर्मणे० यं देवस्य ता०
ददे इंद्रस्य० तेजाः वाय० वधः उपरवदे रौस्त व्यासे प्रेषमाह। प्रोक्षणीरा स्फ्यं
सादयेध्मा बर्हिरुपसादयस्कवः स्वधितिः सुवश्च संमृदि तूष्णीं एष दाज्य
ग्रहणी माज्येन च दध्मावो देहि आह तास्त प्रोक्षणीषु स्पृश मुदस्यास्ते प्रतिप्र
स्ताग्नीध्रो वा उत्तरवेदि समीपे इध्मा बर्हिरुपसादयति आग्नीध्रः स्कवं स्व
धितिं वेदाग्रैकदेशं चादाय शालामुरवीये निष्पति प्रत्यष्टः० गेर्वीते जि
ष्ठेन० पामि सुव मंत्रेणोभयं संमृज्य प्रतिप्रस्तात्रे प्रयच्छति प्रतिप्रस्था

९७

ता ऊहं वसा होम हवनी मुपभृतं पृषदा ज्यग्रहणी दक्षिणे न स व्येन ध्रु
 वां ने दत्ते पां चादा यशाला मुखी ये मंत्रे पानिष्ठप्य ऊह मंत्रेण ऊहं वसा
 होम हवनी च संमज्य मंत्रेणोपभृतं तस्मीं ~~तस्मीं~~ पृषदा ज्यग्रहणी मंत्रे
 पाध्रवां संमज्य दिवः शिल्पः सिखा हा। स्कव स्वधिति स्यां सहस्रुचः
 आदायोत्तरस्य पुरस्तान्निधाय पुनः शाला मुखीय समीपे निधाय
 आज्यं दधिय पत्नी मवेक्षयित्वा शाला मुखीये तेजो सीत्यधि श्रित्य स
 मिध मुपयत्य तेजो नुप्रेहीति प्राडः दृष्ट्योत्तरवेदिके अग्निस्ते विनै
 दित्यधि श्रित्य समिधमाध्याय दक्षिणे न प्रोक्षणीः सादयित्वा यज
 मानमवेक्षयित्वा शाला मुखीय समीपे आज्यानि गृह्णाति ऊहपभृत ९०

१३ अथ वैधां पशु वदा ज्यानि गृह्णातीति देवः।

६

प्रयच्छति। अथ यस्तदा दायोत्तरेण प्रोक्षणीः सादयित्वा स्वयमवेक्ष्योत्तुय प्रोक्ष
 नीभ्योत्तुय धे

देवैः र्यतिर्यैः संविदानः स्वर्गलोके यजमानः हि धेहि मास्ये हास्त्रा आ
 इत्येयामुपेयः न वा संकल्पयति शाला मुरवीये अभ्यादधाति इध्मं प्रण
 यनीयं उपयमनीः कल्पयंति चात्वा लात् अ ध्वर्यु र्यजमानो न्चारभते तं
 पत्नीतां पुत्राः पौत्रा अविभक्तदायादाः अपत्ता दुहितर इति कल्पसारः
 ज्येष्ठानुक्रमेणा न्चारब्धेषु वाससा प्रकृतेषु पुराणगार्हपत्ये स्मार्तव
 दाज्यं संसृत्य प्रचरण्यो यतुर्गृहीत्वा शालामुरवीये जहोति त्वः सोम
 तन् कृद्वा द्वेषो भ्योन्य कृतेभ्य उरुयंता सिव रूपः स्वाहा ॥ सोमायेदं
 स्तवेण विंदुमाने जहोति ऊषा णो अहुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ अग्न
 य इदं अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संप्रेषमाह अग्ना वो माप्या प्र ७

णीयमानाभ्यामनु ब्रूहि होमं वा प्रथमायामुवित्रिक तायां अध्वर्यु
 रिध्मं प्रणय नीय मादो यागे ग कृति तमनु सोम मादाया बोधायनो ब्र
 ह्मा तमन्वा ज्यानि गृहीत्वा परि कर्मिणः तदनु नेतेति देव स्वामिः गा
 यो वाय व्यान्यादाय उपयोगिद्रव्य जातं सहितान्य नसी शाला मुरवी
 यसकाशे स्थापयंति सर्वे पूर्वद्वारोपनिष्क्रामेति अ अयं नो अग्निर्व
 रिवः कृणोत्वयं मधः पुर एतु प्रभिदं न अयः शत्रून् जयतु जहृषा णो
 यं वा जं जयतु वा जसातो होतार मनु सरंतः उत्तरेण सदः परीत्याग्नी
 ध्रागारेग्निं निधाय परिस्तीर्य परिषिष्य चतुर्गृहीतं जुहोति अग्ने नय
 रूपया ० फयो ध्यस्म ० विधे मस्वाहा ॥ अग्नय इदं आग्नी ध्रागारे

वायव्यानि सादयित्वा राजा आज्येऽश्वसहउत्तरेणाग्नीध्रीयंपरीत्य समन्वा
 रब्धे ब्राह्मणीयेऽश्वेण जुहोति उरुविस्त्रोऽतिरस्वाहा विस्त्रव इदं आश्व
 लायनो ब्रह्मांतरेण चत्वारो लोकरो उत्तरेणाग्नीध्रीयायतनं सदश्व पूर्व्या
 दारापत्नीशालां प्रपाद्योत्तरेण शाला मुरवीयं अपरेण वेदिमुत्तरेण दक्षि
 णाग्निं दक्षिणेन राजानं गत्वा दक्षिणत आहवनीयस्य निरसनोपवेशने
 मंत्रेण कृत्वा ब्रह्मजपं जपित्वा राजानमादाय होतुर्युधिते उत्थाय यथेत
 मे साग्नेरग्नौ ब्रजेत् अग्नावाग्नीध्रीये निहिते उत्तरेण तदतिब्रज्य प्रा
 प्य हविर्धाने गृहपतये राजानं प्रदाया परेण हविर्धाने अतिब्रज्य दक्षि
 णत आहवनीयस्य निरसनोपवेशनं ब्रह्मजपान्कुर्यात् ततः आरभ्य

तैः प्रकृतिवद्गृहीत्वा पृथराज्यग्रहण्यां क्रमेण द्विरुपस्तृणाते। महीनां प
 योसि विश्वेषां देवानां तनूः यजमानः क्रमेण सूवीर्यायत्वा सं प्रजा
 स्वायत्वा अथर्वर्चं बर्हिषी अंतर्धीयदध्यानयति क्रुध्यासं मघपृष
 तीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोसि। अपो धृत्य बर्हिषी क्रमेण द्विरभिघारय
 ति विस्त्रोर्हृदयमसि एकमिषु विष्टुस्त्वानुविचक्रमे यजमानः राय
 स्पोषां मि ब्रह्मवर्चसायत्वा गृह्णामि ध्रुवायां चतुर्गृहीत्वा परिक्रमि
 ष्यति प्रदायापः स्पृष्टुं देवस्वामिः ब्रह्मणे राजानमुत्प्रयच्छति ते
 ब्रह्मादायोत्तरतस्तिष्ठति। अथर्व ब्रह्माणामुत्तरतस्तिष्ठन्पुत्राणां
 गार्हपत्यं शाला मुरवीये संकल्पयति उदग्रेतिष्ठान्मामुदेहि विश्वे

१३

षां निदधाति यजमानः यन्मे अग्ने० उपस्ते अप उपस्पृश्य अन्यस्मा
 द्वाजानमादाय शिरसि धृत्वेति देवस्वामिः पूर्वया द्वारो हविर्धानं प्रपा
 दयति। सोमो जिगाति गालु विदेवानां मेति निष्कृतं मृतस्य योनिमासदे
 अध्वर्युः पस्पृष्ट्वा दक्षिणं हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति
 आदित्याः सवोसि॥ यजमानस्तस्मिन्नाजानं। आदित्याः सद आसी
 द। तं देवेभ्यः परिददाति एष वो देवसवितः सोमस्तः रक्षध्वं मावा
 दभत उपतिष्ठते एतत्तः सोमदेवो देवानुपागा इदमहं मनुष्या मनु
 ष्यान्सह प्रजया सह रायस्योषेण राज्ञोपरि प्रांचमं जलं करोति॥
 नमो देवेभ्यः दक्षिणतो नीचैरंजुलं करोति स्वधा पितृभ्यः अपः
 स्पृष्ट्वा निष्क्रामति इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् आहवनीयमुप

१३

तिष्ठते सुवर्गं भविरव्येषं वैश्वानुरं ज्योतिः अध्वर्युर्यजमानमाह
 अवांतरदीक्षां विसर्जय। यजमानोऽग्निमुपतिष्ठते। अग्ने व्रतपते त्वं व्रता
 नां व्रतपतिरसि याममनस्त्वयस्तु दियः सामयिष्यात व्रतनृमय्य भूदे
 षा सा त्वयि यथा यथं नो व्रतपते व्रतानि अध्वर्युर्यजमानं संशास्ति॥
 स्वस्ती धमे स्वला प्रमुष्टी सारथ्यं यजमान इति त्वा च क्षतो नाम ग्राहं
 ते पितृभिः पितामहैः प्रपितामहैः पुत्रैः पौत्रैः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्म
 ण्यामा द्रयतु। आश्वलायने यजमाने मैत्राः प्रयच्छेति यजमानं
 प्रति प्रेषेण भवत्येव दंडप्रदानस्य होत्रा करिष्यमाणत्वात् यज
 मानः मेश्वलां शिथिलबंधनं करोति मुष्टी प्रसारयति इतः

तिमोर्व

२४
 ध्वं होत्राभिभिर्यत्र नामग्रहणं तत्र यजमान इति वाच्यः पित्रा
 दीनां नामग्रहीत्वा पिता पुत्रीयाप्यासु ब्रह्मण्यायामाहताये।
 अध्वर्युः प्रदक्षिणामावृत्य प्रत्यङ्गद्रुत्य यवमतीः प्रोक्ष
 णीर्वाहं मुष्टि मपूर्वाज्यस्था त्नीरसस्त्रुवांस्वरं रशानां मैत्राव
 रुणदंडं यूपशकलं हिरण्यमुदपात्रं चादाय बहिर्गता यूपं सं
 निधाय यूपं प्रक्षालयति यत्ते शिक्कः पुरावधीतक्षा हस्तेन वा
 प्रक्ष्या आपस्ते तद्वनस्पतेरपनुंदंतु शुंधनीः तूष्णीं वा प्रक्षा
 लितं ययूपं यषालकतं तीर्थे न प्रविश्य वटस्य पुरस्तात् प्रा

५ स्त

यजुषेऽपि आग्नीध्रीये भुव इति जुहुयात् ततः आश्वलायनो यजमानो
 राजानमन्यस्मै दत्वा उपविशेत्। अध्वर्युरापो देवी रित्यादि कृच्छ्रोऽं स्वाहा
 दक्षिणहविर्धो नोत्तरवेद्योर्मध्ये वेदिं प्रोक्षति वेदिं रसिः स्वाहा बार्हिर
 सिः स्वाहेत्यादि महावेदिं श्रोण्यां प्रोक्षणी शेषं निमयेत् इति देवस्वा
 मिः विष्टोऽं पोसीत्यादि प्रोक्षितायां वेद्यां पंचविधं बहिरास्तरणं
 गंधर्वोसीत्यादि उपभृदसा दनांतं कृत्वोत्तरस्तूष्णीं पृषदाज्यग्रहणी
 मासाद्या ज्याभिर्मंत्रणं तं कृत्वा ज्यस्थान्माः स्तवं पूरयित्वा स्यो नो मे
 इति सादयित्वा ऋषभोसीति ध्रुवा यामवदधाति। दक्षिणेन जहं
 अस्तरे स्वधितिं सादयति स्यो नो मेसीदं पत्नीः ऋषभोसीति ध्रुवा

गायतं निधायोत्तरेणाहवनीयंति षन्मलादारण्योर्तत्स कृदे
व यवमतीभिः प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति । पृथिव्यै त्वं त रिक्षायत्या
दिवेत्वा उदपात्रस्था अपोवटेऽवनयति शुद्धतां लोकः पितृष
दनः तस्मिन् प्रोक्षणी स्थायवान्प्रक्षिपति यवोसियवयास्मा
द्वेषो यवयारातीः प्राचीनावीती बर्हिर्मुष्टिरर्धं पूर्वाग्रमवस्ती
यतस्योपरिष्ठादधर्दक्षिणाग्रमवस्तृणाति पितृणां सदन
मासि सक्तं नमः स्तुवमाज्यस्थाल्याः पूरयित्वा स्तुवमुखे
हिरण्यं लंबयित्वा वटेजहोति पितृभ्यः स्वाहा पितृभ्यश्
उदपात्रं त्रस्थापः उपस्पृशन्निमुक्षयोः अध्वर्यु र्यज्ञोपवी

तीरूपशकलमवरे वास्य स्वावेशोऽस्य ग्रेगानेऽर्णवमस्पतिरधित्वा
 स्थास्यति तस्य वित्तात् एहियजमानेऽस्य क्ताग्रेणायूपंपरीत्य दक्षिण
 तउदं सुखस्तिष्ठति यजमानोऽग्रेण सूपंपरीत्याध्वर्योरुत्तरेण गत्वा
 ध्वर्योः पश्चादुदं सुखस्तिष्ठति पत्नी पूर्व्यादाराशालातो निर्ग
 त्याग्रेणायूपं दक्षिणातः परीत्याध्वर्युजमानयोर्मध्येन गत्वा य
 जमानस्य पश्चादुदं सुखीतिष्ठति यजमानश्च पालमध्वर्यवे दत्वा
 सूपस्याग्रमनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वान्क्तु अध्वर्युश्च पालमंत
 रतश्च बाह्यतश्च स्वयत्कंदृतात् पालं प्रति मुंनति सूपिप्पलाभ्य

२५

२५

२५
 त्वास्तिरीकृतस्य यथा लं यजमानं मवेक्षयति तद्विद्योः ० तं यत्प्रदक्षि
 पां पुरीषेण पर्यहति ब्रह्मवर्निता ० हामि मैत्रावरुणं देवेन सर्वतं सं हं
 ति ब्रह्म हृदं हृक्षत्रं हृदं प्रजां हृदं हराय स्योषं हृदं उपरादन्यस्तमन
 तिरिक्तं पुरीषं निधाया दपात्रं स्थापो निनीय त्रिगुणं रशानां त्रिगु
 णीकृत्य मध्यमेन गुणेन रूपस्य नाभिं दध्ने वेष्टयन्नाह पारिवीय
 माणा यानुब्रूहि त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति पारिवीरसि परित्वा
 दैवीर्विशो व्ययंतां परी मं हराय स्योषो यजमानं मनुष्याः सकृन्मं
 त्रस्त्रिर्वा रज्जु मूलगे यूपसमीपे परस्परं संलग्ने कृत्वा अंत

१२

वेष्टयित्वा रज्ज्वग्रे पी रज्जु मूलं प्रवेशयति उत्तरेणाग्निं षोडशं त्रि
 वेष्टित रज्ज्वामध्यमे भागे स्वनुमव गृहति अंतरिक्षं स्यत्वा साना व
 गृहामि अत्र पत्नी यजमानो यूपमुत्सृजतः स्नापितं पशुं तीर्थे न प्र
 वेष्टयाग्रेण यूपं पुरस्तात्प्रत्य स्मरन् यः कश्चिद्धारयति यजमानः ।
 अग्नीषोमाभ्यां अयं इति संकल्पयति अध्वर्युर्वह्निषी आदत्ते इषे
 त्वा सकृन्मं त्रो दिवा ताभ्यां पशुमन्वारस्य जपति उपवीरस्युपो
 देवां दैवीर्विशः प्रागुर्वङ्गी रुचिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या
 ते स्वदतां देवत्वष्टुर्वसूरपवरेवती रमध्वं प्रजापते जायमानाः प्र
 जा जाताश्च या इमाः तस्मै प्रति प्रवेदय विक्लिताः अनुमन्यतां ॥

२७

इमं पशुं पशुपतेते अद्य बध्नाम्यग्नेरुक्तस्य मध्ये अनुमन्य स यज्ञो
 यजामकृष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमग्नीषोमाभ्यां त्वाजृष्टमुपाकरोमि।
 अन्यैरसंस्तुष्टे प्रज्ञाते बर्हिषी निधायाग्नेरावताग्निं मथित्वा प्रहृत्या
 भिरुत्य द्विगुणां रशनामादत्ते देवस्य त्वा० ददे तथा पशो रक्षिणाम
 धृतिरो यथा बध्ने भवति तथा बध्नाति कृतस्य त्वा देव हविः पाशेना
 रणे द्विगुणायास्त्रिगुणायाश्चांतौ परस्परं संबध्नाति यथा द
 ठं भवति तथा धर्षामानुषान् तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिः प्रोक्षति
 अद्भ्यस्तौषधीभ्यो ग्नीषोमाभ्यां त्वाजृष्टं प्रोक्षामि पात्रांतरे जलमा
 नीय पाययति अपां णेरुसि संस्कृताभिरद्भिरधस्तादुपोक्षति

२७

२३

स्तौषधीभ्यः अग्न्याभिमुखं यूपसिं स्त्रुवेणाभिधारयं नाह यूप
 याज्यमाना यानु ब्रूहि यजमानो यादरस्य वावदुपरं सर्वत आज्येनान
 क्तिपत्य परमनक्ति इतः प्रभृतिस्वर्ववगृह नांतं पक्षी यजमानो य
 पंनोत्सृजतः अध्वर्यु रूक्ष्यन्नाह उक्थीयमाणं यानु ब्रूहि उ
 क्थयति उद्भिः स्तभानांतरिक्षं पृणमथि वी मुपरेण दृष्टं यूपम
 वटे निदधाति तेते धामान्यश्मसीग मध्ये गावो यत्र भूरि शृंगा अ
 यासः अत्राह तदुरु गायस्य विष्टोः परमं पदमवसाति भूरेः वि
 ष्टोः कर्माणि० इद्रस्य रवा अभिधारिता मसि मग्न्याभिमुखं वीरु

स्वात्तंचित्सदैवहव्य मा पौदेवीः स्वदैवतैर्न प्रोक्षणी धानमुदूहति अ
ग्नये समिध्यमाना यानु ब्रूते हीत्यादि समानमाश्रवा समंजनात् ॥
श्रवा समंजनात् प्राकृजं कोपशुंललाटे समनक्ति संते प्राणो वायुना
गच्छतो ततः ककुदि संयजत्रैरंगानि ततो दक्षिणस्यां श्रोण्यां सं
यजपतिराशिषा ततो श्रवां मरुबस्य ० सैरक्तो समाने होतृना
मग्रहणोत् आश्वलायनो यजमानो होतारं दंडदाने प्रयोजयति
होता मित्रावरुणा यदंडं प्रयच्छति मंत्रेण यजमानेन दत्ते पुनर्होत्रा
दाने अदृष्टार्थत्वापत्तेः अतएव न सर्वे हदाने पुनराश्राव्य प्रत्याश्रावि
ते आह मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशारत्रात् अमुकशर्मा भानुष इति

१८ मेनावरुणस्यनामगृह्णाति पुनराश्राव्यप्रत्याश्रावित आह अग्निर्ह देवीनां
 विशां पुरातायं यजमानो मनुष्याणां तयोरस्त्वरिगार्हपत्यं दीदय कृतं हिमा
 द्यायूराधाः सीसंष्टं चानावसंष्टं चानौतन्वः समानमाप्रयाच्यैभ्यः तत्र वि जा
 शेषः समिद्धः प्रेष्येति प्रथमे प्रयाजे उत्तरे प्रेष्य प्रेष्येति जौहवेन त्री
 न्प्रयाजानि द्वा ऊक्ता मौपश्रुतमाज्यमर्धमानीय तेन यत्पुर दृष्टुं सर्व एते
 मौपश्रुतं ऊक्ता मानीय तेन त्रीणि द्वा स्वाहा कृतीभ्यः संस्त्रावं शेषयति
 यजमानश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतुरः प्रक्षयाजाननुमंत्र्य हे मंता शिशिवत्सूनां
 प्रीणामितौ माप्रीतौ प्रीणीतामिति षडनुमंत्रयेत् अथ्वर्यं रुदं इत्याक्र
 म्यात्वरुं विशसनस्वधितिं वादाय ऊक्ता मंक्ता ताभ्यां पशुं समनक्ति। १८

वध्यमानमनुवध्यमाना अथैक्षते मनसा चक्षुषाय अग्निस्ताः अग्रे प्रमुमुक्षु दे-
 वः प्रजापतिः प्रजया संविदानः स्वाहा वैश्वदेव आग्नीध्रः पूर्ववत्पर्येति अध्व-
 र्यः पूर्ववज्जुहोति य आरण्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः संतो बहुधैकरू-
 पाः वायुस्ताः अग्रे प्रमुमुक्षु देवः प्रजापतिः प्रजया संविदानः स्वाहा वाय-
 व इदं पुनर्जुहोति प्रमुमुक्षु माना भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः
 उपाकृतः शशमानं यदस्था जीवं देवानामप्येतु पाथः स्वाहा देवेभ्य इदं
 आग्नीध्र उल्मुकमाहवनीयसमीपे असंस्पृष्टं निधाय यथागतं त्रिराग-
 कृतिं प्रतिप्रस्थाता पुराणगार्हपत्या दग्नीधोमीया योपवेषणो दीवो
 गाराभिरुहति मातरिभ्य नो धर्मोसि तानादायाग्नीध्रेण पर्यग्निक

रणेऽक्रियमाणे दक्षिणेन विहारं पर्याहृत्य यूपान् हवनीययोर्मध्ये नोल्मुकं नीत्वा स्व-
 यं यूपमग्रे णोत्तरतोगत्वां तरेण यात्वा लोकं रावुदक्षपरिहृत्य शामित्रदेशे
 निवपति आग्नीध्रः स्वयं निहितमुल्मुकमादायां तरेण यात्वा लोकं उत्तर-
 तोगकृतिं तस्य पश्चाच्छ्रमिता सह पशुना तस्य पश्चादध्वर्युर्दक्षिणोत्तरा-
 भ्यां पाणिभ्यां विशाखामविशारवां वपाश्रपणीमादाय प्रज्ञाते बर्हिषी वादाय
 वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारव्योगकृतिं तस्य पश्चाद्यजमानो वपाश्रप-
 णी अन्वारव्योगकृतिं अध्वर्युराश्राव्य संप्रेष्यति उपप्रेष्य होतर्हव्या
 देवेभ्यः नीयमानं पशुमनुमंत्रयते नाना प्राणो यजमानस्य पशुनीयज्ञो
 देवेभिः सह देवयानः जीवन् देवानामप्येतु पाथः सत्याः संतु यजमान-
 स्य कामाः रेवतीर्यजपतिं प्रियधा विशतो रो अंतरिक्षं सज्जदेवेन वातेना

१००

सहविषस्मनायः जसमस्यतनुवाभववर्षयोवर्षयसियज्ञेयस्य
 पतिंधाः आग्नीध्र उल्मुकं निदधाति अध्वर्युः प्राग्वोदग्वा एकबहिर
 दास्यति पृथिव्याः संष्टवः पाहि॥ शामितारमाह एतं पशुं प्रतीचीनाशि
 रसमुदीचीनपादं निघ्नंत्य कृण्वेत्तं मायुः संज्ञपतयेति केशवस्वामिः
 अकृण्वेत्तं मायुः संज्ञपयतेत्येतावान्प्रेषइतियज्ञत्रे सर्वेयथेतमे
 त्यष्टषदाज्यसमीपे आसते अध्वर्युर्मन्त्रेणास्ते इह प्रजाविश्वरूपा
 रमंतामस्मित्यज्ञे विश्वविदोद्यतावीः अग्निंकुलाय मभिसंवसा
 ना अस्माः अवंतु पयसा घृतेन आश्विलायनो ब्रह्मायजमानो अ
 धिगोरनेतरं सव्या वृत्पृष्ठतः कृत्वा संज्ञप्ते पुनरावर्तन् सुभयोः १००

२६

घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथां शामित्रे स्वाधितिं प्रयच्छति स्वकं स्वस्थाने वगृहति य
 थायतनः स्क्रवो सादयित्वा ह पर्यग्नये क्रियमाणा यानुब्रूहि आग्नीध्रः आ
 हवनीया दुल्मुकमादायां तरेण चात्वा लोकरावुत्तरेण शामित्रदेशमग्रेण पशु
 मुल्मुकं स्वयंपश्ना ज्ञापनेन स्क्रवः प्रदक्षिणं पर्येति अध्वर्युः पूर्वज्यस्था
 ल्याः स्क्रवेणाहवनीये जुहोति प्रजानंतः प्रतिगृह्णति पूर्वे प्राणमंगेश्वरः
 पर्यावरंतं स्क्रवर्ग्याहि पशुभिर्देवयानैरोषधीषु प्रतिष्ठितैः शरीरैः स्वाहा
 प्राणायोदं आग्नीध्रः पूर्ववत् पुनः पर्येति अध्वर्युः पूर्ववत् जुहोति येषां
 मीशो पशुपतिः पशूनां चतुष्पदा मुतर्वा द्विपदां निष्क्रीतोयं यजियं सागमे
 तुरायस्योषायजमानस्य संतु स्वाहा पशुपतय इदं पुनर्जुहोति ये

शमित्रान्येनवासंज्ञतः पशुरित्यक्ते अपूर्वाज्यं रज्जुवेष्टा हवनीये जुहो
ति यत्पशुर्मायुमकृतो रोवापक्षिराहते अग्निर्मातस्मादेन सो विश्वान्
मुवत्तलः हसः स्वाहा अग्नय इदं अध्वर्यु रज्ज्वैर्वदन्यशुं प्रतिगच्छ
ति शमितार उपेत नयज्ञं देवेभिरिन्वितं पाशात्पशुं प्रमुञ्चत बंधाद्य
ज्ञपतिं परि लक्ष्मि शमितारः पशुं पाशात्प्रमुञ्चति अध्वर्यु रज्ज्वैर्वदन्य
विमुञ्चमान मनुमंत्रयते अदितिः पाशां प्रमुमोक्तं नमः पशुभ्यः प
शुपतये करोमि अविशाखया पाशमादाय नैर्ऋत्यां निरस्यति अ
रातीयंत मध्वरं कृणोमि यं द्विष्म स्तस्मिन् प्रतिमुञ्चामि पाशं अ
पठपस्पृश्य अध्वर्योर्गमनकाले प्रतिप्रस्थाता पत्न्यै उदपात्रं दत्वा

१०१

तामुत्तरेण चालमानयति आनीता मादित्यमुदीक्षयति नमस्त आ
तान तामंतरेण चालालोकरा वुत्तरतोगत्वा प्राप्त्वा मानयति अनर्वाप्रे
हि घृतस्य कुल्या मनुसहप्रजया सह रायस्योषेण अध्वर्युरागता
मुदपात्रस्था अपोवेक्षमाणा वानयति आपो देवीः शुद्धा युवः शुद्धा
यूयं देवाः ऊर्द्धः शुद्धा वयपरिविष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्म पत्नी प
रोरुत्तरतः प्राञ्जुरीतिष्ठतीभिरेवाद्भिः पशोर्वाचमाप्याययति । ता
वाक्ताप्यायतां ततो नासिके प्राप्तास्त आप्यायतां सकृन्मंत्रः तत
श्चक्षुः चक्षुस्त आप्यायतां ततः श्रोत्रं श्रोत्रं त आप्यायतां उभय
त्र सकृन्मंत्रः वाचं नासिके च नासिके चक्षुः श्रोत्रं पुनः सोदकेन पाणि १०१

१२

१ निहित बहिषा सरला एक शारवात्मिका विभिन्नास्ति स्त्रः शारवास्ति
२ सहस्रं अविशारवा वपाश्रपणी मूलाकारा यस्यां सा विशारवा ४ विशारव

हिंस्रीः यथा लोहितं निर्गच्छति तथा कृत्वा पः स्पृष्ट्वा बहिषो ग्रमं गुली बुनि
धाय सुलभं तयोर्लोहितं नोक्ताने त्रैलोक्यं निरस्यति रक्षसां सागो सीदम्
हंसरक्षो धमेतमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्टम् इदमेव मध्यमेतमो
नयामि अपः स्पृष्ट्वा विस्तीर्णं तं रंभित्वा वपामुत्तरि विदति इषेत्वा तौ वपा
श्रपण्यां प्रसारयति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वीथां अविशारवा वपा
धो भागे कृत्वा विनमति अविन्मोरायः सुवीरः अपः स्पृष्ट्वा वपामादा
यप्रदक्षिणमावर्त्य प्रोक्ष्णामित्रे प्रतितपति आग्नीध्र उल्मुकं गृही
त्वा हवनीयाभिमुखो याति तस्य पश्चादध्वर्युः सहवपयोगा कृत्वा
उर्वतरिक्षमन्विहि तस्य पश्चाद्यजमानो वपाश्रपणी अन्वारभ्य आऽ

१२

१८

४ सीनो

ग्राध्र उल्मुकमाहवना ये निदधाति अध्वर्युरेत्याहवनीयस्योत्तरतोति मे
बंगारेषु तप्यमानायां वपाया अधस्तादंगुली रंभं बहिषो ग्रमुपास्यति
वायो वीहि स्तोका नौ प्रतिप्रस्ताता वपो यपा हवनीययोर्मध्ये तौ नीत्वा स्वयं
यूपमयेण गत्वा दक्षिणातः उदङ्मुखैः श्रपयति अध्वर्युरापूर्वाज्यं वपो परि
स्त्रवेण जहोति त्वामुते दधिरे हव्यवाहः श्रुतं कर्तार मुत यज्ञियं व अग्ने
सदक्षः सतनुर्हि भूत्वा य हव्या जातवेदो जह स्वस्वाहा अग्नय इदं संप्रेष्य
ति स्तोकेभ्यो नु ३३ हि स्रष्टां वपो पात्रांतरे उपस्तीर्य निधाय अभिधार्य वपाश्रपणी
यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्ते आत्मन्वात्सो म न उध्वस
घृतवान् हि भूत्वा वदेवाग्नेः सुविदियजमानाय मह्यं इत्यलं कृत्य वे

३३ ग्रावधि श्रिया ३३ गुदास्य

सुवां दक्षिणात

१०३

अग्नेर्गोहं व
नीपं दक्षिणतो
गच्छेत्

घांमासादयति अग्निर्होता० वत्ता यन्मे अग्ने० उपस्ते कुरुपश्च तावादा
यात्या क्रम्याश्चाव्यप्रत्याश्चाविते स्वाहा कृतीभ्यः प्रेष्यति वषट्कृते कुरुहोति।
हेमंतशिशिराभ्यामिदं० हेमंतशिशिरावृत्तनां० प्रीणीतां संस्त्रावेण ध्रु
वांष्टपदाज्यं वपां याभिधारयति ततः आज्यभागौ यजति अग्नय आ
ज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहि अग्नय आज्यं प्रस्थितं प्रेष्य सोमायाज्य
स्यावदीय० ब्रूहि सोमायाज्यं प्रस्थितं प्रेष्य अपूर्वाज्येन द्विरुपस्तीर्य
वपामेकी कृत्य स्रुवेणा गृह्णान आह अग्नीषोमाभ्यां षागस्य वपायामे
दसो वदीयमानस्यानुब्रूहि गृहीत्वा पूर्वज्येन द्विरभिधार्या पूर्वः
ज्यस्त्वाली सस्रुवां वपाश्च पणी या हवनीय समीपे निधार्या त्या क्रम्याश्चा

ततो यथाग
तप्रतिनिव
स४

१०३

नासंमशति याते प्राणान् कुग्जगाम यावक्ष्मर्या श्रोत्रं यत्ते कुरुं यदा स्थितं
तत्त आप्यायतां तत्त एते न भुंक्षतां। सकृन्मंत्रः शक्यानि युगपत् संमश्य पश्चा
दवशिष्टं ततो नाभिमाप्याययति नाभिस्त आप्यायतां पायुं पायुस्त आ
प्यायतां सव्येन पाणिना पशोः पादाने की कृत्य दक्षिणेन ताभिरेवा द्विः प्रक्षा
लयति॥ शुद्धाश्च रित्राः शमद्भ्यः शमोषधीभ्यः शंष्टथिव्यै आतिशिष्टा
आपः प्रतीव्या आरभ्य पृष्ठतो दक्षिणतो निनयति। शमहोष्योः ततः पत्नी
स्वयमायतनं नयति पशुमुत्तानमावर्तयति अध्वर्युः पशोर्दक्षितं पे
आवर्तेद्वितीयमुपाकरणं बर्हिः प्राचीनाग्निं निदधाति ओषधे त्रायस्वे
नं तस्मिन् ऋमिषुः स्वधितिमादायति र्यं निदधाति स्वधिते मेनः

अप्रत्याश्राविते अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वषां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य अपू
र्वीज्यं सुवेपाजुहोति स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्य इदं वषट्कृते वषां जुहो
ति जातवेदो वपया गच्छ देवान्त्वं हि होता प्रथमो बभूव च ते न त्वं
तनुवो वर्धयस्व स्वाहा कृतः हविरदंतु देवाः स्वाहा यजमानः ।
अग्नीषोमाभ्या मिदं अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययेन्द्रियावीभूया
सं सुवेपा पूर्वीज्यं जुहोति देवेभ्यः स्वाहा देवेभ्य इदं विशारवां व
पाश्रपणीं प्राचीं कृत्वा विशारवां प्रतीचीं कृत्वा सहानुप्रहरति स्वाहो
ध्वनिभसं मारुतं गच्छतं ऊर्ध्वनिभसे मारुता येदं उक्षे संस्त्रावेपाहु
त्वोद्दुःत्या क्रम्य यथा यतनः सुवोसादयति षड्रुविजो यजमानः

स्वाहा

१०४

पत्नी च यात्वा लंगत्वा परस्परमाक्षानं कुर्युः पत्न्यो हि होतरो हि ब्रह्मणे हि
प्रतिप्रस्थातरो हि प्रशास्तरो हि अग्नी देहियजमान एहि ततः सर्वे मा
र्जनं कुर्युः इदमापः प्रवहता वधे च मलं च यत् यच्चाभिदुद्रोहानृतं य
च शोपे अभीरुणं निर्मा मुंचामि शपथाभिर्मा विरुणा दुत निर्माय
मस्य पट्टीशात्सर्वस्मादेव किं लिखिषा द्योमनुष्य किं लिखिषात् ॥
अध्वर्यु ब्रह्माग्नीध्रो होता प्रतिप्रस्थाता मैत्रावरुणो यजमानः ॥
पत्नी च ह्य यात्वा लंगत्वा मार्जयंते इति केशवस्वामिः वृत्तिरुच्य
आश्वलायने यजमाने ब्रह्मा होता उदैरहितो मैत्रावरुणः सह
मार्जयंते अध्वर्यादयश्च पृथक् पृथक् इदमापः प्र० नृतं ॥ १०४

वेतिकल्पसारः सर्वे अपः सृष्ट्वा यथा यतनमुपविशंति अध्व
 र्युष्टं दं कुंभमादायां तरेण चोत्तोलोत्तरावुदुःपनि क्रम्योदक
 देशांगत्वा प्रवाहाभिमुखवस्तिष्ठन्नासन्भावहंती रपञ्चत्रादिना
 षायां कृत्वा छायातपयोः संधौ गृह्णाति हविष्मती रिमा आपो
 हविष्मान् देवो अध्वरः हविष्माः आविवा सति हविष्माः अस्तसु
 र्यः वहंती नामभावे सोमयाजिनो गृह्णागत्या तदीयं कुम्भी स्तं
 गृह्णाति अस्मिन् समिते हिरण्यं निधाय गृह्णाति एता आदा
 यप्रदक्षिणमावृत्य सव्यं सेनिधायो तरेण चोत्तोलोत्तरावु

१५

२१

तरेणाग्नी धीयं सदश्च गत्वा पूर्वया दारा शालोप्रप्राद्य शालामुखी यस्य
 पश्चात्तेन संसृष्टाः सादयति अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदा सिसादयामि सि
 म्नाय सन्निनीः सुम्ने माधत् एतावत्सतीवरीः अग्नीत्युरोडाशं नि
 र्वपप्रतिप्रस्तुतः पशुं विशाधि आग्नीध्रः पाप्मी संमश्य शालामुखीय
 मग्नेणोत्तरेण वापुसाणागार्हपत्या मग्नेणोत्तरेण वा एकादश कपालानि
 शर्पं कृष्ट्वा जिनं शम्या मुलूखलं मुसलं दृषडुपलं मेक्षणां पृष्ठोदपनी म
 दंती दारुपात्रोदध्या प्रव्रश्चनं च सादयति पवित्रं कृत्वा शर्पमादायाप्यनि
 नयनांतं कुर्यात् अग्नीषोमायां जुष्टं निर्वपामीति विशेषः आहराप

१०६

आनयेत्यादिप्रोक्षणी रोषात् जघने नगार्हपत्य मायानिनयनं प्राशित्रं
 निष्पति प्रत्कष्टः ० गेस्त्वाजेत्रि० पामि परिशोधन दमैर्मन्त्रेणसंमृजे
 त् प्रहरेत्तानीतिकल्पसारः अतिप्रसूताप्रेष्यति शमितहृदयेजि
 कावक्षस्तानिसार्धंकुरुतात्तनिममतस्नोतानिसार्धंसव्यंकोरेक्त्वरं
 कुरुतान्मानापश्चै अवधत्तादक्षिणाः ५ श्रोणिमध्युद्धिकुरुतादक्षिणा
 दोः सव्याः ५ श्रोणिमणि मरुदस्यतानिच्यंगानिकुरुतादनिषं चजाघनी
 ५ चावधत्ताद्वह्यः कुरुता त्रिः पशुं प्रव्यावय तात्रिः प्रव्युतस्यपशो
 हृदय मुत्तमंकुरुतात् अध्वर्युः शामित्रेनौकुंभीमधिश्रयति द्यौरसि
 पृथिव्यंरसि विश्वधीया असि परमेणधासा दः हस्वमाकाः तस्यांरात्वा १०६

२२

सुमित्रान आप ओषधयः संतु दुर्मित्रास्तस्मै संतु योस्मान्द्वेष्टि
 येवयं द्विष्टः स ब्रह्मकाश्वात्वाले मार्जयंते निधाय दंडं मैत्रा
 वरुणा इत्याश्वात्वायन सूत्रे ब्रह्मादीनां सहस्रस्य बहुवचनेन सर्व
 मार्जनस्य विधानात् बहुवचने ब्रह्मादीनां कर्म प्रतिपादनात्
 तेषामेवग्रहणे सहमार्जयंते इत्येवावक्ष्यत् पत्नीया ऊषकुया
 त् बहुवचनेन तस्या अग्रहणात् अतएवापस्तंबेन सहपत्नीकाः
 पंवा निश्वात्वाले मार्जयंते इति पृथगुपादानं कृतं यजमानो ज
 लिना पोष्ट क्वाति सुमित्रान् ० संतु मैत्र्यादिशिनिस्यति
 दुर्मित्रास्तस्मै भूया सूर्योस्मान् ० द्विष्टः सुमित्रादिस्त्रियान

पवित्रमुदगाग्रे निदधाति वस्त्रं नो पवित्रमसि शत धारं वस्त्रं नो पवित्रमसि
सहस्रं धारं शमिता प्रभृतमुदकमानीय पार्श्वयोश्चिह्नं कृत्वा अर्चयेत् प्रक्षि कुंभ्यंतः
पतिवनिष्टं जायते च हृदयं जिह्वां वक्षः रज्ज्वादिना एकत्र कृत्वा प्रक्षिपति ।
तन्निममत्स्रोतथैव सव्यं दोश्चिह्नं कृत्वा दक्षिणं श्रोणिमूर्ध्वं प्रदेशं कृ
त्वा दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिमणिमुद्दस्य रज्ज्वादिना एकत्र कृत्वा प्रक्षिपति
पुरः प्रत्यकुस्थित इति कल्पसारः शारवा पवित्रमुत्सृज्य प्रस्तरे सादयति बहु
द्रवं करोति त्रिः पर्यावर्तयति तृतीये पर्याये हृदयमुत्तमं करोति शृतपशौ
आग्नीध्रः दारुपात्र्यामुपस्तरणं दिउत्तरवेद्यामासादनात् कुर्यात्तियजमा
नः यन्मे अग्ने० उपस्ते० नित्याज्यं स्थाल्याज्येन स्तुवे मासादनमिति कल्पसारः ।

१०७

नो
चतुर्गृहीतेष्वैतमप्रयाजेत्तत्वा पुनः पुरोडाशमभिघार्येति केशवः अध्व
र्यर्कं ह्यपभृतो स्पस्तृणान आह अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमा
नस्यानुब्रूहि माभेरित्यादि जुहोति प्रकृतिवदवदायमंत्रेण प्रत्यनक्ति
उपभृतिस्विष्टकृदर्थे प्रकृतिवद्वचति ध्रुवाज्यात्पुरोडाशार्थे स्विष्टकृ
दर्थे च पुरस्तात्कृवाहुतिं हुत्वा त्याक्रमणादौ अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशं प्र
स्थितं प्रेष्य वषट्ते जुहोति यज० अग्नीषोमाभ्यामि० अग्नीषोमयोर
हं० वृत्रहाभ्यासं। अध्वर्यर्कं द्वाभ्युपभृतः समावपमानमाह अग्न
येनुब्रूहि आभ्रावणादौ अग्नये प्रेष्य प्रकृतिवधोमोनुमंत्रणं
व अग्नेरहं दे० युष्मान्यज्ञे० यं उदंडः त्याक्रम्या सर्ववद्विरुपरि १०७

२३

प्रत्याह प्रतिप्रस्थाता पुनरपि किं विद्मः ॥ त्वाह श्रुतं हवीः शमितः शमिता
 तथैव एव तृतीयं प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युर्वा आज्यस्थालीं सस्त्रुवामादाय
 शमितुर्हृदयं शूलमादाय तेन हृदये भित्वा शूलं शमित्रे दत्वा जुहोस्ते नष्ट
 षदा ज्येन हृदयमभिधारयति संते मनसामनः संप्राणेन प्राणो जुष्टं दे
 वेभ्यो हव्यं घृतं वत्साहो तूष्णीं माज्ये नेतराणि आज्येन पुनः प्रत्येकं सर्वा
 ण्यभिधार्योद्वास्य तथैवाभिधार्य प्रत्येकं संलं करोति यस्त आत्माप वीण्य
 श्रुषु प्रवि० मह्यं मंत्रावृत्तिः वियः कृत्वा हरत यथागतं स्क्रवां समीप
 मागत्य जुहूपभृतो धौ वेपोऽपात्र्या नित्याज्यस्थाल्या ज्येन वसाहो
 महवण्या मपूर्वा ज्येनोपस्तृणीते अध्वर्युर्जहोदि चतुष्टयं मादा १०८

१ जुहूपभदिडापात्री य१
 वसाहो महवनी च
 तुष्टयं प्रादित्र

यस्त्वयं यूपो दक्षिणतो गत्वा कृद्वादि यूपो हवनीययोरंतरेणाहृत्य
 दक्षिणतः सादयति परिकर्मिणो यूपं पात्रोतरे कृत्वा पशुं यूपं चोतरेणा
 यूपो हवनीया वाहृत्या ध्वर्यवे प्रयच्छति अध्वर्युः स्त्रुवां समीपे साद
 यति अग्निर्होता० वक्ता० यज० यन्मै अग्ने० उपस्ते वृक्यमेदसी अ
 पनीयस्त्रुचो वृग्यो निर्दधाति कृक्षशारवायां हृदयं निधाय तस्य
 किञ्च प्रदेशो अनक्ते न स्वधिति नावघन्नाह मनोतायै हविषो वदीय
 मानस्यानुब्रूहि हृदयस्य जिह्वाया वक्षसस्तानिभूः दक्षिणा हृ
 क्यात्सव्या हृत्यात्सव्यस्य दोक्षः दक्षिणस्य पार्श्वस्य सव्यस्य पार्श्व
 स्य दक्षिणोऽप्यो रूर्ध्वदेशात् गुदमध्यात्क्रमेणै द्विरवदाय जुहो ॥
 मवदधाति दक्षिणवृक्यमेदो हृदि निधाय प्रसायते न जुहो माहाद्य
 २ कादशांगेभ्यो

यूष्मोपसिन्धुपरिकर्मिणा श्रुवा ज्यात्सुवेणयूपाहवनीययोर्मध्येनाह
 तेनाज्येन जुहूमभिधारयति उपभृतिदक्षिणस्य दोहः सव्यः श्रोमोः गु
 दसूक्ष्मप्रदेशोऽसह देवधावदधाति सव्यवृक्ष्य मेदोयूष्मिनिधाय प्र
 सार्य तेनोपभृतमावाद्य यूष्मोपसिन्धु पूर्ववदाहतेनाज्येन द्विरभि
 धारयति इडापात्र्यां हृदयं जिह्वां वक्षस्तनिममतस्मैव निषुंवादिदि
 निधायानस्तिभिरिडां वर्धयित्वा यूष्मोपसिन्धुनित्या ज्यस्त्वाल्या ज्ये
 न पूर्ववदाहतेनाभिधारयति वसाहोमहवन्त्यावसांगृहीत्वा यूष्मोप
 सिन्धुपूर्वाज्येन पूर्ववदाहतेनाभिधारयति ऊहगतावदानानि संम
 शति ऐंइः प्राणो अंगे अंगे निदेध्य देंदोपानो अंगे अंगे विवोमुवदे १०९

६ सूचांदक्षिणतस्तु चामुत्तरभागस्थं बहिस्तीव्रीतत्रयूपा
 ६ हवनीययोर्नरेणोडस्तूनापरपर्यायफलकोऽक्षशारव
 यासहनीका

सात्सुवाहुतिं हुत्वा वैश्वानरे हविरित्यादि प्राशित्रप्राशानोतंसमानं प्रशा
 स्तषष्ठा इकां भक्षयतीति कल्पसारः आश्वलायने यजमाने मार्जनं ना
 स्ति हविरुच्छिष्टमुदास्य ऊहोवतुर्गृहीत्वा दक्षिणाग्नौ उत्सृज्यते मु
 सले इति हुत्वा न फलीकरणहोम इध्मप्रव्रश्चनान्यस्याधाय उत्करे फ
 लीकरणान्प्रक्षिपति उत्तरवेदिमेत्यसंप्रैषमाह अग्नीदुत्तरं बहिरुप
 सादय प्रतिप्रस्थातः पशौ संबदस्व आग्नीध्रः फलकोऽक्षशारवस्य
 संवृतां करोति प्रतिप्रस्थाता षडदाज्यग्रहणी स्वं षडदाज्यं विहत्य जु
 ह्वां किं वित्प्रक्षिपति ऊहमादायां तरेण वालो लोक रावुदुपनिश्र
 म्याह श्रुतं हवीः शमितः शमितो हृदयशूलं धारय न्युरास्ति तः श्रुतमिति

वत्सष्टिर्भूरिते सः समेतु विषुत्पायत्सलक्ष्माणो भवथ देवत्रायं तम वसे
सर्वो यो नुत्वा माता पितरो मदंतु दक्षिणापार्श्वस्य मांसवत्त्रदेशेन गृ
हीत्वा वसामात्रे उच्यते श्रीरस्यग्निस्त्वाश्रीपात्वापः समरिणान्वा तस्य
त्वाध्रज्यै पृष्ठोरः क्षी अपामोषधीनाः रोहिष्यै जाघर्नी शालामुखीय
समीपे निदध्युः अवशिष्टावदानानि यथा हतमुत्तरतो नीत्वा सादयंति ।
तथैवेडावसापात्रे अध्वर्युस्तत्रैव तिष्ठन् जुहूपभृता चाददान आह ॥
अग्नीषो माभ्यां छागस्य हविषो नु ब्रूहि आश्राव्य प्रत्याश्रावित आह ।
अग्नीषो माभ्यां छागस्य हवि प्रस्ठितं प्रेष्य प्रतिप्रस्ठाता वसा हव
नी मादाया हवनीयस्योत्तरतस्तिष्ठन् याज्याया अर्धर्चैव सां किं विजुहो

ति घृतं घृतपावानः पिवतवर्सावसायावानः पिवतांतरिक्षस्य हविर
 सिस्वाहा त्वंतरिक्षाय स्वाहा अंतरिक्षाय दे० अध्वर्युर्वषट्कृते हविर्ज
 होति धेयजमानः अग्नीषोमायामिदे० अग्नीषोमयो० येन्द्रयावीश
 यासं प्रतिप्रस्थातो पविश्य वसाशेषं जहोति दिशः प्रदिश आदिशो
 विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः स्वाहा दिग्भ्य इदे० अध्व
 र्युः प्रदक्षिणमावृत्य जहोत् कामुपस्तीर्य एष द्युज्यग्रहण्याः सुवेणस ह
 इहीत्वाह वनस्पतये नुब्रूहि दिग्भिर्घायोपसव्यमावृत्या श्राव्य प्रत्या
 श्राविते वनस्पतये प्रेष्य वषट्कृते स्विष्टकृदे रोजहोति वनस्पतये०
 वनस्पतेर० युष्मान्य० ये अध्वर्युरौपशतं जहोत् सोऽसमावपमानमाह ।

दंगारानासंदाय होतुरग्रेसादयति प्रतिप्रस्थातास्वधितिं गुदस्तुलप्रेदेशं
 वसाहोमहवनी चोदाय होतुरुत्तरत उपविशति अध्वर्युः पृषदाज्यं जुहा
 मानीयात्याक्रमणादौ देवेभ्यः प्रेष्यवषट्कृते जुहोति प्रतिप्रस्थाता सु
 दं प्रत्यनुयाजं स्वधितिना असंभिन्दन् प्राच्छिद्यवसाहोवहव न्यामवदाया
 पर्यावर्त्य जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहा यज० देवाय बर्हिष इ० समुद्रा
 येदं० बर्हिषो हं० प्रजावान्भूयासं अध्वर्युर्द्वितीयादिषु प्रेष्येति मैत्राव
 रुणेन सहाध्वर्युर्यजेति ब्रूयात् प्रतिप्रस्थाता द्वितीयादिषु अंतरिक्षं
 गच्छ स्वाहा देवः सवितारंगच्छ स्वाहा अहोरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरु
 णे गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छंदः सि गच्छ स्वा०

१११

द्यावापृथिवी गच्छ० नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा॥ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा इति
 प्रतिमंत्रं जुहोति एकादशे सर्वं जुहोति बर्हिषि हस्तो निमार्षि अद्भुस्त्यो
 षधीभ्यो मनो मेहादियच्छ यज० द्वितीयादिषु देवीभ्यो द्वाभ्य इ० अंतरि
 क्षायेदं० द्वाभ्यामहं० प्रजा० देवीभ्यामुषासानक्ताभ्यामिदं० देवाय सवि
 त्र इदं० देव्योरुषासानक्तयोरहं० प्रजा० देवीभ्यां जोष्टीभ्यामिदं० अहो
 रात्राभ्यामिदं० देव्यो जोष्टीरहं० प्र० ४ देवीभ्यामुर्जा हुतीभ्यामिदं० मि
 त्रावरुणाभ्यामिदं० देव्योरुर्जा हुतयोरहं० पशुमान् ५ देवाभ्यां देव्या
 भ्याः होतृभ्यामिदं० सोमायेदं० देवयोर्देव्यो होत्रोरहं० पशुमान् ६ दे
 वीभ्यस्तिष्ठत्यस्तिष्ठत्यो देवीभ्य इदं० यज्ञायेदं० देवीनीति स्तृणाति

स्तृणां देवीनामहं० पशु०७ देवाय नराशः सायेदं० कंदोभ्य इदं० नराशः
 ५ सस्याहं० पशु०८ देवाय वनस्पतय इ० द्यावा दधिबीभ्यामिदं० वनस्पते
 रहं० यष्मानं० यं० बहिषो वारिषी० तीभ्य इदं० दिव्याय नभस इ० बहिषो
 वारितीनामहं देव० प्रजावा०१० देवायाग्नये स्विष्ट इ० कृत इदं० अग्नये वै
 श्वानरायेदं० अग्नेः स्विष्टतो हं देव० युष्मान्य० यं गुदस्य धूममन्वी
 क्षते तनंत्यं पुत्रं नप्तारमशीय॥ अध्वर्युः रुदं० त्याक्रम्य नस्वरुहो
 मः॥ समानमुज्जिति वादनात् सूक्ताप्रेष्य अग्नीषोमयोरहमुज्जि
 ति० षं वनस्पतिरहमिति विशेषः समानमांस्कृत्वा विमोकात् अग्ने
 वोपन्न० सन्मिन्यः सन्मेमाधत्त धरिधर्योपात् सन्मिनीः सन्मे

अग्नये स्विष्टकृते नुब्रूहि अग्नये स्वि० प्रेष्य अनुमंत्राणां ते समानं अ
 चोद० त्याक्रम्य वैश्वानरे हविरित्यादि इडोपाह्वानां तं समानं षडवत्ते पुरो
 डाशस्थाने वनिष्ठुं दिधां कृत्वा ददाति प्रतिप्रस्थात् सप्तमाः प्राश्नांति॥
 मार्जयंते प्रकृतिवत् आश्वलायने यजमाने मार्जनं न भवति एतावन्
 मार्जनं पशविति सूत्रे सप्तम्या पशुमध्ये मार्जनांतरा भावप्रतिपादना
 त् अतः पशुपुरोडाशोऽयानं मार्जनमिति उक्तं सायणाचार्यैः तस्मा
 सर्वेषां मार्जनं न भवति अध्वर्युः ब्रह्मणो वक्षःपरिहर ब्रह्मा प्रतिगृह्णा
 ति क इदं० कृतु अध्वर्युः सर्वेषां माह अग्नीदोषया जानंगाराहरो
 पयश्च रूपसीद ब्रह्म न्यस्था० स ह्यसंमृदि आग्नीध्रः शामित्रा

इत्येव केशवो वृत्तिरुच्च। शाला मुखी ये त्वष्ट्या गोतंसमानं उपस्तीर्य
जाघन्या अलोम देशात्स्वधितिनादिरवदायाभिघार्य देवानां पत्नीर्य
जति अभिं गृहपतिं च अलोम प्रदेशादि डाषडवतं च। आश्वीतो मार्जयेते
आश्वलायने यजमानेन मार्जनं इत्यग्नालोमायः हृदयशूलं प्रक्षाल्य
स्थापयित्वा ध्वर्युराह व्यपक्रामत मावोभिपरिहारिषं महावेधाः
प्राग्वंशाच्च निर्गच्छन्ति यजमानः स्वायतने उपविशति ब्रह्मा च। शाला
मुखी यस्य पश्चात् पत्नी पुराणा गार्हपत्यस्य पश्चादिति देवस्वामिः ॥
वृत्तिरुच्च अध्वर्युर्वसती वरीराया यजघनेन पुराणा गार्हपत्यं दक्षिण
याद्वारोपनिष्क्रम्य सव्ये सेनिधाय दक्षिणेन सहो मार्जयतीत्यंधिदस्यं

परीत्योदङ्मुखो दक्षिणेन रूपं संस्पृष्टः सादयति इंद्राग्निं यो भोगधेयी
 स्तु पुनरादायोदङ्मुखः कृत्य दक्षिणेन सेनिधाय यथेतमे शांता मुखी स
 यस्य पश्चात् संस्पृष्टः सादयति मित्रावरुणा यो भोगधेयी स्तु पुनरा
 दाय पूर्वया द्वारोपनि श्रम्य दक्षिणेन सेनिधायोत्तरेण सद आग्नी धीयं
 धिष्ण्यं परीत्य दक्षिणा मुख इति देव स्वामिः उत्तरेण रूपं संस्पृष्टः साद
 यति विश्वेषां देवानां भोगधेयी स्तु पुनरादाय प्रदक्षिणामावृत्य स
 वें सेनिधाय यथेतमेत्य जघनेनाग्नी धीयं धिष्ण्यं संस्पृष्टः साद
 यति यज्ञे जागत संप्रैष माह या संम्राड्धुक्तस्येदधि घर्मा
 यदधिकु कृतया य जमानस्य तस्या आमिक्षा ये या पत्यै तस्या

शिरेपयश्चसक्तुंश्च कुरुतां तातं क्य मादित्यग्रहा यदधिकुरुतपुरोडा
वि शीयानिष्ठानि कुरुतु धानाहारि योजनीः कुरुत चतुरोऽक्षणांस्त्रीनुदच
रान् यज एक धर्माश्च्यवमानेकादश परमान्देरशनेदेवश्चपण्या
वेकलयमिध्मा बर्हि रौदुंवरा न्महापरिधी कुरुत स ब्रह्मण्यः स ब्रह्म
ण्यामा कुरुतु प्रवर्ग्याभावेदधिधर्माभावात् यासंम्राट् कुरुतेति
नवदेत् अथ्वर्युः पुरुषाणां यः कश्चिद्दोहकर्तादधिग्रहायतु हंश
स्वापवित्रं पयोदोहयित्वा तं व्याप्रशातं निदधाति आमिक्षार्थं छिन्नोशा
खामाधा दायपर्णानि छित्वा ग्रेपाशालामुखीयं निधाय स्तूलदेशं
छित्वा चक्षुष्याकामुपवेषं कृत्वा शालामुखीयस्यापश्चां निधाय शारवा

यामध्ये दिग्गुणां प्रादेशमात्रं रज्जं मूलाग्रव्यत्ययेन बद्ध्वा शाखयाः
 सह वेणी करोति त्रिवृत्पलाशो दर्शयान्मादेशसंमितः पुञ्जैः पवित्रं पी
 तृतमं पयो हव्यं करोतु मे शालामुरवी यस्योत्तरतस्तृणेषु दोहनं पवित्रं
 स्थाल्योन्यं यिसादयित्वा लक्ष्मीमुत्पृताभिरङ्गि कृतानीकृत्य प्रोक्षति
 शुं धध्वं यैः स कर्मन्त्रेण द्विस्तृप्ती शालामुरवी यस्य पश्चादुपविः
 श्योपवेषणो दीवो गारा न पोहति मातृसि तेषु स्थालीमधि श्रयति।
 द्यौरसिंक्लाः तस्यां प्राचीनाग्रं शाखा पवित्रं निदध्याति वस्तुनां
 प० धारं एतदन्वा स्य वाचं यमो गाः प्रतीक्षते। एता आचरंति० इ
 ह व इंद्रोरमयतु गावः परिकर्मिणा आह उपसृष्टा मे प्रब्रूता तपरि
 कर्म वसंधेन वा संसृज्याह उपसृष्टा दोह्यमानमनुमंत्रयते कृत

स्तोकोक्तो द्रुप्तोऽन्तयेरुतो नाकायस्वाहाद्यावा एथिवीत्यां परिसर्गिणं
वद्यक्तं रावन्तरेण प्रपद्ये स्यात्पुण्ड्रं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखं सिञ्चतं ए
छतिकामोऽधुक्षः प्रणो ब्रूहि द्राय हविरिन्द्रियं । स प्राह । गंमां । यस्यां
देवानां मनुष्याणां पयोहितं । तामनुमंत्रयते सा विश्वायुः एवमु
त्तरे दोहेषु उपलब्धमिहानुमंत्रणां तं समानं यमुनां सरस्व
तामिति नामनिर्देशः । अनुमंत्रणे सा विश्वव्याचाः । सा विश्वकर्मा
तिविशेषः तिस्रषु दुग्धासुवाचं विसृजते बहु दुग्धा द्राय देवे
भ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय
कल्पेतां । विसृष्टवाक्शाखा वित्रमन्वारक्ष्य तूष्णीं तिस्रोऽन्या

११५

दोहयित्वा दोहनेप आनी यं संक्षालनं कुं १५ आमानति । स एव च धम
 तावरीरुर्मिणी मधुमत्तमा । मद्राधनस्य सातये तस्योदगुदा
 स्यशीतीहृत्यतीरः पवित्रं स्कुवेण दध्नातनक्ति । सोमेन चानन
 चीद्राय दधि त्राक्षणी शेषोदक पूर्णेन कंसेना घादयति
 अदस्तमसि विष्कवेत्या यज्ञाय पिबिद धाम्यहं । अद्भिररिक्तेन
 पात्रेण याः पूताः परिशेरते । शिक्यादो प्रज्ञातं निदधाति । वि
 क्षोह्यं रक्षस्व दध्ने स्तूष्णीं प्रातर्दोहार्थं वत्सानपाकरोति ।
 ततो घर्म तूष्णीं शाखापवित्रं कृत्वा पयो दोहयित्वा दध्नातं
 व्यप्रज्ञातं निधाय तथेव श्रुतांतं क्यार्थं तथेव शिरार्थं चरति

दधिर

११५

धायसेत्रावरुण्यामिक्षार्थं मंत्रेण शौ^{र्या}पवित्रकरुणादिप्रात
देहायवत्सापाकरणांतंकरेति। मंत्रेषु। मित्रावरुणोरमयतां
मित्रावरुणाभ्यामितियथार्थमुक्तः। अन्यकश्चिदुत्तरस्य उविर्धानस्य
नीउः० आधवनीयसंज्ञं अं मणं सादयति। पुरः पूतभृतंतयोरैकमुदचनः प्रउगे
आग्नीध्रे आचमनीयार्थमेकं सोदचनं। मार्जलीये चमसमार्जनार्थ
मेकं सोदचनं। यजमानः शालासुखी यस्य पश्चाद्याः पुरस्तादिसादि
निविष्टमित्यंतं ज्योतिष्टोमार्थेन सवनीयपशुनायक्ष्ये॥ इति त्रिर्म
नसात्रिरुचैर्वदेत्। तन्मरुध्यतमित्यादिउत्कापाशुकं उविर्ध्या
दिअज्यभागो। अग्निः घृधानेदेवता॥ इन्द्रोवसुमान्प्रातः सवनस्यसं

११६

इंद्रोऽसद्रवा न्माध्यंदिनस्य सवनस्य । इंद्र आदित्यवानृषुमान् विष्णुमान् । वायु
 जवा न्बृहस्पतिवान् । विश्वदेव्यावाऽस्तृतीयस्य सवनस्य देवता । वनस्पतिः
 पृषदाज्येन । अग्निः श्वि एरुदित्यादि श्वो यक्ष्य इत्युक्ते । स्वायतन उप
 विशति । शारवामे रकविधं बहि रितिका रिक । स्यारस्यादत्र पुशु शारवा
 हरणं तूस्ती कृद्द शारवा हरणं च । अध्वर्युः पुरुषः कश्चिदेवस्य चेत्या
 दिदेवंगम मसीत्यंतं करोति । आश्रवा ल प्रस्तरेण सहै कविधं बहिः ।
 दी परिषोजनीया निर्वेदं कृत्वा ओ दुंबरे मेहा परिधिभिः सहै धं संभरति ।
 यत्कृष्णे रूपं कृत्वा न । तत्र स्त्वात्र यौ दिः शविधा संवता । ततः शारवा
 पवित्रं । त्रिष्टुप् लाशे दर्व इया न्प्रादे । पशुं हव्यं करोतु मे आग्नीधि ११६
 ये एतां रात्री यजमानः संविशति । हविर्धाने राजानं प्रयत्ने नर क्षति ॥ ११६ ॥

३ अग्नीध्याभिर्मर्शकस्ते इति सारथिं विगी
येत् ॥ इति साम ॥

९ च संमृष्ट्या ज्येनो देहि पृषदा ज्ञायद ध्याहर ॥ अध्वर्युः सवनी याशा
स्वापवित्रं कुंभी हृदयशूलं च वपाश्रपण्यौ चरशने चुरालामुरवी
यादुत्तरेण तृणेषु सादयित्वा प्रो ह्याग्नीध्रमभिर्मर्शति ॥ अग्निमूधा ०
त्वनि ॥ हविर्धानमभिर्मर्शति ॥ विष्टो त्वनो अतमः शर्मयेषु सहस्य ॥
प्रते धारामधुश्चुन उत्पंडुते अक्षितं ॥ उपरमति ॥ आग्नीध्रः ॥ अ
ग्नीषोमीयपशुवत् ॥ कर्म ० केयं ॥ पूर्वाग्निमाग्नीध्रं दक्षिणाग्निं शा
लामुरवीयं पुराणपावकं प्रज्वाल्य परिस्तीर्य पात्राणि निर्णिज्य साद
यति ॥ ज्यं विलाप्यास्ते ॥ प्रतिप्र ० तापापि संमर्शनादिपर्यग्निक
आ रक्षा

९

रणं तमग्नीषोमीयवत् करोति ॥ अध्वर्युरन्येनाह तं स्पृश्य उपरबदेशो मं
त्रेणादायेत्यादिपशुवदुदस्यास्ते ॥ आग्नीध्र इध्मा बहिषोऽपसादनादि
प्रतिप्रस्थात्रेऽसूवस्वधितिप्रदानांतं पशुवत् करोति ॥ प्रति ० सूक्सं
मागां द्धकृते निधानांतं पशुवत् कृत्वोत्तरवेदिं प्रतिहरति ॥ अध्वर्युः
सूचोऽभिर्मर्शति ॥ अयमग्निः सह स्त्रिणो वाजस्येति न स्यति ॥
मूधा किं वीर्यीणां ॥ वायव्या न्यभिर्मर्शति ॥ उध्वपात्राणीति वृत्तिकर्त्त
वायो ज्ञात ॥ हरीणां फवस्वपोष्माणां ॥ उत्तवाने सह स्त्रिणोरथ आ
यातु पाजसा ॥ सदोऽभिर्मर्शति ॥ इंद्रं विश्वगिरः ॥ स्थीतमं रथीनां
अवी ०

२
रवरस्योत्तरादेव रत्नाभिना।

वाङ्मनांससतिंपति। उन्नेनाग्नाव्योवायव्यानिद्रोणकलशेदशापवित्रे
निधापदक्षिणस्य। हविर्धानस्यपुरोक्षः सः सादयति। प्रतिप्र० पत्नी
शालामुरवीयावेक्षणादिषजमानावेक्षणांतपशुवत्करोति॥ अ ज्या
च्युराज्यावेक्षणाद्याहवनीयसमीपेषुवदाज्यानिष्टहीत्वापरि
कर्मिष्यउषदायापोदेवीरित्याद्यैकैविचंबहिस्तरणंगैधैवेसीत्यादि
महापरिधीनपरिदधाति। स्मृचामभिमर्शनांतपशुवत्त्वामध्यमं
परिधिम्पस्पृशति। फनज्मिनेष्टयिधीन्योनिषासुह। दक्षिणं।
फनज्मिवाफमंनरिक्सेणनेसुहउत्तरं। फनज्मिवाचक्षसहस्र
परिधिपरिधानोत्तरंअव्यवधानेनपुनर्ज्मीत्यादिनापरिधीनायोगेनयोगः अनंतरंरुह्येष्टादिवि
ष्टानिस्तेत्येतत्पूर्वंपुनर्ज्मीतितिस्रइतिदेवस्था०

ते तोरवादिभिरु४ अच्युरहस्रपादान्प्रक्षाल्यातीर्थेनप्रविश्यचिरं स्नादीनांप्रोक्ष
श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अथसुत्या॥ ॥ त्रिभिर्गावशेषायांरात्रौषणंरुत्वाभज
जमान। पुरुषाश्रोत्यायाच्युर्युं होतारं ब्रह्माणमुद्गतारं प्रतिप्र० स्थागच्छतीतिदे
तारं प्रस्नोतारं प्रशास्नारं ब्राह्मणाद्यं सिनमय्यावाकं नेष्टारं पोतारं सवस्वामि ७
दस्यमुनेतारमाग्रीध्रं ग्रावस्तुतस्तु ब्रह्मण्यं प्रतिहतारं चमसाच्य
रूनन्यांश्चपरिकर्मिषः पत्नी चैसापयंति। अच्युर्यदियः स्नात्वेतिदे
वस्वामि॥ यजमानपत्नीभ्यांसहहस्रपादान्प्रक्षाल्याचम्यतीर्थेन
प्रविश्याग्नीध्रेतिष्ठति। अच्यै० कर्मणे० केयंसंप्रेषमाह॥ उन्नेनग्नावि
व्योवायव्यानिद्रोणकलशेदशापवित्रेसमवधायदक्षिणस्यहविर्धा
नस्यपुरोक्षः सः सादयाग्नीदाज्यमधि श्रयप्रतिप्र० स्थानः सु

८ आग्नीध्रागारएवतिष्ठन्

प० स्योनो मे सीदत २ सुषदौष्टिआं ० सीदत ० नाः १० कुषसौखः शाकुरीय ० सुषसौखः सीदत ॥ सौखः के ० ना ० गो ०

येणते। सुचः। फनज्मिन्तिस्त्रोविष्टचः सूर्यस्यते। विष्टनिस्थके। स्योनो
मेसीद०। सुषसौखि०। सुकस्यस्वदिनेश्वायन्मेवगते०। स्थे॥ अथ
यूरिपस्वष्टेहियजमानसर्वयादाराहविधानि। प्रपाद्यैनीडेनिहितं
चमादायफलकयोः प्राचीनग्रीवमन्तरलोमोपसृणाति। यज्ञप्रति
निष्ठ० मडुधि। तृष्ठीवा। तस्मिन्नुपांशुसवनव्यतिरिक्तान्ग्रावाः प्रा
गादिदिक्षुपरस्परामिभ्रवापिपवप्रदेशान्वर्तन्त्यराजानंदक्षिणस्य स्वा
हविधानिस्यपुरोक्षमानीयेष्वयोरंतरोपावहरति। हृदेत्वा मनसेत्वादिवे
त्वास्तयात्विध्वमिममध्वरं क्वचिद्विदेवेषु होत्राय यथा॥ सोमराजं नेत्य

नीडएतच्चर्मात्सादयतीति ६

पार्थिवीणिपात्राण्यग्निहोत्रहवणींश्वर्षेहस्मानिनंशाम्पामुत्तरवलंमुसलंदप
दुपालांप्राशित्रंमेषणंविष्टोदपनीदासपात्रीमदंतीचसादयित्वा॥ इमोप्राणा०
धने। पवित्रेस्थो० स्या। यजमानवाचंयथावेषायत्वा॥ शालामुरवीपे। प्रत्न
यः। शालामुरवीयस्यपश्चात्स्म्यनिधायस्योपरिपात्रीपात्रीहि न्यवांश्च
भेदेनप्रक्षिप्य। धरसि० का॥ सकृदयं मित्रस्य० पं॥ उत्त० य। भेदेनवा। उहेनवा
मित्रस्यवां० सोमाभैद्यंमासंविजाथांमावां० पं॥ उत्त० वाताय॥ चिनिस्तु
का० ध्वयः। यजः मित्राहीनिर्वपति। देवस्यत्वा० स्यामिन्द्रायजुष्टंनिर्व
पामि। यवादिः। पुनरहीनसर्वेदेवाः। सकृदयं। इदं देवानां। इदमुनः

हि० सि० ३

सह। भेदेनवा। उहेनवा। इमेदेवानां। इमेउनः सह। स्फात्येतानारासोइत्या
वर्तते। स्वर० ज्योतिः। द० ह० योः। तंत्रं। उर्वेतरि० समन्विहि। अदि० मि॥
तंत्रं। उहेनवा। उर्वे० तं। अदिसावामु० मि। अग्नेह० स्व। हविर्हव्यत्रादयो
देवतासंबंधेनिमित्तत्वादेकवचनस्यचप्रकृतावसमर्थत्वाद्इहोनास्ति।
देवोवः सवितेत्याद्यवचातांतसमानां देवस्य० स्यामिन्द्रायजुष्टं
प्रोक्षामि। इति संप्रतिपन्नदेवताकृत्वात्सकृदुक्तप्रोक्षणं। ब्रीहीनिभ
ज्येद्रायवइत्यभिप्रेतश्रीहीणामधर्मवहंति। अर्धंयवांश्चसमीपेस्था
पयति। हविष्कृतमुच्चैराहुयति। यवांस्तृप्तीमंत्रेणवावहंति। ब्रीहीणाम

मदंयधिश्रयणादिप्रोक्षणीशेषेणपिष्टसंवपनमितदेवनारायणे॥३॥

वधानकालेष्टथकृतान्त्रीहीश्रयवांश्रउपोद्यच्छतेसंक्षालननिमय
नसहकुपति।सायंदोहवत्प्रातर्दोहवद्गग्रेणपवित्रेणापिधाननिधा
नवर्जं।समानमाकपालोपधानान्।शालामरवीयस्यपश्चादेकादश
कपालान्कपधाययोजनः।आहवन्धुव०हेतिभज्जिका०लेम्पधाय।
निर्द०तपः॥अग्न०पस्वत्यंगारान्परिचिनोति।यद्दुर्मकपालम्पचिनोति
धसः॥पुष्टस्मदपि०युक्तं।इत्सुहोयजनत्रोत्तः।एवद्वितीयंभज्जिकपा
लेम्पदधाति।तुष्टं।म्पवर्णांगारानिधायस्थाल्यांशारवापवित्रे
षे

वाचयस्मब्रह्मण्यस्मब्रह्मण्यामाद्वागतीन्सवनीयान्निर्वपेतिप्रस्था
तःरवरेपात्राणिक्वधि।ब्रह्माहोनुःपूर्ववाग्यतस्तीथेनिप्रविश्याग्रेणा
वहनीयंपरीत्यनिरसंतोपवेशनब्रह्मजपान्विधायागतीधीयेजान्वाचादु
तिंजुहुयात्।आसन्मात्मा०स्वैस्वाहा॥अग्नयइदं॥आहवनीयेजा
न्वाच्यजुहोति।वागग्नेगाअग्रएतुसरस्वस्वैवाचस्वाहा।वाचेसरस्वसा
इदं॥पुनजुहोति॥वाचंदेवीमनोर्नैत्राविराजमुग्राजेत्रीमुत्तमामहमक्षा॥
नामादित्यानावमिवास्तुहेमानुमतांपथिभिःपारयंतीस्वाहा।वाचेदेव्यइदं॥
आंतयामिदाग्यनआस्ते॥आग्नीध्रःकर्मणेवा०यं।शालामरवीयम
ग्रेणतृणेषेकादशकपालानिद्वभज्जिकपालेदोहस्थालींधानाकरंभपरिवा
२३शुशालाकयासह॥२॥ मेक्षेणं२

मद्गमं निधाय प्रातर्दोहं पयः आनीय मे क्षणेनालोड्य धि श्रयेत् । पुरोडा
 प्रथमं नं कृत्वा यवान्नीही श्रमजनकपालयोः पृथक् निवपति । घमस्मि
 विश्वायुषः । तमे पयसि शारवापवित्रं सायंदोहं दध्यानीयामि क्षावाजिने शीत ३ वितत्य
 लेनिदध्यात् ॥ पुरोडाशस्य निनयनं नं करोति । अग्रेण शालाम्बुवी
 यमाप्य निनयै नं । अष्टान्यवान्कपालमचालयन्तु स्मृमद्दास्यदिधा
 विभुज्येद्रायवदसुभिर्मन्त्रेन वेपात्रेतिरः पवित्रमाज्यमानीयाधर्मोप
 पुरोडाशस्योत्तरतो भस्ममिश्रेण धि श्रयति धानाः । अर्धं क्षाजिताः ३
 बध्नन्तान्दिपेषयित्वा नवेपात्रेतिरः पवित्रमाज्यमानीय सक्तुनोवे
 क्षुशालाकपामथित्वा धानानामुत्तरतो भस्ममिश्रेण गारेष्वधि श्रय

प्राशिन्नसंसा
 जने ५

श्य
 गारेष्व ३

दा

६

निसकरंभः। भ्रष्टास्त्रीहीनस्त्रीम ^{दा}स्यवितुषीहस्यनवेपात्रेतिरः पवित्रमा
त्यमानीयलाजानोष्यकरं नस्योत्तरतोभस्ममिश्रेषंगारेषधिप्रपतिस
परिवापः। आमिक्षांवाजिनं चाधिम्रित्यपवित्रेप्रसरेक्षिप्त्वात्ते। प्रतिप्र
स्थानारवरस्यपूर्वाधेदक्षिणाधिरसमुपांशुसवनंनिधापनस्यदक्षिणे
त्तरयोः संस्मृष्टेषुपांशुपात्रमंतर्धामपात्रं च। पश्चात्प्रत्यगपवगनिर्दवापव
मैत्रावतणाश्विनान्। ^० आश्विनस्य ^० आश्विपुत्रामंथिनोदक्षिणोत्तरौ। मं
थिनः पुरस्तादक्षिणोत्तरेऽनुपात्रे। रवरस्यपश्चाधेऽग्रपणस्थालीसोपरा
यां। उत्तरस्यहविर्धानिस्याग्नेणोपसंभनंभूमौ ध्रुवस्थालीरवरेकचिदुधिग्र
हं। भूतभ्रदायवनीय ^० योर्मध्ये च सैर्मान्दक्षिणस्यहविर्धानिस्यपश्चा

दक्षिणस्यांरवरश्रोण्यामादित्यस्कांती X ३
उत्तरस्यांमुक्थ्यस्कांती सोपरायां। २

३

स्तयोदिवता बृहती चंदः शुक्रस्य पात्रमसि। मंथिनं चंद्रमा देवता स नो बृहती
 चंदो मंथिनः पात्रमसि। आयपणं विश्वे देवता देवतो सिंहाय चंद आयपण
 स्प पात्रमसि। उक्थं। इंद्रो देवता ककुत्स्थं वक्थं ना पात्रमसि। अंब। एथिरी
 देवता विराट् चंदो अंबस्य पात्रमसि। अम्बुवेति। तनी यावृत्ति समाप्तो।
 प्रचरण्या चतुर्गृहीतं जहो स न्वारम्भे यत्नमाने। शृणोत्तुष्टिः समिधा
 हवमे शृण्वं तापोऽपि। श्रदेवीः शृणोत्तुष्टिः विदुषो नुयुजः
 शृणोत्तुष्टिः सवित्ता हवमे स्वाहा। अग्नयेऽग्रावम्भः सवदेदः॥ पुन
 श्रनुर्गृहीतं गृत्वो हो लौकिकं बहिरादाय संप्रेषमाह। अपड्य होत

इयो

मैत्रावरुणस्य चमसा चर्च बाद्रवैक्यनितरतनेष्टः पत्नी मृदानया ग्री। चोत्
 चेमसेन चमावसती वारी सिश्च चात्वाले प्रत्यपलंब स्वहोता। अपड्य नवी
 ति मैत्रावरुणस्य चमसा चर्च श्रमसेन सहा गच्छति। एक च नार्थं त्रीन्कले
 चानादाय कलशिन आगच्छति। तेषां पत्नी कलशहस्ता मानयति मंत्रं वद
 न्। प्रह्लादेष्टुतस्य वामीरन्वग्निसमेग्रं नयत्वादिमैति च्यददताः सुद्राक्स्टुष्टा
 वसियुवानासुमा माहिः। तं सर्वपादरोपनिष्क्रम्योत्तरेण सद आगती
 श्रीयं पिप्पलं चांतरेण चात्वालोत्करा बुदुः पनिष्क्रम्य यत्रापस्तद्यति।
 अध्वर्यादयः सर्वे यज्वा ब्रह्मा चयने इति कल्पसारः। अध्वर्यादयः सर्वे
 रेकदेशं प्रास्योपरि जहोति। देवीरापो अपांन पाद्य उ मिह विधि इन्द्रिया

पु

वान्मदिनमस्तदेवेषोदेवत्रायन्नशुक्रः शुक्रपेष्योपेषां भागस्य स्वाहा॥
 अद्भ्य इदं॥ प्रचरणं शेषस्यापयति॥ मैत्रावरुणं च मसेनाहुनिमपनयति॥
 पा काविरिस्वेषां मृच्छं॥ वहिषी अंतर्धायि मैत्रावरुणं च मसं पुरयति॥ स
 मद्रस्य वोदित्याउन्नये॥ वहिषी अंतर्धायि कलशं पुरयति॥ इद्रा पूर्वोक्तान् गृह्णा
 मि॥ प्रतिकलशं मंत्रावृत्तिः॥ तस्मात्पत्नी हस्तात्कलशमादाय वहिषी अंतर्धाय
 क्षायति॥ वष्योस्ते रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वोदेवेभ्यः॥ पुत्रे जनिर्गह्मामि
 यजायवः पुत्रे जनिर्गह्मामि॥ पाने जनः स्यात्पतिपत्नीति कल्पसारः॥ तदा प्र
 तिकलशं मंत्रावृत्तिः॥ प्रेह्य देही निमंत्रावृत्तिश्च॥ पत्यै प्रदाय यथागतं॥

द्वि२
 दक्षद्रोणकलशं दशापवित्रेपि दक्षिणेन दिदेवसाननिग्राह्य त्रयं पुरस्तादाग्नेयं
 मध्ये ऐंद्रं पश्चात्सौर्यं॥ उत्तरेण देवसानं श्वदाभ्यौ॥ अथोराजतेनोपरिसौवर्णे
 न रुक्मेण वेष्टितो पुरस्ताददाभ्यं पश्चादं शुनिदधाति॥ चमैस्तेभ्यः प्रागनिग्राह्यां
 श्वदाभ्यां श्वमसेः सहपरिलुपात्रं चेति देवस्वामि॥ अथ युर्यां शुपात्रमपि
 मृशति॥ अग्निदेवता गायत्री चंदउपांशोः पात्रमसि॥ अंतर्धायि॥ सोमो दे
 वता त्रिष्टुप् चंदो नयमिस्वपात्रमसि॥ ऐंद्रवायवो इन्द्रो देवता जगती चंदः
 इद्रवायवो पात्रमसि॥ मैत्रावरुणो बृहस्पतिर्देवता नुष्टुप् चंदो मित्रावरुणयोः
 पात्रमसि॥ आश्विनो अश्विनौ देवता पंक्तिश्चंदो अश्विनोः पात्रमसि॥ शुक्रो॥

चत्वालं प्रत्यागच्छं त्यन्वार ध्वेयजमानेशंरवस्वनादि यक्ताइति देस्वामि। प
 तस्मिन्काले आग्नी होतृ चमसं वसती वरी श्रु होतारमये परिहृत्येति क
 ल्प सारः। चोत्वाले सादयति चोत्वाले पाश्चात्पदे तु न ध्वे इति कल्य सारः। अ
 ध्वर्य होतृ चमसं मैत्रावरुण चमसं च वसती वरी कलशं च परस्यं स्पृश
 पित्वा होतृ चमसं वसती वरी मिः सूरयति मैत्रावरुण चमसे विहुं पातय
 ति होतृ चमसा वसती वरी प्योवा। होतृ चमसं वसती वरी मैत्रावरुण चमसमि
 ति त्रयं मिथः स्पृष्टुं सादयति। उदकं संस्थमिति कल्यः। अचपुयात्रयं समनक्ति।
 संज्योतिषा ज्योतिरंक्ताः सः शुक्रोः शुक्रेण सः हविषा हविः संपूजयति
 राशिषा। सकृन्मंत्र एव चतुः कृत्वः पत्नीयथागतमेत्यर्थं जघने नरा

१ पो नै जनकलशं

३ अवेशपोध्या उइतिष्टे इदमप्युक्तं ॥ लायनानां
आज्येष्ठाः सव्येऽहीतेन जुहोति इति केश
चः।
३

९
लाम्करवीयंतेन सः स्वरः सादयति। स्वायतने उपविशति। अध्वर्युर्होतृ च
मसमादाय वसतीवरीं मेत्रावरुणं च मसं पुरतो न्यहस्ते दत्वा हविर्धानं पूर्ववा
यसीनस्य होतुः समीपमेत्यहोत्रं॥ अध्वर्योऽरुपा इतिष्टे। उते मन
नमरुते माः पश्येत्कल्काप्रचरणी शेषं मौहवनीये जुहोति। यमगनेषु
समर्त्य मावोवाजेषु यजुनाः॥ सयंता राश्वती रिषः स्वाहा॥ अग्नय इदं॥
चमसौ वसतीवरीः पूर्वया द्वारा प्रती चैक्यनाहोतुर्दक्षिणे न हविर्धा
नं प्रवेशयित्वा होतृ चमसं दक्षिणस्य हविर्धानस्यांतररेणेषे उपातिहस्य
नीडे सादयति। अध्वर्युर्वा वनीयम् नानं कृत्वा सर्वं मेत्रावरुणं चमसमवनी
यवसतीवरीणामेक्यनानां चतुर्तीया भागमवनीयपुरोक्षं वसती

वे
नहोत्रपक्षे

९

तूष्णीं दधियह शरामाहवनीये प्रक्षिपति। दधिग्रहोपवेवं यजमानः सुकुरे तूष्णीं मुदस्यति। ५

१०

अजायंत तस्मै त्वा प्रजापतये विभुदो वृषे ज्योतिष्मते ज्योतिष्मंतं जहोमि स्वाहा। प्र
जापतये इदं। संक्षालनमंतः परिधिनिनीय पात्रमाहवनीये क्षिपेत्। धेनुम
नुहुं वा द्वादशागर्भं योग्यागा बोधामणिं कुंडलं वा दद्यात्। धेनुः सवात्सा। अ
ध्यर्च्य चतुर्थ वर्षे नदुनि निकल्पः। अर्घ्योऽस्मिन्नेददामि। अर्चयुः प्रति
गृहीयात्। अर्चयुर्जमानेन सह विधानं गत्वा होतु च मसमंतरेणेषे अव
तार्य चर्मणि निधाय तमवेक्षमाणं यजमानं वाचयति। निग्राह्यास्त्यदेव श्रुत
आफर्मे नर्पयत प्राणं मे नर्पयता पानं मे। तद्यानं मे। न चक्षुर्मे न। न श्रो
त्रं मे। न मनो मे। न वाचं मे। न आत्मानं मे। नौ योगानि मे। प्रजां मे। न पशून् मे १०
नर्पयत गृहान् मे। गणान् मे। सर्वगणमातर्पयत नर्पयत मा गणान् मे मा वित्तं

पुनरितं यजमानाय प्रदायां प्रदायां प्रदक्ष्य राजस्वीनं श्रुतं गृह्णाति प्रथ
मां वसवस्त्वा प्रवृहं तु गायत्रेण चंदसाग्नेः प्रियं पाथ्य उवेहि। द्वितीयं। रु
द्रास्त्वा प्रवृहं। त्रैष्टुभेन चंदसेंद्रस्य प्रियं। हि। तृतीयं। आदित्यास्त्वा प्रवृहं
तु जागतेन चंदसा विष्वेषां देवानां प्रियं। हि। अं श्रुतं गृह्णाति चतुर्थं। च
होतु च मसीयाः पात्रांतरे वनीय च मसे आधवनीयात्तु गृहीत्वा वसनीवरी
भ्योपीति देवस्यामि। अं शुभिरात्तोऽयति। मां द्यस्ते शुक्र शुक्रमाध्वनो
मि मंदनास्ते कोतनास्ते अनुतनास्ते ० रेजीषुते ० मेधीषुते ० देवाशी
३ ० ते ० विष्वेभस्ते ० माध्वीषुते ० कृकहास्ते ० शकरीषुते ० शुक्रास्ते
शुक्र शुक्र माध्वनो मि भे अदोभ्य पात्रे अं शुभि धाय होतु च मसीया गृह्णा
त त्वात्र उपारिष्टा दधस्ता शुभवर्णस्त्वमजताभ्यामावेभे देव नारायणे

ति। शुक्रं ते शुक्रं गृह्णाम्येकं रूपेण सर्वस्य इति ममि। आस्मिन्नुग्रा अचु च
 बुद्धिं वो धारा अस श्रत। आवायोतिष्ठति। ककुहः संवृषमस्य रोचते बृह
 त्। आहवनीयसमीपमेति। सोमः सोमस्वपुरोगाः शुक्रः शुक्रस्वपुरो
 गाः। पश्चादाहवनीयस्य दक्षिणा श्रोणि पार्श्वतः। सर्वत्र प्राङ्मुखः सतिष्ठन्।
 यदि आवणादिकं। अन्वारभ्येयजमाने दास्यं सर्वं जुहोति। यत्ते सोमादाः ११
 नाम जागृवितस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा। सोमादेये। प्रदक्षिणामावृत्त्यह
 विधानं। तारभ्यं शुनप्रक्षिपति पथमं। उशिकुतं देवसोमगापत्रेण सुद
 साग्नेः प्रियं पाथो अवीहि। द्वितीयं। वशीतं देवसोमत्रेण नृपेण सुदसं
 स्पृष्टि। तृतीयं। अस्मत्सखातं देवसोमजागतेन सुदसा विष्वेषां देवानां

वरीः पश्चादक्षमेकं च नान्नादपति। हविर्धानयोर्मध्ये उपविश्य सादितं दधि
 ग्रहमादाय बर्हिषी अंतर्धायतस्मिन्दधिग्रहं यस्यापितं दधिगृह्णाति
 उपयामगृहीतो सिप्रजापतयेत्वा ज्योतिमते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामिद
 दक्षाय दक्षरथे तं देवेभ्यो ग्निजिह्वेभ्यस्तृतीयं इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणरा
 ज्येभ्यो वातापिभ्यः पुर्जन्यात्मभ्यः। बर्हिषी अपोदु स्योतिष्ठति। दिवेत्वां
 तरिक्षाय त्वाष्ट्रियैत्वा। पूर्वधाद्यापैरो निष्क्रामति। अपेन्द्रद्विषतो मने
 पजिज्यासतो जह्यपयो नो राती यतितं जहि। एष्यायादक्षिणः प्राङ्मुखः
 पविश्यान्वारभ्येयजमाने जुहोति। प्राणायत्वापजाय। त्वायानायत्वा
 ते त्वासते त्वाद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो विष्वेभ्यस्तापतेभ्यो पतः प्रजा अरिबद्र।

१ अदाभ्य

प्रियं० पात्रं यथायतनं निधाप पात्रांतरस्था होतृ च मसीया होतृ च मसेवनीय
यजमानाय दत्तोपांशु सवनमादत्ते। देवस्य त्वा० ददे। अग्निमंत्रयते। ग्रावा
स्य चरुं देवे सोमं मीरमिममं चरुं कथ्यते मेन पुविनेद्रा य सोमः सुपुनं म
धुमं न पयस्वतं वृष्टिवनिं। चर्मणिः पूर्वा चैत्रा च निधाप राजानं वित्तस्योपांशु स
वनोपरिमिमीते प्रदेशिन्यंगुष्ठा म्यां। इंद्राय त्वा वृत्र भ्रे। उपक नि कांगुष्ठा म्यां। छि
इंद्राय त्वा वृत्र भ्रे। प्रदेशिन्यंगुष्ठा म्यां। इंद्राय त्वा मिमाति चो। कनिष्ठिकांगुष्ठा
म्यां। इंद्राय त्वा दित्य वने। मध्यमांगुष्ठा म्यां। इंद्राय त्वा विश्वदेव्या वने। कनिष्ठिका

१२

कपामध्यमपाकनिष्ठिक^{या} पाप्रदेशिन्यामहानाम्नायसेकंसांगुष्ठपातृत्सी। मि
 निदशहत्तो^{ध्वं}मीत्वाशिष्टमसीषेणव^{चा}दक्षिणस्महरि^धनिस्थान्तरेणेवेउपात
 निहृत्यनीडेसादपित्वामितंराजानंहोत^चमसीयाभिः सर्वाभिः सिंचति॥ स्वा
 चास्वरत्नतुरोरा^{धौ}गृता^अमृतस्यपत्नी^{सा}देवी^{दे}वत्रेमं^{पु}जं^चतुतोपहृताः सोम
 स्पपिबतोपहृता^{नो}पुष्पा^{रु}सोमः^{पि}बतु। मिश्रपति। यत्तेसोमदिविज्योनिर्य
 त्प्रथियां^पदुरा^{वं}तरिक्षेतेनास्मे^पजं^{मा}तायो^{रु}राया^{रु}ध्यधिदात्र^{वा}चः। फल
 केअभिमुशामीनिस्मृत्वा^चमाभिमुशानि। धिषणे। वीडसतीवीडपेथामूर्जमि
 चत्तं^{मा}वा^{हि}सिषं^{मा}माहि^{सि}ष्टं। यत्तमानंवाचपति। अवीरुचं^{वा}मन
 सास्म^{जा}ता^भतप्रजाता^भगइदं^{स्या}म। इंद्रेणदेवीवरुचं^{सं}विदानाअनु

दधाथासु
 १२

१३

म

अध्वरुतमसि प्राणापत्ता। प्रतिप्रस्थात्रा आनीतातिरुद्धिरंतर्वेदिमार्जयेते
 इन्द्राग्नीमेवचः सोमो बृहस्पतिः। वचो मे विश्वेदेवा वचो मे धत्तमश्चिनादध
 नेवापदीमनुवो वृद्धाणि वेरुतन। परि विश्वानि काव्याने मिश्रत्र
 मिवाभवत्। रुक्मैर्बध्वर्धेदेवेधाद्राजतं रत्नमेषो। प्रतिप्रस्थाता स येनो
 पां शुपात्रा मादत्ते ग्रहबुधमदकेव ध्याप। अध्वर्युर्द्वौ त्रीनित्याद्ये
 कृत्वा भिषुणोत्यंशोस्तं नेयजमानं वाचपति। आमास्काः सह प्रजया
 सह रायस्योषेणेन्द्रियमेवार्थमा निर्वृधीः प्रतिप्रस्थानोऽथ मावंश्च १३
 उपां शुपात्रोपरि निदध्याति अध्वर्युरभिषुतं सोममंजलिना गृहीत्वा।

स्वमदयमपरिमानमिति केवाकः। सोमं अल्पं जुहोतीति क्वचने प्रसिद्धे सति ह विधिन्यावसि रितिक्वचने प्रसि
 धे सति अंशुग्रहे अध्येयः। कथं न स क्षया। इति धित्युक्तं च मन्त्रः। आपस्तंबे दर्शनात्॥ ४

प्रतिप्रस्थानं च ते उपां शुपात्रे प्रक्षिपति। वाचस्पतये पूर्वस्ववाजिनः। प्र
 तिप्रस्थानात् स्वस्थाने एतावं शुलग्नयति। अध्वर्युर्वसती वरीरपसि
 चैकादशत्वं द्वितीयमभिषुणोति। आमास्का निति नास्मि। प्रतिप्र
 स्थानात् मध्यमावं सूर्यं वनिदध्याति। अध्वर्युः पूर्वं प्रक्षिपति। वृषा
 वृष्णो अक्षुष्यं गामसि पुनः। प्रतिप्रस्थानात् स्वस्थाने एतावं शुनिद
 ध्याति। अध्वर्युः पुनरपसि चैकादशत्वं द्वितीयमभिषुणोति। ना
 मास्का न्। प्रतिप्रस्थानोऽथ मावं सूर्यं वनिदध्याति। अध्वर्युः पूर्वं
 प्रक्षिपति। देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागो सितेभ्यस्ता। प्रतिप्र

मि

व

१४

स्वातास्वस्थाने एतावन्मृनिदधानि। स्वाजास्थेऽपि वतु। पत्ने सोमं त्रेवोऽचः
 धिष्णे वीरुसनी० सिष्टं० अवीरुचं० य सोमं० इति चतुष्टयं त्रिषु सिष्वेषावर्त
 न इति गोपान्तः। अथ यस्मिन् सुसवनं दशापरित्रेण परिमृज्य स्वस्थाने पूर्वव
 त्प्रिधाय प्रतिप्रतिप्रस्थातुर्हः स्नाद्गृहमादत्ते० हतो सितुध्ममदकेव धाय हिर स्वां
 ष्येन औणाति। एवमेवोर्ध्वपात्राण्यपयत उदुबुधानि। अनादिष्ठानं
 हिरण्यप्रपणं करोति। महमवेक्षते। मधुती नृपि स्तु धि तं स येन धृत्वा
 दक्षिणेनोर्ध्वमन्माष्टि। विश्वेभ्यस्ते द्विपेभ्यो द्विपः पार्थिवेभ्यः॥ दक्षिणे
 नादायो निष्ठति। मनस्त्वाष्टु। आहवनीयमेति सुर्वं० हि। अन्वारव्येयज
 इयं केरावस्वामि फलिका एतदुप रिदधियहा वप्येतदापाति। यद्यपि तथाप्येउपांरुप्रमृतीना४
 मेवेदीमिति किं वतत्वादेतस्यापितपरतो ४

स्वां

१४

१५

२ अध्वर्युः।

अथ पात्रं स्तिमिषां पुनर्होतुश्च मसजानपनात्याणि

म

मन्वन्ता५ सवनाय सोमं। प्रतिप्रस्थातारजः षडंशूनादाय सये पापो दोदावं तिबोध्युं।
 गुल्यंतराबेषु लनय नि। अंशुर्गुह्मनि। अध्वर्युः प्रेष्यति। प्रतिप्रस्था
 तसदकं सेनजचनेनाहवनीयं प्रसृपलं वस्वै। अथ प्रेषयुपां सुसवनादा
 नात्मा गिति केरावो वृत्तिरुचु प्रतिप्रस्थात्वा। आमीने उदकं से हिरण्यरुक्मं वा
 प्रक्षाल्य च यमायामंगुलौ वचोपां सुसवनी० जानां पकं॥ इ
 तिसस्वहृत्संमैने सा कपानश्चित्र० वृत्ते चंगापनं सुपात्रे गृह्मनि। उ
 पयामगृहीतो सिप्रजापतयेत्वा ज्जगृह्मनि। ज्जहोति। प्रजापतये
 स्वाहा। प्रजापतये इदं०। पात्रं यथास्थानं निधाय हिरण्यरुक्मोपरि
 स्थानिनि। आनः प्राण एतु परावत आंतरिक्षादिवस्यरि। आयः पृथिव्या
 वामदेव्यं सामयेभिं वामेन सानवानं गायति केरावनारायणे॥ ६

तिबोध्युं।

वा

सशेषं

मानैर्जुहोति। स्वाहा त्वास्तु भवः सूर्यो यस्वाहा। सूर्यो द्यौः०। अनुप्राणय यजमानं वा चयति। अरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि। विल्लादारभ्याम् लाधो व मृज्य प्रती चो मुरवेन पाणिना मध्यमे परिधौ निमार्ष्टि देवेभ्यः स्तामरी चिपेभ्यः॥ प्रदक्षिणमावृत्याग्रयणस्था ल्यां ग्रहसंस्त्रावमवनयति एष ते योनिः। अभिषुता देकमं शुं ग्रहेषां स्वस्थाने स्मादयति। प्राणाय त्वा उपां शुसवनं प्रत्यभि मृशते। व्यानाय त्वा। प्रतिप्रस्थानां उपां शुपौ त्रे चर्कणाग्रहीते स्वहस्तंगतानं शुनग्रहीत क्रमेणाभिषुते राजिदोदो प्रक्षिपति। यत्ते सोमा० मायस्वाहा। त्रिरावृत्तिः॥ राज्ञः पश्चादचर्कः प्राङ्करवत्

पवित्रानि। तस्य दक्षिणं बाहुमनु कोणं यजमान उदङ्मुखः। तस्य पुरो नमो दङ्मुखः।
 रव इति कल्पसारः। ब्रह्म यजमानो नाभिषो नारौ च त्वर एवाभिषवस्य वैधाः क
 तार इति कल्पसारः। राज्ञो दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातो दङ्मुखः। उत्तरत आ
 ग्नीध्रो दक्षिणामुखः। पुरस्तात् प्रासुङ्मुखो नेष्टः॥ अथ चरुर्होतारमाह।
 आहरोपसृज। उन्नेना आधवनी पादुद चने न होत चमसे पोवनयति। नाभिरु
 पर्यधै होत चमसे अभिषो नारश्च त्वारः सोमं प्रक्षिप्यंति। प्रागपागुदगधे १५
 राज्ञास्त्वादिश आध्याव त्वं वनिष्कर। सर्वे मंत्रं ब्रूयुः। ऐषं निगमिः होत च
 मसं स्थं सोमं चर्मणि निधायो दकं च प्रसि च प्रसात्मानं सोममाकर्षंति।

२ प्रागपागुदगिति मंत्रपूर्वकं होत चमसे सोमकृता से
 २ प्रक्षेपणं निगमाभिशुद्धार्थः।

१६

दक्षिणस्य हविर्धानि स्यान्तरेणेव अवतार्य चर्मणि निदधाति। चर्मणि पूर्व
 वत्सं मुरवान् ग्राह्यः कृत्वा त्रिंशत्पङ्क्त्या वसुधैव कुटुम्बकमिति सोमो भिषु नर
 सुक्ते उद्गाता दक्षिणस्य हविर्धानि स्य पश्चादक्षंगत्वा द्रोणकलशमादा
 यतंग्रावसुनिधाय तस्मिन् दशाः पवित्रं वितनुते। अथ पुरिदिने अ
 नुदिने वा तपामि पात्रमादाय बुधमुदके वधापुन्रेत्रा आधवनीया
 दुदचनेन सोमं गृहीत्वा दशाः पवित्रस्योपैव बनीयमाने गृह्णाति उप
 याम गृहीनोऽस्य नर्यकमचवन्। पाहि सोमं मुरुष्य रायः समिषो यज
 स्वां नस्ते दधामि द्यावा पृथिवी अंतर्त्तुर्वेन रिक्षः सजोषा देवैरवेरैः

य

१६

३ पवित्रमतीत्य त्रयं संभाराया प्रतयामि गृहा
 नीति केशवः

परैश्चांत यामि मचवन्मादयस्व। चारातो ग्रहमपय पयति। स्वां कृतो सि। धा
 राच विविच्य ते ग्रहबुधमुदके वधाप हिरण्येन श्रीणानि। ग्रहमवेक्षते।
 मधुमती नरिषस्सु। चि। तं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनोर्ध्वमुन्माष्टि। वि
 श्वेभ्यस्तेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः। दक्षिणहस्तेन गृहीत्वोत्तिष्ठ
 ति। मनस्सा ह। उर्वेऽही से साहवनीये न्वारय्ये यजमाने जुहोति। स्वाहात्वा
 सुभवं स्रययि स्वाहा। स्रयायेदं। अपान्य वाचयति। च। सि। श्रेष्ठो रश्मी
 नाम पानपा अपानं मे पाहि। मूलादारभ्या बिलाहूर्ध्वमुन्मृज्य प्राचो
 तानेन पाणिना मध्यमे परिचौ उन्माष्टि। देवेभ्यस्वामरी चिपेभ्यः। प्रद

क्षिणामावृत्त्याग्रयणस्थात्यां संस्त्रावमवनयति। एषतेयोनिः। अंतर्धामपात्रं स्व
 स्थाने सादयति। उपानायायत्वा। उपां शुसवनं सैषे सिमृशते। यानायत्वा। उनेता
 रमाह। अथ मत्तः संनमानयोपां शुगहान्गहीयामि। उनेता चवनीयप्रादुद
 चनेन सोमं गृहीत्वा दशापवित्रस्योपर्यविक्षेदेनावनीयमाने अर्धयुगं
 बुधमुदके वचायपवित्राद्योभागे चारायामेंद्रवायवपात्रे गृह्णाति। आवायो
 मत्तश्चुचिपाउपनः सहस्रं ते निपुतो विष्ववार। उपोने अं चो मद्यमयामि
 यस्य देवदक्षिणे पूर्वपेयं। उपयामगृहीतो सिवाय वेत्ता जुष्टं गृह्णाति। चारा
 या अपनीयपुनर्गृह्णाति। इन्द्रवा सुमे सुता। उपप्रयोऽपिरागतमिंदवावा
 मुरांति हि। उपयामगृहीतो सिंदवायुभ्यां वेत्ता जुष्टं० मिषु च मुदके वचाय

२ नमात्रं कुर्व

दके

यावद्रसः स्रवति तावदभिषुण्वति। एष प्रथमः। पुनराहरोपसृजे साद्यमिषवांतं। एष
 द्वितीयः। पुनराहरोपसृजे साद्यमिषवांतं। एष तृतीयः। पुनराहरो० वांतं। नात्र निप्र
 तिः चिमसौ न सिञ्चति। एष चतुर्थः॥ अर्धयुः सोमं हस्तेन संभरणी कलशे निष्पीड्य
 तमुनेत्रे इषयोर्मध्येन प्रपद्यति। उनेता चवनीयस्था अपः पात्रांतरं कृत्वा चवनी
 ये दशापवित्रैर्वितस्य कलशं गृहीत्वा वनमति एतावानुपपायः। पर्यायस्यादा
 वेव आहरोपसृजे निषे इति गोपालः। एवमारोपसृजे साद्यवनयनांतं
 द्वितीयं पर्यायं कृत्वा। एवं तृतीयं पर्यायं कृत्वा ऋजीषं दशापवित्रांते पररेवे
 द्योनेत्रे इषयोर्मध्येन प्रपद्यति। नहुनेता चवनीये विक्षाल्य प्रपीड्य

कृ

१८ तं प्रलथाधुर्वथाविश्वथेमथाज्येष्ठानिं बहिषिदसुर्विदं प्रतीचीनं व
जनदोहसैगिरा शुजयंत मुनया सुवचसे ॥ उप० सिको मायत्वा ० जु
० मि। वहिषी अंतर्धाप सक्तु मिः श्रीणाति। एषते योनिः प्रजाः पाही
त्तिपादनं। आग्रयणस्य सोमं पात्रांतरे वनीयनेन उन्नेत्रानीतेनो
द्वनेनो च दयोर्धरिपोराग्रयणस्थान्यां पूर्ववदुपां शुगृह्णाति। ये
देवदियेकादशस्थष्टिव्यामयेकादशस्थापुषदो महिनेकादश
स्थते देवायज्ञमिमं जुषच्वा उप० सि वि श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं
मि। बुध्नमुदकेव ध्याय हिरण्येन श्रीणाति। मंद्रं त्रिद्विंशतिः

१८

सोमः पवते इत्युक्तोपां शु। अस्मै ब्रह्मणे पवते स्मै क्षत्राय पवते स्मै
विशो पवत इषे पवतर्जुने पवते इन्द्रः पवत ओषधीभ्यः पवते वनस्य
निभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यः पवते पवते ब्रह्मवर्चसार्थं पवते स्मै सुभूताय ३
सुन्वते यजमानाय पवते मस्य। इत्युक्तोच्चैः। ज्येष्ठाय पवते
आग्रयणे ॥ नो सि स्वाग्रयणे जिन्वयज्ञं जिन्वयज्ञं पतिमभि
ष्विर्वै सेवनापा ॥ इत्युक्तोच्चैः हि विद्युस्तं पातु विशां त्वं पा

१९
 हि द्विमेणेति वेदेत् । परिमृज्य सादयति । एषते योनिर्विश्वेष्य
 त्वा देवेष्यः । इत उर्ध्वं मंद्रेणातिग्राह्य पक्षे पुरस्तात्सादितेषा
 त्रे पूर्ववद्गृह्णाति । अग्न आयुः पवस आसुवो जमिषं चनः । आ
 रे बाधस्व दुष्टुना । उप० स्यग्नये त्वाते जस्वते जुष्ट० मि । ए
 षते योनि रग्नये त्वाते जस्वत इति सादनं । मध्यमे गृह्णाति । उ
 तिष्ठन्नो जसा सह पीताशिषे अवेष्यः । सोमे मिद्रं च मूसुतं । उप० १९
 नो सीद्राय त्वौ जस्वते जुष्टं ग० मि ॥ ॥ एषते यो

हिरण्ये । द्वितीयेन दशापीव त्रेणै गृहं पीर मृज्य स्वस्थाने सादयति । एष
 ते योनिः सजोषा मां त्वामे त्रावरुणां गृह्णाति । अयं वा मित्रावरुणा सुतः
 सोमं क्रतावृधाममेदिह शुजं हवः । उप० सि मित्रावरुणा मां त्वौ ।
 मि बहिषी अंतर्धायि पृसा श्रीणाति । अपो धृत्या बहिषी । एषते
 योनिर्ऋतायु मां त्वेति सादनं । पूर्ववद्गृह्णाति । अयं वेन
 श्वोदयत्तुष्टि गमा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने । इममपां स्वयं संगमे
 स्युरि शुन विप्रामुति भीरिहंति । उप० सि शं डाय त्वजुष्टं । मि ए
 षते योनि वरुणां पाहीति सादनं । पूर्ववद्गृह्णाति ।

२० द्यास्तेषु तथैव निर्गतेषु भ्रूवस्त्वाली जघनो नाभिषो हृत्स्रोत्रे तृका
 नानीय पूर्ववद्भूति। मूर्ध्नि नैदिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमुतायजा
 तमग्निं। कविः समाजमतिथिं जनानामासन्नापात्रं जनयंत देवाः। उप-
 स्युर्गन्धर्वे वा वैश्वानराय जुष्टं मि। बुध्न मुदके वधाय हिरण्येन श्रीणाति।
 ध्रुवो सिद्धिर्ध्रुवश्चितिर्ध्रुवाणो ध्रुवतमो व्यक्तानामव्यक्तक्षितमः। इत्य-
 क्ता यथा हता नीत्वा स्वस्थाने सादयति। एष ते योनिरग्नयेत्वा वैश्वान-
 राय। सर्वे ग्रहा आबिलाद्ग्राह्याः। ऋगंते सर्वेषु विच्छिद्यंते। उद्व २०
 ध्रुवेण राजानं परिधाय उपरिष्ठादुपयामत्वात् ९

१ इदं च कारिकायां क्रमेणैति केशवेनोक्तत्वादत्रायं क्रमोऽपि विव-
 क्षितः ९

नेन द्रोणकलशमुपैर्यर्धे कृत्वा पयसा सक्तुभिर्हिरण्येन च श्रीणीय
 परिप्लुपात्रं प्रास्यानुमंत्रयते। द्रुप्तश्च स्कंदपृथिवीमनुद्यामिमंचयो
 निमनुयश्च पूर्वः। तृतीयं योनिमनु संवरंतं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः।
 यस्ते द्रुप्तस्कंदं तिसृस्तैः अश्वर्वाहुर्व्यक्तोऽधिष्यो रूपस्थात्। अध्वर्यो
 र्वापरियस्ते पवित्रास्त्वाहा कृतमिंद्राय तं जुहोमि। यो द्रुप्तो अश्वः
 पतितः पृथिव्यां परिवापात्पुरोडाशोत्तरं भात्। धानासोमान्मथिनं
 द्रुप्तं काल्स्वाहा कृतमिंद्राय तं जुहोमि। यस्ते द्रुप्तो मधुमा इन्द्रियावा

स्वाहाकृतः पुनरप्येति देवान् ॥ १६६ ॥ एतिव्याः पर्यंतरिक्षा स्वाहाकृतः ॥ १४॥
 उ ॥ उन्नेतारमाह ॥ अरितं पूतभूतं कुरुपवमानस्य ग्रहान् ग्रहीष्यामि ॥ उन्ने
 २१ तापूतभूतो विलेदशापवित्रं वितत्य द्यौवात्रीन्वाधवनीया दुदचनानानयति ॥
 अध्वर्युर्द्रोणकलशमभिमृशति ॥ पूतभूतो विलेदशापवित्रं वितत्यत्रीन्वा
 धवनीया दुदचनानानयति ॥ प्रजापतयेत्वा ॥ आधवनीयं ॥ उ० सीद्रायत्वा ॥ पूतभू
 तं ॥ उप० सिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ उन्नेतारमाह ॥ उन्नेतः प्रांचराजानं पूत
 २१ भूतमसि संययता दृशाभिराधवनीयं मृष्टान् कृतात् ॥ अपउपस्पृश्यो
 पस्तं भनादहिषी आदाय पूर्वया द्वा रा आहवनीयं प्रतिगच्छति ॥ तमन्वार

निरिन्द्रायत्वौ जस्वते इति सादनं ॥ पाश्चात्ये पूर्ववद्गृह्णाति ॥ तुरणि० सि
 रोचनं ॥ उप० सि सूर्यायत्वा ॥ जस्वते ज० मि ॥ एषेते योनिः सूर्यायत्वा
 भ्राजस्वते इति सादनं ॥ उक्थ्य स्था ल्यां पूर्ववद्गृह्णाति ॥ उपयामगृही
 तो सीद्रायत्वा बृहद्वे वयस्वत उक्थ्यायुवे यन्तं द्रु बृहद्वयस्वस्मेत्वा वि
 क्ष्वेत्वा ज० षं गृह्णाति ॥ एषेते योनिरिन्द्रायत्वौ शायुवे इति सादनं ॥ ध्रुव कृ
 स्तालीमाददा आहाये पूर्वया द्वा रा प्रापत्यंतः प्रांचस्ते निष्क्रामंतु ये
 परया प्रत्यंचस्ते मावोभिपरिहारिषं ॥ पूर्वया अपरया च द्वा रा प्रवि

अथो ह्यतातं प्रस्तोतातं प्रतिहर्तातं यजमानस्तंब्रह्मातं प्रातिप्रस्तुता। अध्व
र्यमन्वारभ्य प्रस्तोतातं मुह्यतातं प्रतिहर्तातं मैत्रावरुणस्तं यजमानस्तं
ब्रह्मा। इदमाश्वलायने यजमाने प्रसर्पणं पवमानाय प्रसर्पणं च कू
ळंदोगान् मैत्रावरुणो ब्रह्मा वनित्यौ तावन्तरेणेतरि दीक्षितश्च दित्या
श्वलायनसूत्रे चंदोगाननुसृत्य मैत्रावरुणब्रह्मणो स्तन्मध्ये च दीक्षित
स्य प्रसर्पणविधानात्। चंदोगाननुसरणं च चंदोगसूत्रोक्तरीत्या
ननु अध्वर्युसूत्रोक्तं चंदोगरीत्या तस्यास्तच्छास्त्रविनियजमाने प्र
वृत्तेः सर्वैश्चंदोगसूत्रोक्तरीत्यनुसरणे तत्तदध्वर्युसूत्रोक्तं चंदोगरी

तिवैयर्थ्यापत्तेः। मैत्रावरुणब्रह्मणोश्च परस्परं समन्वारंभः। नववकारा
२२ ब्रह्माप्यन्वकुंक्षंदोगानितिकृत्तंभिन्नपदतयानिर्देशस्य क्रमेतात्पर्यात्॥
वकारेणान्वगित्यस्यानुषंगत्वात्। नित्यौचेत्यन्वयाच्च॥ उत्तरस्यपूर्वसम
न्वारंभ इति सूत्रांतरेदर्शनाच्च। एवं समन्वारभ्यगते घपूर्वाज्यसृष्टाल्याः
स्क्रवेपाजुहोति॥ अग्निः प्रातः सवने पातुस्मान्वैश्वानरो महिनावि
श्वशंभूः। सनः पावको द्रविणं दधात्वा युष्मंतः सहभक्ष्यास्यामः स्वौ हौ। २२
अग्नय इदं एवं प्रतिप्रस्थाता। आश्वलायने यजमाने प्रतिप्रस्थातुः
असर्पणाभावाद् अग्निः प्रातः सवन इत्येतया होमो न भवति॥ एतयाऽध्वर्यु

३ अग्निर्देवतेत्येव देव नारायणौ

२३ अथ एतज्जुगादेवेभ्यो यशोमयि दधती प्राणा न्यशुषु प्रजां मयि च यजमाने
 व। आस्तावेउद्गातुषु पविष्टेषु तेषां पश्चां नैत्रावरुण उपविशति दक्षिण
 तो ब्रह्मा च यजमानश्च तूष्णीं निरस्योपविशतः। अध्वर्युः पुरस्तादु
 पविश्योद्गात्रे प्रस्तोत्रे वा बर्हिषी प्रयच्छति। ऋक्सामयो रूपस्तरणम
 सिमिथुनस्य प्रजात्यै। तूष्णीं वाजपतिः। वायुर्हिकर्ताग्निः प्रस्तोता प्र
 जापतिः सामबृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः प्रतिह
 तार इन्द्रो निधनंते देवाः प्राणाभितः प्राणं मयि दधत्वोऽस्तु ध्वं। ब्रह्म २३
 स्तोत्रा म इति श्रुत्वा ब्रह्माभिरिन्द्रवंतः सवित प्रस्तुता इति जनि

त्वोऽस्तु ध्वमित्यति स्तुजेत्। आशस्त्र समप्तिवाचं यमो भवेत्। अध्वर्युः
 पंचम्यां यस्यां कस्यां चिदा प्रस्तुतायां यजमानं वाचयति। श्येनो सिगाय
 चक्रं दा अनुत्वारभे स्वस्ति मा संपारय। दक्ष होतारं व्याय समाप्ते सा
 म्निस्तु तदोहं वाचयति। स्तुतस्य स्तुत मस्यूर्जं मद्यः स्तुतं उद्गा
 मामास्तु तस्य स्तुतं गम्यादिन्द्रियावतो वनामहे ध्युक्षी महिप्रजा मि
 षं। सोमं सत्याशीर्देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं मा गम्याद्यज्ञो बभूव स आ
 बभूव स प्रजं ज्ञे स वावृधे॥ स देवानां मधिपतिर्बभूव सो अस्माऽअ
 धिपती न्करोतु वयः स्याम पतयोरयीणां। इन्द्रियावतो इति यज्ञे

वंते इति देवः। संप्रैषमाह। अग्नीदग्नी^नबौविहरवर्हिस्तृणाहिपुरो
 डाशाः॥ अलंकुरु प्रतिप्रस्थातः पशुरंति केस्तु। ब्रह्माप्रत्येत्याह
 २४ वनीयस्य दक्षिणतो निरसनो पवेशन ब्रह्मजपान्कुर्यात्। अपउ पस्पृ
 श्यैहियजमानः। पूर्वयाद्वाराहविधानिं गत्वोभौ सर्वपात्रस्तं सोममु
 पतिष्ठेते। विद्योत्वं नो० क्षितं। आश्विनं सर्ववद्भु० ह्यातिद्रोणकलशा
 त्परिलुवीना। योवांकशा० मिक्षतं। उप० स्थश्चिभ्यां लाज्ज०। एषते
 योनिर्माध्वीभ्यां लेति सादनं। अपउ पस्पृश्यैहियजमानः। आहव २४
 नीयंगत्वा प्रवरण्या चतुर्गृहीतमाह वनीयेतु होत्यन्वारब्धेयज

जुहुत इत्यस्य पाक्षित्वे कर्त्त॥ मैत्रावरुणस्य प्रतिप्रस्थातुर्वा सप्तमत्वे
 न सर्पणस्य बौधायने नोक्तत्वात्। होमस्य च प्रसर्पणा गत्वात्। चंदोगो
 स्वोक्तरीत्या हुते मैत्रावरुणो यजमानो ब्रह्मावक्रमेण स्रवेण जुहोति॥
 द्रुपश्चैस्कंदप्रथमा॥ अनुद्युनिमं नृयो निमनु यश्चैष्वर्षः। समानं यो
 निमनु संवरतं द्रुप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः स्वाहा। इंद्रायेदं। यस्ते द्रु
 प्सं स्कंदं ते यस्ते अंशुर्बौहव्यो तोषिषणा या उपस्थात्। अध्वर्यो वा
 परिवायः पवित्रा तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा। इंद्रायेदं। उ
 द्गुरुवा आस्तावंगं कृतिप्रक्षो ध्वर्युर्बर्हिषी धून्वानः। नागग्रेष्वा

माने मनसा नुदुत्त। महाहविहोति०। नमः पृथिव्यै॥ उच्चैः॥ स्वाहा॥ वावस्पत
ये ब्रह्मण इदं०। हविर्ध्यानं गत्वोभौ सर्वं सोममुपतिष्ठेते। परिभूरग्निं परिभू
रिंद्रं परिभूर्विश्वान्देवान्परिभूर्मा० सह ब्रह्मवर्चसे न सनेः पवस्व शंगवे मा
शं जनानां यशमवर्तेत० राज्ञो षधीष्योऽन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रा
यस्यो षस्य ददितारः स्याम तस्य मेरास्व तस्य ते० यक्षीयुतस्य ते ब्रह्मवर्च
समुन्मजे॥ उपांशुपात्रमेवेक्ष्या॥ प्राणायमेवर्चोदावर्चसे पवस्व॥ अं
तर्यामिं॥ अपाना० वस्व॥ उपांशुसवनं॥ व्यानार्यमे० स्व॥ ऐंद्रवायवं॥ वाचे
मेवर्चो० स्व॥ मैत्रावरुणं॥ रक्षकृतुष्यो मेव० स्व॥ आश्विनं॥ श्रोत्रार्यमे० स्व॥

२५ शुक्रामेधिनोयुगपत् । वक्ष्मभ्यो मेवर्वोदोवर्वसेपवेथां । आग्रयणं । आ
 त्मनेमेव । स्व । उक्थ्यं । अंगेभ्यो मेव । स्व । ध्रुवं । आयुषेमेव । स्व । अतिग्रा
 ह्यन् । वीर्यायमेव । स्व । मंत्रावृत्तिः । द्रोणाकलशं । विष्टोर्जठरं मसिवर्वो
 मेव । स्व । आधवनीयं । इंद्रस्यजठरमसि । मेव । स्व । पूतभृतं । विश्वेषां
 देवानांजठरमसिवर्वोदामेवर्वसेपवस्व । सर्वसोमं । कौसिको नाम क
 स्मैत्वाकायत्वायंत्वा सोमेनातीतृपंयंत्वा सोमेनामीमदः । सप्रजाः प्र
 जयाभूयासः । सुवीरोवीरैः । सुवर्वावर्वसासुपोषः । पोषोर्विश्वेभ्योमे २५
 रूपेभ्योवर्वोदावर्वसेपवस्व । तमेस्येरास्वतस्यतेभक्षीयतस्यतेव

स्य

द्वारा सदः प्रविश्य मेत्राव णे रुधि ह्मये कांश्चित्प्रक्षिप्य यथागतं
 २६ पुनरेत्य सदः प्रविश्य ब्राह्मणा छंसे नः पोतु मेष्टरुक्ता वकि स्यधि
 छये क्रमेण कांश्चित्प्रक्षिप्य पूर्वयाद्वारा निष्क्रम्य पूर्ववन्मार्जलीयं
 गत्वा तत्र कांश्चित्प्रक्षिप्य यथागतं पुनरेत्याति शिष्टा नाग्नी
 धीये प्रक्षिपति । अध्वर्युर्विहरण क्रमेण अधि ह्मया न्युस्सात्प्रत्य
 ३ व्याघा सुख उपविश्य ~~स्य~~ रयति ॥ विभूरसि प्रवाह णो रौद्रे णानी २६
 केन पाहि माग्ने पिष्ट हि मा माग्ने हिंसी ॥ वद्विरसि हव्यवाह स्याहा २
 नो रौद्रे ॥ श्वाचासि प्रवेता रौद्रे ॥ तुथोसि विश्ववेदारी ॥ उशिग

सिकवी रौद्रे ॥ अंधारिरसि बंधारी रौद्रे ॥ अवस्युरसि दुवस्वानरौ ॥
 शंध्यूरसि मार्जली यो रौद्रे णा ॥ स्वाहा ॥ अथवा ॥ विभवे प्रवाह णो यस्वा
 हा ॥ वद्वये हव्यवाह ना यस्वाहा ॥ श्वाचाय प्रवेत से स्वाहा ॥ तुथा य विश्व
 वेद से स्वाहा ॥ उशिजे कवये स्वाहा ॥ अंधारये बंधारये स्वाहा ॥ अवस्यवे
 दुवस्वते ॥ शंध्यवे मार्जली य ॥ स्वाहांते सर्वत्र रौद्रे णानी केनेत्यनु
 वृत्तिः ॥ त्यागे विकल्पः ॥ पक्षद्वयेप्यंतत आग्नी धीये जहोति ॥ सप्तते अ
 ग्ने सप्तमिधुः सप्तजिह्वाः सप्तवयः सप्तधाम प्रियाणि ॥ सप्तहोत्राः
 सप्तधात्वा यजति सप्तयानी राष्ट्रं स्वाधृते नरवाहा ॥ अग्नये सप्तवत ॥

२३ मंत्रेषु तु
 अथ वा स्याहे ते तावानेव सर्वेषु मंत्रैः । अत्र त्यागपक्षे अग्निदेवता ॥ १ ॥
 क्ताः नोक्तैर्मंत्रैः । उत्तरस्य हविर्धानं च बुके प्रवरणीयं सादयति ॥ आग्नी
 ध्रः शालामुखी आदारण्या हवनीयात्पृष्ट्या रत्नपाति ॥ यज्ञस्य संत
 २७ णामि । अमंत्रकं स्यात्तरणमिति कल्पः दानि कृद्वा । अध्वर्युरशनामादा
 अयपंगत्वा पूर्वोरशनामुपरिनीत्वा स्वसं हस्तेरहीत्वा यजमानेना
 रन्वारब्धो नाभिदध्ने परिव्ययन्नाह । परिवीयमाणा यानुब्रूहि प
 रिवीरसीत्यादिस्ववर्तयपमुत्सृज्याग्नेयं पशुमुपाकरोति ॥ उपवीर
 रस्य० मस्तु हव्यमग्नयेत्वा जहमुपाकरोमि । होतवरणांतं पशुवत् ॥ २७
 होतुर्नामगहीत्वा पुनराश्राव्य प्रत्याश्रावित उवाह । अश्विनो ध्वर्यु आ
 १ होतरेहीति नास्ति । अग्निर्मूर्धा० । अग्नाविष्टू० । २ इंद्रं विश्वा० ३ वायो शतं
 १ प्रजापते० ५

त्ववर्चसमुन्मृजे । उन्नेता पूतभृतिदशापवित्रं निधाया धवनीय
 स्तं सोममवनीय दशापवित्रेणा धवनीयं मृष्टायथायतन्यं च सा न
 दयति । अध्वर्युः प्रवरण्यां न वक्तुलो गृह्णीते । आग्नीध्र आग्नीध्री
 यादंगारानादाय तत्र कांश्चित्प्रक्षिप्य पूर्वया द्वारसदः प्रविश्य धि
 द्मयेषु पश्चात्पुरतो मुखः स्यात्तिष्ठं नितिकल्पः । होतुर्धिकांश्चि द्मये
 त्प्रक्षिप्य पूर्वया द्वारानिष्क्रम्योत्तरेण सद उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिद
 द्मं परीत्य स पाहवनीययोर्मध्ये ननीत्वा सदः परीत्य पूर्वया

ध्वर्यवादहं चासौ बभूवुषो । प्रतिप्रस्थातुर्नाम गृह्णाति । होतुः प्रवृत्ता हु
त्यनंतरं स्क्रवेण जुहोति । जुष्टो वाचो भूयास जुष्टो वायस्य तये देवि वा
क् । यद्वाचो मधु मत्तस्मिन्माधाः स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा । वावे सरस्वत्या
इदं । ऋचास्तोमः समर्धय गायत्रेण रथंतरं । बृहद्वायवर्तनि स्वाहा ।
बृहत् इदं । सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायु रंतरिक्षा घर्जमानो ग्निर्मा
पातु चक्षुषः । सक्षश्रूष सवितर्विश्वं चर्षण एतेभिः सोमनामभिर्विधेम
ते तेभिः सोमनामभिर्विधेम ते स्वाहा । सूर्यवाय्वग्नि सोमेभ्य इदं । एवं
प्रतिप्रस्थातापि जुहोति । अध्वर्यु रत्नकरे पुनः पुनराश्राव्य प्रत्या
श्रावित आह । मित्रावरुणौ प्रशास्तौ प्रशास्त्रात् । अमुकशर्मा मा

२८
श

नुषइति मैत्रावरुणस्य नाम गृह्णाति ॥ इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् अमुं षडिति
ब्राह्मणां षडसिः ॥ मरुतः पौत्रात् अमुं इति पौत्रः ॥ यावो नेष्टात् अ० नेष्टः ॥
अग्निं गन्धीध्यात् ॥ अ० षडित्यग्नीधः ॥ अग्निर्ह देवीनां विशो पुर एता
यं सन्व० न्यजमानो मनुष्याणां तयो० तन्वः ॥ मैत्रावरुणादयो वरुणाक
मेण यथावेदं प्रवृत्ताहुतीर्जुहोति ॥ आग्नीध्रो यजुर्वेदेन कर्मकर्तृत्वाद्
ध्वर्यवत् यजमानो धीतेन वेदेन ॥ आश्वलायने यजमाने वषट्कारसं
बोधिनीः प्रवृत्ताहुतयो न प्रवृत्तानां ॥ प्रवृत्ताहुतीर्जुहोति वषट्कारेण्ये
छावाकादित्याश्वलायनसूत्रात् ॥ नचात्र होत्रादीनां प्रवृत्ताहुतयो वि
धीयंते वषट्कर्तृशब्देन तेषां ग्रहणात् ॥ तेषां मेव कर्मप्रतिवादानात् ॥
अध्वर्यादीनां तु सूत्रानुसारिणाहुतयो भवन्त्येवेति वाच्यं ॥ आग्नीध्रस्या

२८

१ अयं प्रेषः पशुपुरोडाशः निर्वपेत् हविष्कृतं ते कौळे देव १
१ स्वामिना त्तिरिवतः १ नारा.

प्रस्था प्रतिता आह। शमितिर्हृदयं। पशोर्हृदयमुत्तमंकुरुतात्। तथैवशामितानि
शास्ति। श्रपणांतं समानं। अध्वर्युरुत्करेस्पृश्य परश्वभ्रियादीन्मिधा
ययजमानमुपस्थापयति॥ स्फ्यः स्वस्तिर्विधुनः स्वस्तिः पशुर्वेदिः प
रशुर्नः स्वस्तिर्यज्ञिया यज्ञकृतस्थते मास्मिन्यज्ञ उपक्षयध्वमुपमाद्यावा
पृथिवीक्षयेतामुपास्तावः कलशः सोमो अग्निरुपदेवा उप यज्ञ उपमा
होत्रा उपलवेक्षयंतो। यजमान आहवनीयंगत्वा तमुपतिष्ठते। नमो ग्न
ये मरुध्ने मरुस्य मायशौर्यात्। आग्नीध्रंगत्वा। नमो रुद्राय मरु
ध्ने नमस्त्वामापाहि। सदसो द्वारि प्रत्य अरुवस्तिष्ठ होत्रीयं। नम

२८

इंद्राय मखध्वं द्रियं मे वीर्यं मानिर्वर्धनीः॥ सव्यावृत्त्या ऋखोजपति॥
दृढेष्ठः शिथिरे समीची॥ माह स स्यात्तुः सूर्यो मा देवो दिव्यादहं ह स
स्यात्तु वाक्करत रिक्षादग्निः पृथिव्याय मः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यः।
प्रदक्षिणमारुत्य सदसः पूर्वद्वावीह हस्ताभ्यां संमृशति। देवी द्वारो मा मा
संतापतां सदः प्राविशति नमः सदसे नमः सदसस्पतये नमः सरसीनां पु
रोगाणां चक्षुषे नमो दिवे नमः पृथिव्ये। मैत्रावरुणस्याधिष्ठया इक्षि
णतः स्था नंततस्तृणं सदसो बहिर्नैत्रत्यां निरस्यति। अहं देवकत
रः। अपस्पृष्टोऽप विव्राति। उद ऋखः। उन्निवत उदुदतश्च गेषं॥

द्यावापृथिवीसमीक्षते। पातं माघावापृथिवी अद्या द्रुः॥ प्राचीनावीती
 दक्षिणादिशमीक्षते। आगतं पितरः पितृमानं हं यजमानं भूयास्त। यं होपवीती अपस्पृष्टा तूद्री मुत्त
 रांदिशमीक्षते। ततोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारो आहवनीयो परस्थानाद्यवेक्ष
 णांतं सहकुरुतः। अध्वर्युर्दक्षिणं द्वा बहिः समाश्रितः प्रत्य हारव
 उपविशति। एवमुत्तरं प्रतिप्रस्थाता। ततो होतृ मैत्रावरुणब्रह्म
 णाळंसिपोतनेष्टुग्नीध्राः सह। ततः सह सर्व उद्गातारः। ततो
 ब्रह्मा सदस्यश्वाः हवनीयो परस्थानाद्यवेक्षणांतं कुर्युः॥॥

श्वलायने यजमाने आश्वलायनोक्तं। इत्यक्षावापतेस्तस्य क
 र्माप्रतिपादनात्। अथावाकस्य कात्यायने न प्रवरस्य प्रवृत्ताहुसो
 अथ प्रतिपादनात्। तस्मात्तत्कारिवनियजमानेन तत्तत्सूत्रानुसारे
 ण प्रवृत्ताहुतयः। अतएव गृहपतेर्न प्रवृत्ताहुतय इत्युक्तं सिद्धांतभा
 ष्ये। चात्वाले मार्जनांतं पशुवत्। अग्नये कागस्य वपाया हि अग्ने
 कागस्य वपां मेदः प्रस्ति तं प्रेष्य। अग्नय इदं॥ अग्नेरुहं दे० येन्द्रिया
 वीतिशेषः। ततः संप्रेषमाहुः। अग्नी त्वशु पुरोडाशं निर्वप प्रतिप्र
 स्थातः पशुं विशाधि। पुरोडाशं निर्वप माध्यं दिने सवने। प्रति

- १ आग्नीध्रो नु सवनपक्षे माध्यंदिन सवनीयैः सह पशु पुरोडाशं निर्वपेत्। प्रातः
 २ सवन एव सवेषां सवनीयानां निर्वप पक्षे इदानीमेव निर्वपेत्। तद्वाच
 ३ ष्टुदंते शांतिविरसादीनि नारायणशेषः।

होत्रादय उद्गातारश्च स्वशाखोक्तरीत्यापविशति ॥ आश्वलायने यजमाने
छावकह न्येव षड्कर्त्तारो ब्रह्मायजमानश्चाधिष्ठोपस्थानं कुर्युर्नाध्व
र्यादयः ॥ अध्वर्युः पथ उपतिष्ठते आदित्य प्रभृतीं धिष्ठ्यानि तेषु पूर्वयेव
गृहपतिरिति चाश्वलायन सूत्रात् ॥ नन्वात्र होत्रादीनां धिष्ठोपस्थानं
विधीयते ॥ अध्वर्युः सूत्रानुसारेणान्येषां भवत्येवेति वाच्यं ॥ अध्वर्युः
त्रेपि होत्रादीनां भिन्नरीत्याधिष्ठोपस्थानविधानात् ॥ तस्य तच्छाखि
नियजमाने सार्थकत्वात् ॥ तस्मात्तत्तच्छाखिनियजमाने तत्तत्सूत्रानु
सारेणाधिष्ठोपस्थानमिति ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥ अध्वनामध्वप
ते श्रेष्ठः स्वस्त्यस्याध्वनः पारमशीया ॥ दूपादित्याहवनीयनिर्मथ्यान् ॥

३१

अग्नयः सगराः सगराअग्नयः सगरास्तु सगरेणानाम्ना॥ पात माग्नयः
 पिप्लमाग्नयो नमो वो अस्तु मा माहिंसिष्ट॥ सव्या वृत्तः शतमित्रो वध्य
 गोहृचात्वालोत्करारत्तावान्॥ अग्नयः स० सिष्ट॥ दक्षिणावृत्तस्तत्र
 स्थाएव आग्नीध्रीयमकावाकस्यवादं माज्जालीयं खरं॥ अग्नयः स० सि
 ष्ट॥ उत्तरेणाग्नीध्रीयं परिवृज्य सदः पूर्वद्वारिप्रत्यश्चुरनाहोत्रादयः ज
 ह्माप्रत्यगद्वारिप्राश्चुरवस्थिता सदोभिर्मृशति॥ उर्वतारिक्षणीहि॥ दार्ये
 स्तुणो देवीद्वारोभामासुंताप्तं लोकं मे॥ लोकं हतौ कं पुता॥ स ह्युक्त्वा
 दौक्षिणेन पाणिना पर्यायेणाभिर्मृशति॥ तत्र स्थाएव शालामुखी
 यादीनगनीन्॥ अग्नयः स० सिष्ट॥ तत्र स्थाएवोपस्थितानादित्या ३१

जपन्ति॥ सो अद्य सोम्यो वधो धायनामुदीरति॥ विष्णु क ह भि व ध
 चना व्यस्याः परिपंथिनं सदसस्पतये नमः॥ आग्नीध्रोपेतयावता
 दित्योपस्थानादिजपांतं कुर्यात्॥ आग्नीध्रीयमभिमुखोत्तरेणाद्वार्येतस्ये
 वतदेवप्रविशेत्॥ अपरिश्रितेष्वेवमेव कुर्यात्॥ धिष्ण्यस्य पश्चादु
 पविशेत्॥ आसवनसमाप्तेरेणां स्वधिष्ण्यस्योत्तरेणापूर्वया द्वारा निर्ग
 मप्रवेशो ब्रह्मणो यजमानस्य च दक्षिणाधिष्ण्यमुत्तरेणाध्वर्युरग्नी अ
 सवनीया पुरोडाशानाहर॥ आग्नीध्रः आज्यस्थाल्याद्यादाय प्राग्वंशे
 गत्वा ब्रह्मासयज्वा हवनीययाम्ये इति कल्पः॥ पात्र्यां मध्ये प्रागादौ चोप

३३

१३

स्तृणाति॥ स्योनं वः० दत्ताम ते प्रति तिष्ठत यवानां मेधाः समनस्यमानाः॥
 इति पुरस्तादभिधारणोऽरुहः॥ स्योनं ते० दा० तिष्ठ यवानां मेध० नः॥ इ
 ति दक्षिणतोभिधारणो॥ तूष्णीमुत्तरतः॥ प्रकृतिवदैंद्रं पुरोडाशमु
 दास्य मध्ये आसाद्य धानास्त॥ इदं महः० वामीति नास्ति॥ सूर्यज्योति
 षो विभातम०॥ येति केशवः॥ आप्यायतां० न्यतां॥ खमः० ध्वं० ल० व० म० ड० ध्वं
 ०॥ सत्पावो वसुविदः॥ पशूनां तेजसं द्रायुः॥ ऊष्टा अभिधारयामि॥ अता
 उत्सनांति जनित्र्यो मतीनामिति कल्पः॥ उत्संतीत्यपिकेचित्॥ जनि
 तार इति केचित्॥ आर्क्षः प्रथमस्तनवोऽश्विनस्य गोपाः॥ गोप्र इति वा॥ यस्त

३३

अध्याय

उगा० स्वेतिनास्ति। पुरस्ताधाना आसाद्य दक्षिणतः करंभं पश्चात्परिवापं प्र
कृतिवत्। इदमंमि। यस्त० स्वेतिनस्तः। नधानादिषु। सूर्य० येति कल्पसारः।
आमिक्षा पुनरधि श्रित्यभिधायोत्तरतः पात्र्योव्यधृत्यैभिधायैर्वजिनमा तदुपरि
नीयौ यस्त० मध्यमित्यलं करोति। पुरोडाशकपालानि प्रकृतिवदुद्वास्य किंचिद
तर्जनकपाले एककपालवदुद्वासयति। आमिक्षावद्वाजिनमलं हृत्योक्त
रे निदध्यात्॥ हवींष्यादाय पूर्वयाद्वारानि क्रम्योत्तरेण सदः आग्नीध्री
यंच परीत्या तर्ज्या सादयति॥ ब्रह्मयजमानो उत्तरवेदे दक्षिणतो यथायत
नमुपविशतः। उक्तेरे आग्नीध्रो दर्शपूर्णमासविकारे धितिदेवस्वामिः।
यन्मे अग्ने० प्रसूते पशोस्तु सज्यभागत्वे इह वधन्वंताप्यो प्रवर्ग्यैकहपक्ष

३३

२४

दी ननु पश्चिंतांश्च होत्रादीनि तस्तत्तद्दक्षिणमाणाः॥ अग्नयुः स० सिष्टः।
होत्रामेत्रावरुणो ब्राह्मणा कंसी पोताने वेति क्रमेण पूर्वयाद्वारा सु
दः प्रविशति। अपरया ब्रह्मा। उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वन्त्सर्वेऽप्यो
तिरभयं स्वस्ति॥ क्रुधा तद्देवैरस्य वाह उपस्थेयामशरणं
बृहं तेति जपंतः। नेषु पोत ब्राह्मणा कंसी होत्रामेत्रावरुणा इति क्र
मेण सर्वान्निधिष्ठान् उत्तरेण गत्वा सन्नात्संभान परेण यगत्वा य
थास्वंधिष्ठानोपश्चादुपविशंति। यजमानः पूर्वयाद्वारा सदः प्र
विश्य स्वायतने उपविशति ब्रह्मामेत्रावरुणास्य पूर्वदक्षिणे मं
त्रेणानिरसनोपवेशने सर्वेषां ब्रह्मणोऽब्रह्म जपश्च। ततः सर्वे

तोरुपस्तृणान आह। प्रातः सावस्ये प्रायपुरोडाशा नामवदी यमाना नामनुब्रू
हि। पुरोडाशस्योपस्तृणानाभिर्मर्शने प्रकृतिवत्कृत्वादिरवदायधाना उपतिष्ठते। मा
भैष्टं मासं विजिध्वं मावोहिः॥ सिषं मावस्ते जोपक्रमीत्। उभिर्मर्शति॥ भरत
मुभरते मनुषिं वतावदानानिवः प्रत्यवदास्यामि नमो वो अस्तु मामाहिः॥
सिष्ट॥ तासां द्विरवदायप्रकृतिवदुपस्तृणानाभिर्मर्शने कृत्वा द्विः परिकरं नश्य
द्विः परिवापस्योपस्तृणानाभिर्मर्शने वर्जयित्वा मेक्षणेनामिक्षया द्विरवदा
यपुरोडाशप्रकृतिवत्प्रत्यभिधार्यधानाः प्रत्यभिधारयति। यदवदाना
निवोवद्य० तदुआप्यायतां पुनः॥ प्रकृतिवदितरयोस्तूष्णीं मामिक्षायाः।
उपभृति सर्वेषामुत्तरार्थोत्सकृत्सकृदवदायद्विरभिधार्य न प्रत्यनक्ति॥

३४

अत्या-क्रम्यदर्शपूर्णमासविकारेषु मेर्दक्षिणार्तो इति देवस्वामिमतं। आश्रव
 णादौ जात आह। प्रातः प्रातः सावस्ये द्रायपुरोडाशान् प्रक्षितान् प्रेष्य। वषट्क
 तेजुहोति मध्ये। इन्द्रायेदं० इन्द्रस्याहं० येन्द्रियावीर्यासं। उपभृतो जह्वा समा
 वपमम आह। अग्नयेनु ब्रूहि। अग्नये प्रेष्य। प्रकृतिवक्ष्ये मः। अग्नय इ०।
 अग्नेरहं देधयज्ययाकष्यान् यं० ब्रह्मापुरोडाशयागादीनामक्षणांतं
 वाग्यतः। प्रतिसुवनमास्ते। मेक्षणा मनुप्रहृत्योदङ्। त्याक्रम्येडावदानांतं कृत्वे
 डां होत समीपे प्रेषयति। ब्रह्मयजमानौ सदस्य पवित्रातः। आग्नीध्रीये अ
 भीत। अध्वर्युस्तत्रैव स्थिताह। वायव इन्द्रवायुभ्यामनु ब्रूहि। प्रतिप्रस्थाता
 आदित्यस्तात्या औपशयं पात्रमादाय बुध्नमुदके वधाय द्रोणकैलशात्परिप्लुना

३४

ध्ये आज्यपुरोडाशपश्चामिक्षाहुतयः । अध्वर्युर्द्वावाचयति ॥ योनैर्देववायु
 अभिदासीति ॥ मित्राव्युत्पिपीते शुभस्पती ॥ इदमहेतमध्वर्युर्पादयामियर्थे
 सहसुतमश्नेतयानि । वाचनेयजमानः सदस एत्याग्नेर्दक्षितेणे आस्तेवाचिते
 पुनः सदसि गच्छतीति केचित्सदसि स्थितमेवेत्यग्ने । प्रतिप्रस्थाता तत्र स्थस्ये
 वाध्वर्योः पात्रे संस्त्रावमवनयत्युक्तयोरर्धमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृपात्रे वन
 यति । प्रतिप्रस्थाता अध्वर्योर्दक्षिणातः पात्रं परिहृत्योत्तरेण स्वयं हविर्ध्यानं
 मविश्यादित्यस्थाल्यामवनयति । देवेभ्यस्त्वा । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुर्दक्षि
 णतः पात्रं परिहृत्य स्वयमुत्तरतः सदः प्रविश्य होत्रे पात्रं प्रदाया प्राङायन्ना
 ह । मित्रावरुणाभ्यामनुब्रू ३ हि । प्रतिप्रस्थाता पूर्ववत्प्रतिनिर्ग्राह्यं गृह्णा

सहस्रमतेन पात्रेणेति के । तेन पात्रग्रहस्य स्थापनं नास्तीति गम्यते ३५

१६

ति । उप० स्मृत सदसि वक्ष्यमाणं तावत्तु पात्राभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
 गृह्णामि । आधारवर्जमाश्रवणांतं पूर्ववत् । मित्रावरुणाभ्यां प्रेष्य । वषट्कृते
 सहोभौ पूर्ववत् जुहुतः मित्रावरुणाभ्यामिदं । पूर्ववद्यजमानं वाचयति ।
 योनौ मित्रावरुणावभिदा ० मि । प्रतिप्रस्थातादित्यस्थाल्यामवनयनांतं पूर्वव
 त् ॥ विश्वदेवेभ्यस्त्वेत्यवनयति ॥ अध्वर्युर्होत्रे पात्रप्रदानांतं पूर्ववत् ॥
 प्राङायन्नाह ॥ अश्विभ्यामनुब्रू ३ हि । प्रतिप्रस्थाता पूर्ववत् । प्रतिनिर्ग्राह्यं गृह्णा
 ति ॥ उप० श्रुत सदसि श्रोत्रपात्राभ्यां तावत्तु पात्राभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रु० मि । आश्रा
 वणांतं पूर्ववत् । आश्विभ्यां प्रेष्य । होमः पूर्ववत् । अश्विभ्यामिदं । योनौ श्विना
 वभिदा ० यानीति वाचनं । प्रतिप्रस्थातादित्यस्थाल्यामवनयनांतं पूर्ववत् । विश्वे

३६

म

पय

भयस्त्वादेवेभ्यः। द्रोणकलशादुपर्यर्धमादित्यस्तालीकृतौपशयेनपात्रे
 णापिदधाति॥ विष्टवुरुक्मैषतेसोमस्तः रक्षस्वतंतदुश्चक्षामावरव्यतर। अ
 ध्वर्युर्होत्रेपात्रप्रदानंतंपूर्ववत्॥ प्राजायभाह। उन्मीयमानेभ्योभुब्रूहिहो
 तुश्चमसंनून्नयध्वमुभयतः शुक्रान्कुरुध्वमळावाकस्ययमसाध्वेर्योमा
 तुलमुन्नेष्टाः प्रतिप्रस्थातश्चतुर्भिर्माशकलैः प्रोक्षिताप्रोक्षितैः प्रत्यप
 लंबस्व॥ यमसाध्वर्यवो होतृजमसप्रमुखंश्चमसानळावाकचमसव
 र्जितात्स्क्रवांपश्चादुदगं शोनासायात्युन्नेत्रोद्रोणकलशात्प्रतहतो द्रोणक
 लशादाहतेनसोमेनोन्मीयोत्तरवेद्यांतथेवसादयंति। प्रतिप्रस्थाताशकलचतु
 ष्यमादायद्वौप्रोक्षयतिप्रोक्षितमप्रोक्षितं वराकलमध्वर्यवेदत्वास्वर्यवा
 ३ द्रोणकलशात्प्रथमं गृहीत्वाचमसानुन्नयनं अनंतरं पूतमतो गृहीत्वा
 त्वानंतरं द्रोणकलशात् ३

३६

२६

३ दक्षिणहस्ते ऐंद्रवायवः ३

२ हिरण्यश्रयणो विकल्प इतिकेना २

पात्रेपात्रेह्राति। उपयामगृहीतोसिवाक्षसदसिवाक्याप्यावाकृतुपाप्या
 मस्ययज्ञस्यध्रुवस्याध्वश्चाप्यागृह्णामि॥ बुधमुदकेवधायहिरण्येनश्रीणाति।
 एषप्रतिनिर्ग्राह्यः। ऐंद्रवायवप्रतिनिर्ग्राह्यावादायनिष्क्रामति॥ ग्रहावध्वर्यवेदत्वा
 ध्वर्योर्जिघनेनवषट्कारमार्गंपरीत्योत्तरतः स्थित्वाप्रतिर्ग्राह्यमादत्ते। अध्वर्यु नि
 ग्रहं सव्यहस्तेगृहीत्वा पूर्वोऽयस्तात्माः स्तवेपात्रौ चमाध्यास्थिरयति॥
 अध्वरोयज्ञोयमस्तुदेवाओषधीभ्यः पुरावेनोजनायविश्वस्मैपूतायाध्वरो
 सि सपिचस्व घृतवदेवसोमस्वाहा। देवेभ्यः सोमायेदं आश्रवणादौवा
 यवइंद्रवायुभ्यां प्रेष्य। वषट् कृते जुहो। वायवइदं द्वितीयवषट् कृते स
 होभोप्रवौजुहोतः। इंद्रवायुभ्यामिदं अग्नौ मध्यमाभितः सोमाहुतयोम

दत्ते। अध्वर्युः प्रोक्षितं शकलं सव्यहस्ते निधायोपरिशुक्रपात्रं निधा
यप्रोक्षितं शकलं दक्षिणहस्ते नोपरि कृत्वोदक्षिणं द्वावर्धं स्पृशान्निष्क्रा
मतिप्रतिप्रस्थातामंधिपात्रमेवं कृत्वोत्तरं द्वावर्धं स्पृशान्निष्क्रामति।
तौ जघनेनोत्तरं वेदिं ग्रहौ मिथः स्पर्शयितः। आयुः संधत्तं तमेजिन्व
तं प्राणः संधत्तं तमेजिन्वतमपानः संधत्तं तमेजिन्वतम्यानः संध
त्तं तमेजिन्वतंचक्षुः संधत्तं तमेजिन्वतं श्रोत्रः संधत्तं तमेजिन्वतं। प्रति
मंत्रं वा। अध्वर्युः दक्षिणोत्तरं वेदिं गच्छति। स्तुतोऽसि जनधा देवास्त्वाशु
क्रपाः प्रणयंतु सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्मरीहि शुक्रः शुक्रो विषाप्र

३७

तिप्रमत्तातोत्तरेणोत्तरवेदिंगच्छति ॥ स्तुतोसिज नधादेवास्त्वा मंथिपाः प्रण
 यंतुस्तुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहिमंथीमंथिशोविषा ॥ तौपुरस्तात्प्रत्यस्म
 स्वा उत्तरवेदिमारोहतः ॥ इंद्रेणसकृजोवयः सासह्यामष्टतन्यतः ॥ ध्रुवोव
 ञ्चाण्यप्रतियत्तेअग्नेस्तेतेजस्तेनाहंतेजस्वीभूयासैयत्तेअग्नेवर्वस्तेनाहं
 वर्वस्वीभूयासंयत्तेअग्नेहरस्तेनाहंहरस्वीभूयासं ॥ यपाहवनीययोर्म
 ध्येपूर्ववद्गृहोसंधत्तः ॥ आयुस्त्व आयुर्मधत्तमायुर्यज्ञायधत्तमायुर्यज्ञं प
 तयेधत्तं प्राणस्त्वः प्राणं मेधत्तं प्राणं यज्ञायधत्तं प्राणं यज्ञपतयेधत्तमपान
 स्त्वोपानं मेधत्तमपानं यज्ञायधत्तं पानं यज्ञपतयेधत्तं व्यानस्त्वो व्यानं
 मेधत्तं व्यानं यज्ञायधत्तं व्यानं यज्ञपतयेधत्तं चक्षस्त्वश्चक्षुर्मधत्तं च

३७

चमसाध्वर्यवश्चमसानाददते । अध्वर्यः पुरस्तात्प्रत्यक्षुस्वास्तिष्ठन्नाश्रा
 वणादावाह । प्रातःप्रातःसावस्यशुक्रवतौमंथिवतोमधश्चुत इन्द्रायसो
 मान्प्रास्ति तान्नेष्य । वषट् कृतेसहोभौप्रत्यंबौजहुतः । सप्रथमः सं कृति
 विश्वकर्मासप्रथुमेमित्रीवरुणोआग्निः । सप्रथमोबृहस्पतिश्चिकित्वा
 तस्माइन्द्रायसुतमाजुहोमिखाहा । चमसाध्वर्यवश्चमसांजकृति ॥
 इन्द्रायदे० सर्वेनुवषट्कृतेजकृतिअग्नयेस्विष्टकृतइदं । अध्वर्यस्तत्रे
 वतिष्ठन्संप्रेषमाहाप्रेतुहोतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातुः प्रयजमानस्य
 प्रसस्पस्यहोत्रकाणांचमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्द्रोणकलशाक्षुंनीयो

पावर्तध्वं होतुश्चमसाध्वर्यवपरमैहिप्रतिप्रस्थातस्तत्तार्यआहवनी
 यस्यमंथिनः संस्त्रावंजुहुधि ॥ सदस्याभावेप्रसदस्यस्येतिर्वर्जं । यत्ने
 तेब्रह्मादीनांचमसाः । होतुश्चमसाध्वर्यस्तिष्ठति ॥ अध्वर्यः प्रदक्षिणा
 मावत्यहोतुश्चमसेशुक्रसंस्त्रावमवनयाति । कृतंत्वाकृतेवनयाम्यर्जस्वतं
 देवेभ्योमधमंतंमनुष्येभ्यः । तूष्णीवा । यातिहोतुश्चमसः प्रतिप्रस्थाताआ
 हवनीयस्योत्तरतउपविश्यमंथिनः संस्त्रावंजुहोति । एषतेरुद्रभागो यन्नि
 र्याचथास्तंजुषस्वविदेर्गोपत्यः रायस्योषः सुवीर्यः संवत्सरीणां
 स्वस्तिः स्वाहा । रुद्रायदे० । अपउपस्पृश्याध्वर्यः शुक्रपात्रमादायशुक्रामं
 थिपात्रेस्थानेसादयति । होत्रकाणांचमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्द्रोणकल

३९

शादभ्युन्नीषोपावर्तते उत्तरे ^{पा० उत्तर} विद्या सादयंति। अध्वर्युर्मेत्रावरुण वम
समादायाश्रावणादौ प्रशास्त्येज। वषट् कृतेनुवषट् कृतेचदिर्जहो
ति। मित्रावरुणाभ्यामिदं० अनुवषट्कारे सर्वत्राग्नयेस्विष्टकृत इदं० ए
वं ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणा छंसिनश्च मसं। इन्द्रायेदं० पितृभ्यो जेति पितुः।
मरुद्भ्य इदं० नक्षत्रेभ्यो जेति नक्षत्रेभ्यः। त्वष्ट्र इदं० अग्नीध्र जेत्यग्नीध्रः। अ
ग्नये इदं नमम। हुत्वा च मसं स्तस्य तस्य समीपे हरंति॥ अध्वर्युः
प्रदक्षिणामावृत्याग्नेण होतारमुपविशति॥ अया उग्नी दिति हो
त्रा दृष्टं दृष्टं अग्नये पात्नीवते त्वष्ट्र इदं० ३ आया इत्याह होत्रा गृहीत

३

३९

२०

क्षर्यं ज्ञायधत्तं च क्षर्यं ज्ञापतयेधत्तः० श्रोत्रं० स्तुः श्रोत्रं मेधत्तः० श्रोत्रं
यज्ञाय धत्तः० श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तः० उत्तरवेद्या अवरोहतः॥ तौ देवौ शुक्रा
मंधिनौ कल्पयतं देवीर्विशः कल्पयतं मानुषीरिषमूर्जं मस्मा सुध
तं० प्राजा नृशुषु प्रजां यि मे च यजमानेव। अध्वर्युस्तत्रैव तिष्ठ
न्मप्रोक्षितं राकलं बाहिर्वेदिनिरस्यति। निरस्तः रांडः सहपाप्मना।
प्रतिप्रस्थापिस्वीयं॥ निरस्तो मर्कः सहपाप्मना। अपः स्पृष्ट्वा
ध्वर्युः प्रोक्षितं राकलं जहोति। शुक्रैषान्ते समितया समिध्यस्व
स्वाहा। शुक्रायेदं० प्रतिप्रस्थाता स्वीयं॥ मर्थं नेषाते० हामंधिन इदं०

४०

प्र

नवारंभः। अध्वर्युरैंद्रवायवपात्रं होत्रे प्रयच्छति होतायथायतनं सादयति। अध्वर्युर्होत्राग्रहीतं मैत्रावरुणपात्रं मंत्रेण प्रणामितमन्वारभते। ग्रहीतमेव प्रतिप्रस्थाता उभौ होतुरुपह्वे उपहृत इति वदतः। अध्वर्युर्होतारं प्रतिप्रस्थातारं चोपहृतं भ्रामुपहृत इत्युक्ते च क्षेस्पर्शपूर्वकं भक्षयति। मयि न सुर्विदुः सुश्रुष्याश्च भ्रमे पाहि। प्रतिस्थाता होतारमध्वर्युं चोपहृतं भ्रामुपहृतं तदुक्ते च क्षेस्पर्शपूर्वकं भक्षयति। मयि न पाहि। पात्रप्रदानसादने पूर्ववत्। अध्वर्युर्होत्राग्रहीतमाश्विनपात्रं मंत्रेण प्रणामितमन्वारभते। ग्रहीतमेव प्रतिप्रस्थाता पूर्वद्विंशोत्रस्य शपूर्वकं शिरः प्रदक्षिणी कृत्या मयि वसुः संयदुः सुश्रोत्रपाः श्रोत्रमेपाहि इति विशेषः। पात्रप्रदानं सादने च पूर्ववत्। अध्वर्युरप उपस्य वृषपर्वी जनादि इको पाकानका केचमसिनः स्वस्वंचमसमिडा समीपे उपोद्यच्छंति। चमसाध्वर्यवो

व

४०

वृत्ति

वेति वृत्तं। उपहृतायामिकायामैंद्रवायवपात्रे इडातः पुरोक्ता शशकलं मैत्रावरुणपात्रे अमिक्षामाश्विनपात्रे धानाः प्रास्यंति। पात्राणि ग्रहीत्वा पूर्वया द्वारा निष्क्रम्या परया द्वारा हविर्धानं गत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरचक्रमार्गे सादयं स्यात्। तीयसर्वे नोत्रा वाचिवाचंदधामीति अष्टावाकायमहं पुरोडाशशकलं निधाया ग्रीधेष उवतंदत्ता प्राश्रंति मार्जयंते। आश्वलायने यजमाने होतुरवांतरे क्वा प्राशनमात्रं नात्रेडां प्राश्रंति प्राशित्रं परिहृत्य भाक्षिते तूष्णीं मामिक्षा शारवापवित्रं प्रहरति। द्वितीयोऽप्युपसादनांतमिति कल्पसारात्। प्रतिप्रस्थाताग्रेण शालामुखीयं तृणेषुकं समग्निहोतृ हवर्णीचासाद्य स्प्य स्यासादनं प्रोक्षणं च यस्तत्रे अन्येतस्य प्रागासादितस्य प्रोक्षितस्यानपवृत्तत्वात्नेति।

वाचिवाचंदधामीति दे० के० रा० ४ पात्राणि गतं स्याच्छकलं महत्त्विति कल्पसाराद्वारुपात्री स्मृतिदं ४४५

४९

इमो० धने० पवि० स्त्रः० यज० घ० वे० पा० यत्वा० शालामुखीये० प्रत्कष्ट० तयः० देवो
वः० मि० आपोदे० ज्ञास्त्रः० शं० ध० स्व० ये० शं० ध० ध्व० मितिवा० अवर्थ० ता० द्व० कु० वचनं०
कस्त्रायुनक्ति० सत्वायुनक्ति० कितिकल्पसारः० नेत्यन्येय० श्रयो० गे० स्यमे० जप० रूप
स्यदृष्टार्थत्वा० पूर्वकृतस्योपजीवनात्० दक्षिणहविर्धानोत्तरवेद्योर्मध्येस्फ्यं
स्तब्धाहप्रोक्षणीरासादयक० स० संम० दि० योमा० नदि० उत्करेस्फ्यमुद
स्यहस्तोस्फ्यंचप्रक्षालयेत्० आग्नीध्रः० कंसंपरिभोजनीयंद० भो० श्रवादाय
शालामुखीयेनिष्पति० प्रत्कष्ट० ५० ग्रेस्त्रा० मि० संमार्ष्टि० वाचं० प्राणं० वाजि
नं० त्वा० ह० ५० संमार्ष्टि० संमार्ष्टि० नान्यनुप्रहरति० दिवः० शित्यं० कंसमुत्कराग्रेसा
दयेत्० वाजिनाधिश्चयणाद्यलंकरणांतमत्रवा० प्रतिप्रस्थानात्कचांपश्वाद्या

४९

मैंड वायवपात्रं मंत्रेण प्रणामितमन्वारभते इत्याश्वलायने यजमानो बौधायने यज
मानो गृहीतमेवान्वारभते० होत्राध्वर्युपह्वयस्वेत्युपहृतइति ब्रूयात्० होत्राभ
क्षिते होतरूपद्वयस्वप्रतिप्रस्थानरूपद्वयस्वेत्युपहवमिष्टात्वाभ्यामुपहृतइत्यु
क्ते घ्राणस्य री० पूर्वकं भक्षयति० मयि वसुः० पुरो वसुर्वी० क्पावाचं मे पाहि० आस्य स्थपा
त्रे स्तन सोम भक्षः० उच्छिष्ट सोमोपहतौ न दोषो लोलादिमिश्रोयदि दोष एव० उच्छिष्ट
केचिन्मयि वसुः० तिसोममन्येन पात्रेण विहरितास्य मितिकल्पसारः० आश्वलायनसू
त्रकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः० अनाचम्येत्कृत्वा तदुपपादनार्थं न सोमेनोच्छिष्टाभ
ती० वंती० कदाहरैककवतः० नात्र प्रतिप्रस्थानाभक्षयति होमसंबंधाभावात्० होत्रा
भक्षिते पुनर्भक्षयति० मयि व० पाहि० एवं प्रतिप्रस्थानाभक्षयति० मयि० पाहि० पुन
र्भक्ष एव प्रतिप्रस्थानरूपहवयान्वनमितिकेचित्० अध्वर्युप्रतिप्रस्थानाभ्यामत्रा

अनवानं हो तापुरोनुवाक्यामन्वाह प्रातः सवनत्वात् ४

हृतिषिर्वा जिनमासादयति। यन्मे० प० स्थे। अध्वर्युः कं संयाचित्वा तर्वे दिशि
धायत स्मिन्सर्वतः पातयन्वा जिनमान्वायन्नाह। वा जिभ्योनुब्रू ३ हि। उपस्त
रणाभिधारणेनस्तः। आहवनीयादक्षिणत उद ड्गुरवः आश्रावणादोवाजि
नोयैज्ज। वषट्कृते मध्ये जुहोति। वा जिभ्यः स्वाहा। वा जिभ्य इदं०। वा जिना
महंदेव० रे तस्वीष्ट्यासां अनुवषट्कृते पुनर्जु होति। अग्नय इदं०। अग्नेरुहं०
मेयं। उदडेः स्य कं सं होत्रे प्रयच्छति। होता कं समंज किना प्रतिग्रह्यास्य संमि
तं वाहता सर्वान्वा रथे अध्वर्युनुपह्वयस्व ब्रह्मं नुप० अग्नीदुप० यजमा
न उ० स्वेत्कपह्वय उपह्वय इत्कृते प्राणभक्षं स क्षयेत्। यन्मेरेतः प्रसिच्य
ते यद्वा मे अपि गो घृतियद्वा जायते पुनः। तेन मा शिवमा विना तेन मा वाजि

४२

नंकुसा तस्योतेवा जिपीतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । अ ध्वर्यु हर्तिवद्
 हीलाहोत्रादीनुपहृत्यपूर्वैकैर्नमंत्रेण प्राणमक्षं भक्षयेत् । एवं ब्रह्मा । एवमाग्नी
 ध्रः । एवं यजमानः । प्रत्यक्षं भक्षयेत् । पात्रं प्रक्षाल्य निदध्यात् । बोधायने यज
 माने तदुक्तरीत्या सर्वं भक्षयेयुः । प्रतिप्रस्थता भक्षयेदिति केन वस्तुन ते मैत्रा
 चरुणो विप्राश्चिका विशेषात् । यन्मेरेतः प्रसिन्यते यन्म आप्यायते यद्वा जा
 यते पुनः । यद्वा मे प्रतितिष्ठति तेन मावा जि नंकुरुते न मारेतस्वि नंकुरुते न मा
 शिवमा विशा । तस्योतेवा जिपीतस्य मधुमत्त उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । प्रति
 प्रस्थता फलीकरणान्यन्वाहार्यपचने प्रक्षिपति । यजमानः आमिक्षाशा
 खोपवेशमुत्करे उपगृह्णाति । यं देवा मनुष्येषूपवेशमधारयन् । अये स्मद

४२

२ वषट्कर्तव्यमस्येधध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः समारव्येतियक्षे होत्रादिषण्णामपि वषट्कर्तव्यं
 २००० मस्येधध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः समारव्याभक्षो होत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रो वषट्कर्तव्यं
 ३००० मिथ उपवर्था १ समारव्यानिमित्तं वा २ ब्रह्मयजमानसदस्याः

४३ षवतिमित्तं भक्षयति। ततो होत्रचमसं समारव्यानिमित्तं होता ध्वर्युप्रतिप्रस्था
 ता चोपहृत्य भक्षयति। होत्रकाः स्वस्वचमसं होतारमध्व
 र्युचोपहृत्य समारव्यानिमित्तं भक्षयति। इतरे च मैसिनो होतारमुपहृत्य स
 मारव्यानिमित्तं स्वस्वचमसं भक्षयति। भक्षे हि मा विशादीर्घायुत्वा यशान्
 नुत्वा यरायस्योषायवर्चसं सुप्रजा स्वाये हि वसो पुरो वसो द्वियो मे हृदा
 स्यश्चि नो स्वाबाहुभ्यां सध्या सं न चक्षसं त्वा देव सोमसु चक्ष। अवेरस्य
 ५१ वं मंत्राणि भूतिः कुरु यज्ञानां वा गुणेषाणां सोमस्य त्रप्य तु मंद्रास्य वा च
 दितिरनाहतशीर्ष्णा वा गुणेषाणां सोमस्य त्रप्य त्वे हि विश्वच षणो नृभ
 र्मयो भूः स्वस्ति मा हरि वर्ण प्रचर क्रत्वे दक्षाय रायस्योषायसु वीरताये
 ७ यजमानो अग्निर्मे होतस्यदि तिः सत्यभि मंत्रैर्होत्रध्वर्यु ब्रह्मो ज्ञात्सदस्य होत्र

कचमसा ध्वर्यु नृत्त लिङ्गे मे मेरे सु
 ह्यस्य शाखोक्तं मन्त्रेण समिपयति ब्रह्मयज
 मानो ज्ञात्सदस्य होत्र

मामा राजन्वि बीभिशो मामे हादि विषा वधीः। वषणो नृत्त वायायुषे वचसे ॥
 वसुमज्जणस्य सोमदेवते मति विदः प्रातः सवनस्य गायत्रं छंदस इंद्रीत
 स्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि। अध्वर्योः प्रतिप्रस्थातु वौधा
 यन ब्रह्मयजमानसदस्या नामयं मंत्रः। भक्षणावृत्तौ सकृन्मंत्रः आवर्तते
 चेधवनं वषट्चतंत्रेणामंत्रादितुमक्षणे द्विरिति कल्पसारात्। एते भक्षयि
 तात्मानं प्रत्यभि मर्शंति हि न्यमेगात्रा हरि नो गणान्मेमा वितीतृषः। शिवो
 मे सप्त षडनुपतिष्ठस्व मामेवा इन्द्रा भिमतिगाः। प्रतिप्रस्थातृभिः। भक्षयती
 तिनिरिंष्टा नामभि मर्शते इत्यत्रान्वयादभि मर्शनं सक्षां गत्यात्संज्ञांतरेत
 थादृशीनाञ्च भक्षणावृत्तौ तूष्णीमभि मर्शः। सर्वेषां भक्षसमाप्तौ चमसा

४४

नाप्यायंति। आप्यायस्व गये। एकधनजकेनेतिदेवः। स्वामी। अत्रचमसि
 नां कर्तृत्वमाप्याययंति चमसानित्यत्रचमसेस्तेषामैक्षेपात्। होतृचमसेऽ
 ध्वर्युः प्रतिप्रस्थातोश्चमसित्वेपिआप्यायनस्य चमससंस्कारत्वादेकए
 वाप्याययेत्। तत्राप्यध्वर्युमुख्यत्वान्नापिहोतातस्याश्वलायनेयजमानो
 नेसावकाशत्वात्। आप्यायनस्यचमससंस्कारत्वादेवनाध्वर्योश्चमसो
 त्राप्यायनोभक्षयितसंस्कारत्वेतुहोतृचमसेत्रयाणामाप्यायनं चमसां
 तरेध्वर्योरपि। अध्वर्याप्यायितांश्चमसान्दक्षिणस्यहविर्धानस्यपश्चा
 दक्षमधस्तात्परस्परं संश्लिष्टा नृसादयंति। चमसाध्वर्यवोवासादयंति
 सूत्रांतरेतथादर्शनात्। एतेनारोशंसंस्तिताः। आश्वलायनेयजमाने
 ४४
 ४ दक्षिणस्यहविर्धानस्योत्तरस्मिंश्चक्रमार्गसादयतिवाचिवाचंदधामा
 नितुदेवः ४२

६॥ प्रतिप्रस्थातुर्होतृचमसंविनान्यचमसेषु होमाभिषवनिमित्तकः
 ६॥ समाश्रय्या निमित्तो भक्ष उपहवश्चनेवास्ति। अध्वर्योस्तु होतृकच
 ६॥ मसेषु प्रस्थितवाज्या होमाभिषवनिमित्तको भक्ष उपहवश्चास्ति
 पंचेतसः स्तानस्मभ्यमिहाकुरु। उपवेषोपविष्टिः नः प्रजापुष्टिमथोध
 नं। द्विपदेनिश्चतुष्पदोऽश्वाननपगान्कुरु। अपउपस्पृश्यात्ततश्चमसा
 न्भक्षयंति। होतृचमसं होताध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चोपह्वयभक्षयंतिस्व
 स्वंचमसमन्येचमसिनोऽतिमथाश्रुतभक्षः। अथवायथातिमित्तंभक्षः होतारमुप
 होतृचमसं होतावषट्कारनिमित्तंभक्षयति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थाता ह्वयभक्षयंती।
 सौहोमाभिषवनिमित्तं ततो होतृकचमसान्वषट्कारमिति न होताभक्ष
 ध्वर्युचोपह्वयभक्षयति। सर्वेष्वषट्कारानुवषट्कारनिमित्तं तृष्णीभक्ष होमाभिषवक
 यंति ततो होतृकचमसान्वषट्कारनिमित्तं ततो होतृकचमसान्वषट्कारनिमित्तं ततो होतृकचमसान्वषट्कारनिमित्तं
 न होतृकचमसे होतारं ततंचोपह्वयद्विर्द्भिर्भक्षयति। होमाभि
 न-चमसांको ३ × इतरं मसिनो पृथग्भक्षयति। होतृकास्वस्वंचमसंवषट्का
 तावै चमसिनो रानिमित्तं होतारमध्वर्युचोपह्वयभक्षयंति ४३ २नेत ब्रह्मयजमानः
 चमसिनो सदस्यचमस्यचमसेषु

ब्रह्मा होतारमुपहूय सर्वं चमसंभक्षयेत् । वाग्देवी सोमस्य तृप्यतु ॥ मुखमभि
मृशति । अपामसौ मे मृता अभिमनू । किं नूनं मर्त्यस्य । हृदयमभि मृशति ।
शंनो भव हृदया पी० सुवोवः । सखेव स स्वख्यु० सोमतारीः । चमसमा
प्यायति । आप्यायस्व स० वृष्यं । भवा० संगृथे । संतेपयांसि समु० तिष्ठा
हः । आप्यायमा० स्फुत्तमा निधिष्व । एवं यजमानो ध्वर्युमुपहूय आश्वत्थ
लायने वषट्कारानुवषट्कारमक्षस्य चमसि नां समाख्यामक्षस्य च
विहितत्वात् तस्य तच्छा किं नियजमाने प्रवृत्ते । तत्तत्सूत्रे तत्तद्गीत्या वषट्
कारमक्षादेः प्रतिपादनात् । यत्किंचिच्छा किं नियजमाने होत्रादिमात्रपर
त्वानुपपत्तेः कात्यायनेन वषट्कर्तृमक्षप्राथम्यनिषेधात् । आपस्ते

४५

वेन अनुवषट्कारभक्षनिषेधात्। बौधायनेन वषट्कारभक्षस्य पाक्षि
 कत्वांगीकारात्। तस्मादाश्वलायने यजमाने तदुक्तरीत्यै वषट्कारभक्षः
 सर्वेषां समारव्याभक्षश्च। अध्वर्यु प्रतिप्रस्थात्रोरध्वर्युस्तत्रानुसा
 रेण यदा बौधायनेन समारव्याभक्ष एवांगीक्रियते होतृचमस एवाध्वर्यु
 प्रतिप्रस्थात्रोरपि समारव्यात् दाप्याश्वलायने यजमाने वषट्कारभ
 क्षोऽस्येव तत्सूत्रे आम्नानात्। अस्मिन्पक्षे वषट्कर्तृणां वषट्कारभ
 क्षः समारव्याभक्षश्च तंत्रेण भवति होमाभिषवे भक्षणास्य व्यवधाय
 कस्याभावात् इति वृत्तिकृत्। युज्येतनुपृथक् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष
 इत्यविशेषेणोक्तस्य वषट्कारभक्ष प्रथमस्य बाधापत्तेः। अस्मि

४५

उन्नीयमानायानुब्रूयात् अष्टावाकस्य चमसा ध्वर्युः शुक्रं कुरु
 च। अष्टावाकस्य चमसा ध्वर्युः सुचोपश्चाच्चमसं निधाय द्रोणकलशा
 तूतभरतो द्रोणकलशादुन्नेजते नोन्नीयोत्तरवेद्यां सादयति। अध्वर्युः प्रा
 ३. स्य चमसमादायाश्चावणादावाहाष्टावाकयज। वषट्कतेनुवषट्क
 तेनुजुहोति। इंदाग्निभ्यामिदं०। अग्नये स्विष्टकृत इदं०। हरति स संतिने
 नाध्वर्यो भक्षः। यथा श्रुतं भक्षपक्षे अष्टावाकस्य समारब्ध्या भक्षो ध्वर्युमुपह
 यते नोपहृत इत्युक्तं यथानिमित्तं भक्ष इति पक्षे वषट्कारनिमित्तः पूर्वो आश्व
 लायने यजमाने सर्वदा द्विविधो भक्षः। अध्वर्युः पूर्वदोषोपितं चमसानाम् व
 न्नरुतः सादयति। तत आह। अष्टावाकसीदनेष्टः पत्नीमुदानया ग्रीदष्टावाकं
 मे संनं प्रकृतात्। अष्टावाकः स्वस्य धिष्ठयस्य पश्चादुपविशति। नेष्टापो न्नेजनं

४६

कलशाहस्तापत्नीमानयति ४१

कैलेशमादाय पत्नीमानयति। मे ह्युदे० हि पूसीः। पूर्वया द्वा रानि धूम्या परया द्वा
 रा सदः प्रपाद्य जघन्नेन स्वधिष्ठयमसं चरेत् उद्गालुर्दशानयोग्ये देशे पत्ने जनीः
 सादयति। वसुभ्यस्तु०। पत्ने जनीः सादयामि। यज्ञाय वः० यामि। आग्नीध्र आह।
 संनो अष्टावाकाष्टावाकं सन्नमुपपत्ने जनीरसीषदं नृबौ धायतो यजमान आ
 ग्रीध्रे हविः शेषान् प्राश्नाति। अस्मिन्काके आश्वलायने यजमाने सर्वे सव
 नीयानां कर्तारो कर्तारिश्च कामन्यं च धानादीनां शेषमाग्रीध्रीये बहिर्वदिदे
 शे प्राश्नाति। सर्वे धायतनमुपविशेति। ध्रुवे न्यदप्यश्नाति। न प्रागश्नाति।
 पत्नी पत्नीशाले हविष्ये प्राश्नाति न मार्जनं। सर्वे धायतनमुपविशेति। अ
 ध्वर्युर्दक्षिणामृतपात्रमादाय तस्मिन्परिप्लुपान्नेन द्रोणकलशाद्गृह्णाति।

पत्नीहस्तात्कलशमादाय स्वयं सादयति तं नेणेति देवस्वामिः १७

४५

अप० प० म० ध० वेत्वा जुष्टं वरुहा मि। नपरिमृज्यात्सादनाभावात्। ग्रहधर्मितास
 रिमृज्यादिसन्या। एवं सर्वत्र ग्रहमादाय दक्षिणां द्वौ ब्रीहं संश्लिष्य निष्कामति। प्र
 तिप्रस्थातोत्तरे चतुपात्रे ध्वर्युर्विद्वहति। अप० मा० ध० व० यत्वा जुष्टं मि। ग्रहमा
 दायोत्तरं द्वा ब्रीहं संश्लिष्य हविर्धनं तिष्ठति। अध्वर्युराश्रावणादौ चतुना प्रे
 ष्यावषट्कृते जुहोति। इन्द्राय मधव इदं० प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणतः स्वपात्रं ह
 त्वा प्रविशति। प्रतिप्रस्थाता स्वपात्रमध्वर्योर्दक्षिणतो हत्वा निष्कामति। एव
 मेव होमार्थं गमने आगमने च स्वस्वपात्रं दक्षिणतो हरतुः। अध्वर्युः पूर्ववद्वह
 ति। अप० शु० क्रायत्वा० मि। प्रतिप्रस्थाता श्रावणादौ चतुर्ना प्रेष्ट्यावषट्क
 ते जुहोति मरुद्भ्यामाधवायेदं०। निष्कामस्य ध्वर्यो प्रविश्य गृह्णाति। अप० शु०

४५

मक्षे उपहवेऽपि होतुर्होत्रकचमसेषु प्रशास्तरूपक्यस्वेत्यादि होत्रकाणां
 भक्षद्वयेऽपि होतरूपक्यस्वेत्येवोपहवः। होतुः स भक्षत्वात्। बोधायने य
 जमाने केवलं समारब्धमक्षद्वयं होत्रकाणां। अध्वर्युर्बुध्न्यस्वेत्युप
 हवः। होतुः स भक्षत्वात्। स भक्षत्वाभावे आश्रयनेनैतत्स्योक्तत्वात् अध्वर्युर्बुध्न्य
 त्वात्। नानुपहृतेन सोमः पातव्य इति निषेधात्। होतुश्चमसेतु होत्राध्वर्यु
 प्रतिप्रस्थातृणां परस्परमुपहव इति। अध्वर्युः सदसो बहिः स्वधिक्षिप
 स्य पुरस्तादासीनस्याध्वावाकस्य हस्ते सवनीयपुरोडाशस्य महर्ष
 कलंदत्वात्। अध्वावाकवदस्वयन्तेवाद्यं। उपो अस्मानिति श्रुत्वाह।
 होतारध्वावाको वा अयमुपहवमिच्छति। तमुपहवस्व। प्राङ्मुखाय न्नाह॥

चयेत्वा० मि। अध्वर्युर्होमांतं पूर्ववत्। त्वष्ट्रेण क्रोयेदं० निष्क्रामतीतरस्मिन्प्रवि
श्यगृह्णाति। उ० सिनसायत्वा० मि। प्रतिप्रस्थाता होमांतं पूर्ववत्। अग्नये शुचयद्
दं०। अध्वर्योर्निष्क्रामति। प्रविश्यगृह्णाति। उप० नभस्यायत्वा० मि। अध्वर्योर्हो
मांतं पूर्ववत्। इंद्राय नभायेदं०। निष्क्रामत्यस्मिन्प्रविश्यगृह्णाति। पात्रमुखं वि
पर्यस्य। उप० शीषायत्वा० मि। प्रतिप्रस्थातुर्होमांतं पूर्ववत्। मित्रावरुणा
भ्यां नभस्यायेदं०। निष्क्रामत्यध्वर्योर्पात्रमुखं विपर्यस्यगृह्णाति। उ० स्यूजा
यत्वा० मि। होमांतमध्वर्युः पूर्ववत्। ऋतुमिः प्रेष्येति प्रेषः। देवायद् विणोदे इ
षायेदं०। अन्यस्मिन्निष्क्रामति प्रविश्यगृह्णाति। उ० सिसहायत्वा० मि। होमां
तं प्रतिप्रस्थाता पूर्ववत्। ऋतुमिः प्रेष्येति प्रेषः। देवायद् विणोदे उजयिदं०।

निष्क्रामस्य ध्वयै प्रविश्य गृह्णाति। उप० सह स्यायत्वा० मि०। प्रतिप्रस्थाता
 होमांतं पूर्ववत्। देवाय इविणो देसहायेदं०। प्रतिप्रस्थातरि निष्क्रामति। पात्र
 मुखं विपर्यस्य गृह्णाति। उ० सितपायत्वा० मि०। प्रतिप्रस्थाता होमांतं पूर्ववत्। दे
 वाय इविणो देसहायेदं०। निष्क्रामस्य ध्वयै प्रविशत्य ध्वर्युराह। प्रतिप्रस्था
 तैरुपैतेन पात्रेणारम। आश्रावणादावृतुना प्रेष्य। अध्वर्युर्धजतमिति श्रुत्वा
 ह। होतरे तद्यज। हुते अश्विभ्यां तपायेदं०। प्रविशति प्रतिप्रस्थाता पात्रमुखं वि
 पर्यस्य गृह्णाति। उप० तपस्यायत्वा० मि०। अध्वर्युर्गृह्णाति। उ० सिस्रः सर्पस्य
 हस्यत्यायत्वा० मि०। ग्रहावादाय पूर्ववत् निष्क्रामतः। प्रतिप्रस्थाता आश्रावणादावृ
 तुना प्रेष्य यजमानः गृह्णते यजेति श्रुत्वा ह। होतरे तद्यज। वषट् हुते सहो भो
 जुहुतः। अग्रे गृह्णते यजेतपस्याय सः सर्पया हस्यत्यायेदं० क्रतुयागेषु

प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहणोत्तरमध्वर्युर्गृह्णातीत्यर्थः॥

३ प्रणवमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}विग्राहो^{शु}हति। होत्राप्रणवमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}तनामित्युक्तं शुसा
पात्रं नीचेर्गही^ससव्यमावत्सप्रा^{शु}रुव

पीत० मि। अथवास्ववै^षकृत्वा^{नेन}ध्वर्युः स्ववषट्क^{नेन}कर्त्रीप्रतिप्रस्थातो^{नेन}नेनोपहृत्यो^{नेन}करीत्याप्त
क्षयति। अत्रांतेप्रतिप्रस्थातुर्भक्षेविकल्पः। स्ववषट्क^{नेन}कर्त्रीएका^{नेन}तिक्रमेणोपहृत्यभक्ष्ये
द्वा। अध्वर्यु^{नेन}होतारं पृथ^{नेन}तिउपविश्येउ^{नेन}देवहूरितिजपतियजुषोमध्येसमासौवाहो
पसव्यमावत्स^{नेन}त्राशोसावेमित्युक्तं होतुरग्रेप्रहः प्रत्यङ्गुरव^{नेन}विग्राहो^{नेन}होत्राप्रणवमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}स
शं^{सि}सिष्यमि^{नेन}संततमितिकृतं प्रसापत्रं नीचेर्गही^ससव्यमावत्सप्रा^{शु}रुव^{नेन}प्रणो
नमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}स^{नेन}सामोदेवेतिबेदेत्वात् एणीशंसने त्रिरुपांशु।
संततप्रणवे^{नेन}ओधामोदेवो^{नेन}यदाहोत्राप्रणवमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}स^{नेन}सामोदेवेतिबेदेत्वात् एणीशंसने त्रिरुपांशु।
शु। सर्वत्र^{नेन}थामोदेवो^{नेन}यदाहोत्राप्रणवमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}स^{नेन}सामोदेवेतिबेदेत्वात् एणीशंसने त्रिरुपांशु।
प्रणवांतर^{नेन}स्त्रमध्याहावे^{नेन}शंसामोदेवो^{नेन}यदाहोत्राप्रणवमुपा^{शु}शं^{सि}सिष्यसी^{शु}स^{नेन}सामोदेवेतिबेदेत्वात् एणीशंसने त्रिरुपांशु।
हते ३^{नेन}शाइस^{नेन}त्कासदसिपात्रं निधाय शैस्त्रस्य शैस्त्रमसिप्राडे^{नेन}त्यशस्त्रप्रायश्चित्तं के

५१ शस्त्रस्य शस्त्रप्रस्यूजमर्त्यं शस्त्रं दुहामामाशस्त्रस्य शस्त्रंगम्यादिंद्रियावंतोमनामहेधुक्षी
महिप्रजामिवांसामे० वधे। सदेयाणां॥ ५१

५ व्यस्तसमस्त व्याहृतिश्चेति० के० ना० ५१

विदिच्छंति। अपूर्वाज्यस्त्रवेणमिदो^{नेन}होतौ^{नेन}वैधायनेयजमाने। आश्वलायनेतु^{नेन}व्याहृत
यः। ऐंङागमादनेचमसाध्वर्यवोनाराशंसान्। आश्रावणादौउक्थशायजसोमस्यव
षट्कृतेजुहोति। नाराशासाहवनीयसकाशमनुप्रकंपयंति। ईंङाग्निस्यामिदे० उमेभ्यः
पितृभ्यइदं० अनुवषट्कृतेजुहोतिकंपयंतिनाराशांसान्। अग्नयेस्विष्टकृतइदं० उ
मेभ्यः पितृभ्यइदं० प्रकंपयितृणां यजमानस्य च सर्वत्रापस्पर्शिनं। अध्वर्युर्ग्रहं गृही
त्यासदहृतिदनुचमसाध्वर्यवोनाराशंसान् होत्राग्रहेभक्षिते अध्वर्युस्तमुपहृत्यभ
क्षयति। वसुमद्वृणस्य सोमदेवतेमतिविदः प्रातः सवनस्य गायत्रं छंदस इंङाग्निस्यो
पीतस्य मधुमत० मि। चमसेषु सर्वेषु होतुर्द्विर्विषट्कारसप्तः समारब्धा भक्षः स्वस्व
चमसेषुर्ववत्। नराशं सपीतस्य सोमदेवतेमतिविदः प्रातः सवनस्य गायत्रं छंदसः
पितृपीतस्य म० मीतिमं चो^{नेन}अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातोः असर्वभक्षो^{नेन}अमसाः पूर्ववदा

नानुकंपयेरन्नेनानुपो^{नेन}यछेरंश्चवा५५

पालंपशुपुरोडाशं सवनीयांश्चामिक्षावर्जितं त्रेण प्रातः सवनवन्निर्वापादिश्रप
णांतं कुर्यात्। अध्वर्युरेषोक्तमेति श्रुते इति देवः० ओमित्युपांशुप्रतिगीर्य शोसा
मोदैवेत्यादि पूर्ववत्। प्रतिगरोमं द्रेणानात्र प्रणवांत उक्थशाः। शस्त्रप्रायश्चित्तं। वैश्व
देवमाहाय होमांतं पूर्ववत्। विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं० उमेभ्यः पितृभ्य इदं० अनुवषट्
कारहोमादिग्रहभक्षांतं मैद्राग्रवत्। वसुमज्जास्य० सो विश्वे देवैः पीतस्य० मि।
नाराशंसभक्षः पूर्ववत्। सर्वभक्षाश्चमसाः आत्मासिमर्शनांतं पूर्ववत्। नाप्या
यनंचमसाध्वर्यवश्च समान्माजालीये प्रक्षाल्य जघनेन स्तुचो मैत्रावरुणचमस
प्रमुखानुदीचः सादयंति। अध्वर्युराह। प्रतिप्रस्थातारिमे चतुर्पात्रे एतच्च श्रुत्वा
त्रं माजालीये मार्जयित्वा पात्रेष्वपि स्तुज। प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य स्वस्थाने सादय
ति। अध्वर्युः प्राङ्गायत्राह। मैत्रावरुणस्य चमसमनूय ध्वमुन्नेतः सोमं प्रभावय।

उन्नेतायथानविच्छिद्यतेनवर्धते चतथापूतभरत्सुक्थस्थालीस्थं सोमं प्रभा
 वयति। चमसाध्वर्यवोमैत्रावरुणचमसमुख्यान्पूतभरत्सोमत्तृतीयेनोनेत्राहते
 ननोन्नीयोत्तरवेद्यांसादयंति। अध्वर्युकं कथ्यस्थाल्या औपशायं पात्रमादाय बु
 ध्रमुदकेवधाय तस्मिन्नुक्थत्तृतीयभागां गृह्णाति। उ० देवेभ्यस्त्वा देवायुवमुक्थ
 भ्य उक्थायुवं यज्ञस्यायुषे मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णाति। स्थालीमभिमृश
 ति। पुनर्हविरसि। बुध्रमुदकेवधाय परिमृज्य स्वस्थाने सादयति। एषते योनिमि
 त्रावरुणाभ्यां त्वा। स्तोत्रोपाकरणादिमैत्रावरुणस्याग्रे प्रतिगरोमं द्रेण उक्थशाः।
 शस्त्रप्रायश्चित्तं। ग्रहमादाय होमांते पूर्ववत्। उक्थशायज सोमानामिति प्रेषः। च
 मस होमश्च। मित्रावरुणाभ्यामिदं०। अनुवषट्कारे ग्रह होमश्च मस होमाश्च।

न ब्राह्मणा घं सिनश्चमसप्रमुखान् चमसानुन्नीयोत्तरवेद्यां सादयंति ।
 प्रतिप्रस्थाता उक्थस्वात्मा उपनायपात्रमादाय बुध्नुमुदकैव धाय तस्मि
 नुक्थर्धंगृह्णाति । उ० देवे० युषं द्रायत्वा जुष्टं गृह्णामि । स्थालीमभिम
 श्रुतिपुनर्हविरसि । पस्मिज्यसादयति । एष ते यो निरिंद्रायत्वा । स्तोत्रोपा
 करणादि ब्राह्मणा घं सिनो ग्रे प्रतिगरो मंद्रेण मैत्रावरुणवद्धो मांतं । इ
 द्रायेदं । अवनयंति मैत्रावरुणवत् । ब्राह्मणा घं सिनश्चमसे संस्त्रावमव
 नयति । सांतं मैत्रावरुणवत् । ब्राह्मणा घं सिनो द्विर्वषट्कारमक्षः ।
 प्रतिप्रस्थातु ब्राह्मणा घं सिचमसे होमाभिषवमक्षः । ब्राह्मणमक्षं
 सिचमसे ब्राह्मणा घं सिनो द्विर्वषट्कारमक्षः । प्रतिप्रस्थातु ब्रा

सर्ववम
 सेपुदि

५२

ह्यणा घं सिचमसे होमाभिषवमक्षः । ब्राह्मणा घं सिचमसे ब्राह्मणा घं
 स्पध्वर्यु प्रतिप्रस्थातृणां समारब्धमक्षः । वसुमहणस्य० सुइंद्रेणपी
 तस्यम० । मीत्यध्वर्यु प्रतिप्रस्थात्रोर्वक्षमंत्रः । सादनांतं पूर्ववत् । अथा
 वाकचमसप्रमुखान् चमसान् सादयंति । प्रतिप्रस्थाता प्राङ्नायनाह ।
 अथावाकस्य चमसमन्त्रयध्वमुन्नेतः सर्वश एव राजानमुन्नेयमाति
 रीरिचः । अध्वर्युराह । प्रतिप्रस्थातरूपेतेन ग्रहेणारमैहियजमान उपरमेति
 प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युर्यजमानेन सह पूर्वयाद्वाराहविर्धानंगत्वा द्रोणकल
 शं दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं निधाय ग्राव्याः पृथक् कृत्वा त्रिजीवनी
 उक्थं ष्णाजिने निधाय अभिषवचर्मफलकयोः प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तर
 णाति । यज्ञप्रतिष्ठि० मडूधि । तस्मिन् ग्राव्याः पूर्ववत् संमुखान् कृत्वा दक्षि

43

णस्यहविर्धनस्यान्तरेणेवेराजानमुपावहरति। हृदेत्वा० यश्च। सोमं दा
जरो हेतु। ग्रावणामुपरिनिधाय सोमोवतारितइसक्तैः द्वात्रिभ्य उक्ताध
वनीयमुत्तानं कृत्वा वसती वरीणामेकधनानां चार्धमवनीयतायथास्था
नं सादयंति। चमसां ध्वर्यवो अष्टावाकचमसप्रमुखान्पूतभृतसोमेन स
र्वेण पूर्ववदुन्नीयोत्तरवेद्यां सादयंति। प्रतिप्रस्थाता ऐं इव द्रुहति। उप
याम्मैहीतो सिदेवेयुष इन्द्राग्निभ्यां त्वा० मि। सर्वसोमं ग्रहीत्वस्थालीं द
शापवित्रेण परिमृज्य न्युज्जुमासाद्य ग्रहं परिमृज्य सादयति। एष ते यो नि
रिंदाग्निभ्यां त्वा। स्तोत्रोपाकरणाय अष्टावाकस्याग्रे प्रतिगरोमै देवाभ्यां
तमै इव त्वा। द्रुते इन्द्राग्निभ्यामिदं० अष्टावाकचमसे संस्त्रावमवनयति।
अष्टावाकस्य द्विर्वषट्कारमक्षः। अष्टावाकचमसे प्रतिप्रस्थातुर्होमा
सर्वचमसेषु द्वि

43

४ मैत्रावरुणचमस एव मैत्रावरुणाध्वर्यु प्रतिप्रस्थातृणां

अग्नये स्विष्टकृत इदं०। प्रदक्षिणामावृत्य मैत्रावरुणचमसे ग्रहस्य संस्त्रा
वमवनयति। द्रुतं त्वा द्रुतेव० ध्वेभ्यः। ग्रहं स्वस्थाने निधाय चमसान्नसदो नय
ति। मैत्रावरुणस्य सर्वेषु चमसेषु द्विर्द्विर्वषट्कारमक्षः। मैत्रावरुणस्य च
मसे ध्वर्योर्होमाभिषवमक्षः। समारव्यामक्षः पूर्ववदि। आत्माभिः सिन
श्चमसप्रमुखान्। वसुमद्विणस्य० सोमि मैत्रावरुणोभ्यां पीतस्य मधु०। मीस
ध्वर्यु प्रतिप्रस्थात्रोर्भक्षमंत्रः। समारव्यामक्ष एव वा। सर्वभक्षश्चम
साः। आत्माभिर्मर्त्तानि पूर्ववत्। नाप्याययति। मार्जालीये प्रक्षाल्य ब्राह्म
णा घृक्षि चमसप्रमुखान् सादयंति। अध्वर्युराह। प्रतिप्रस्थातर्ग्रहौ ते प्र
चर। प्रतिप्रस्थाता प्राङ्गायन्नाह। ब्राह्मणो घृक्षि नश्चमसमन्त्रयध्व
मुन्नेतः सोमं प्रभावय। उन्नेता पूर्ववत् सोमं प्रभावयति। पूर्ववत्पूतभृतोर्ध्व

नक्षत्रेषां
स्यस्य चम
से समारव्या
मक्षः

भिषवमक्षोऽष्टावाक चमसेष्टावाका ध्वर्युप्रतिप्रस्थातृणां समाख्याम
क्षः। वस्तुमद्वणं दुं डाग्निभ्यां पीतस्य मीत्य ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्भक्षमंत्रः।
आत्माभिर्मर्शनां तं पूर्ववत्। चमसा ध्वर्युबोमाजीलीये चमसान् प्रक्षाल्य पूत
भृदाधवनीययोर्मध्ये निदधति। अध्वर्युर्द्वेणिकलशोदशापवित्रे दक्षिणस्त्र
हविर्धनस्य षष्ठादक्षं निधायाह। प्रशास्तः प्रसूहि सर्पतेत्याह प्रशास्ता।
येन विधिना सदः प्रविष्टास्ते यथा मार्गिनिः सर्पस्योऽश्वलायने यजमाने निर्गमि
ने विशेषः। होतादक्षिणे नौ दुं बरी गला ब्रह्मा च जसा गत्वे तरे स्वस्य धिष्ण्य
स्यां जसा गत्वा सर्वपरया द्वारोत्तरं श्रोण्या बहिर्निर्गच्छंति। यजमानः पूर्वचा
द्वारा॥ ॥ इति प्रातः सवनं॥ ॥ देवीद्वारा विस्याद्युत्तरार्धे ईक्षणां तं निर्गताः
पूर्ववत्कुर्युः। आश्वलायने यजमाने तु निर्गताः कृतमूत्रास्ते त्सर्गाः यद्यस्ति

यथेतंप्रत्येसापरयाद्वारिप्रा इगुरवास्थि त्वा। अग्रयः सगराः० हिंसिषेति
षेति सकृदादित्यादीन् सर्वानुपस्थाय स दो द्वार्ये चमंत्रवदभिमृश्य तूष्णीं
सदः प्रविश्य प्राचीनासन एवोपविश्य। यो अग्र्यसौम्यो० नम इति जपंति। ए
वं यजमानः पूर्वया द्वारा॥ अध्वर्युः प्राङ्गयन्नाह। अभिषोत्तार एतद्वयत ग्रावस्त
तमे हियजमान। अभिषोत्तमिर्यजमानेन सह पूर्वया द्वाराह विधीनं प्रविश्य
होतृ चमसेना धवनीया पोवनीयतं चर्मणि निधाय वेक्षमाणं यजमानं वा
चयति। निग्राभ्यां स्थदे० विसृष्टं नृ। तं यजमानाय दत्त्वा चतुर्णामन्यतमं ग्रावा
णामादत्ते देवस्य त्वास वि० ददे। अभिमंत्रणादितूष्णीं मानांतं समानं। सर्वरा
जानं मिमीते। यजमानो राशोष्णीषमद्भिरभ्युक्ष्य ग्रावस्तुते प्रयच्छति। राज
रसोभ्युक्ष्वाध्वर्यवे। ग्रावस्तुत प्रतिगृह्णाति। क इदं० पृथिवी प्रतिगृह्णातु।
अध्वर्युः देवस्य त्वा० देविदक्षिणे सोमाय वासः ते नो मृतत्वमश्यां० गीरसः

प्रतिगृह्णात्। होतृचमसीयाभिः प्रातः सवनवदुपस ज्यसमानं कर्माभिषवात्। नो
रहं ग्रहणं। इहा ३ इहा ३ इहा ३ इति सकृदुक्ताया वदस निःस्त्रावमपरिमितमभिषुण्वं
ति नववारं वा। इह इहा ३ इह इहा ३ इह इहा ३ इति द्वितीयपर्याये। इहा ३ इहा ३ इहा ३ इ
ति तृतीये पर्याये ग्राह्या ग्राह्ये ध्वं प्रक्षिप्य नीचैः पतंतो गृहीत्वा पूर्ववदभिषुण्वंति।
अवनयनांतं समानं। एष प्रथमः। एवं द्वितीयं। एवं तृतीयं। आत्रा स्त्रेत्यादि आवेधे
नीयावनयनांतं। तृतीयस्य तृतीये बृहद्बृहद्बृहदिति मंत्रः। ऋजीषप्रदा
नादि आग्रहणात् प्रातः सवनवत्। अस्मिन् सवने प्रथमं। अप्रमत्तः संख्यामि।
इति प्रेष्य प्रातः सवनवच्छुक्रामंथिनौ गृह्णाति। उभयत उदबुधता हिरण्य
श्रयणं च सर्वत्र दक्षिणे ऋतुपात्रे गृह्णाति। मरुत्वंतं वृष संवा वृधानमक
वारिंदिव्यं शासमिंदं। विश्वासाहमवसेनूतनायोगं स होदामिहत ७३

वेम। उपया० सीद्रायत्वामरुत्वते जुष्टं गृह्णाति। परिवृज्यसादयति। ए
 षते यो निरिंद्रायत्वामरुत्वते। उत्तरे ऋतुपात्रे गृह्णाति। इंद्रमरुत्वद्रुपा
 हि सोमं यथा शार्याते अपि बः सुतस्य। तव प्रणीती तव शूरशर्मणा विवा
 सति कवयः सुयज्ञाः। उपयार्गमेही० सीद्रायत्वामरुत्वते जुष्टं गृह्णा
 मि। एषते यो निरिंद्रायत्वामरुत्वते। तत आग्रयणं। प्रातः सवनव
 द्गृह्णाति। उदन्वनांतरेण तृतीयाधारा। सवनस्वरेण हिंकारादि पू
 र्ववदुक्थं गृह्णाति। द्रोणकलशमुपर्यधं कृत्वा द्रोणश्रयणादि उन्नेतः० न्यु
 ञ्जतादिति प्रेषांतं समानं। पूतश्च दाधवनीयोपयसासक्तुमिष्टं तेन श्रीणा
 ति। उ० सीद्रायत्वा इत्येव द्रोणाधवनीयपूतश्च तामभि मर्शनं इति विनो
 षः। प्रेष्यप्रातः सवनवदन्वारभ्यगत्वा विश्वेदेवामरुत इंद्रो अस्मान् स्मिन्नुती

क्षितं। परिश्रुतिं० मुनेजो। कोसिको नो मे संतं प्रातः सवनवत्। ऐंद्राय वमैत्रा
 वरुणाश्विनानोपस्थानां ध्रुवमुपस्थाय नृत्तुपात्रयोः। प्रतिष्ठायै मे वचोदाव
 च सेपवस्वामंत्रावृत्तिः। उनेताष्टतष्टतिपवित्रं वितत्याधवनीयस्त्वं सोममव
 नीयाधवनीयं मृष्ट्वान्यं च यथायतनं सादयति। अधर्यः। प्रवरण्यां नववृ
 त्तो गृह्णीते। धिष्ण्य विहरणादिष्ट्या स्तरण्यांतं प्रातः सवनवत्। प्रति
 प्रस्थाता संसादनप्रोक्षणात्तापमार्गं स्तृष्णीं शालामुरवीये कंसस्य कु
 र्यादिति कल्पः। दधिघर्मं हृतं दध्या हरति। अधर्युर्ह विधीनयोर्मध्ये उ
 पविश्या हृतं दध्यवेक्षते। ज्योतिरसि वैश्वानरं पृश्नि ये दुग्धं। बर्हिषी अंतर्धाय

५६

कंसे गृह्णाति। यावन्ती द्या। यावन्ती द्यावापृथिवी महित्वा यावत्सप्तसिंध
 वो वितस्तुः। तावन्ती मंद्रतेयहं स होजो गृह्णाम्यस्तं। अपो धृत्य बर्हिषी
 तस्मिन्निरीक्ष्य मंत्रं वदति। वाक् च त्वामनश्च श्रीणीतां प्राणश्च त्वापानश्च
 श्रीणीतां चक्षुश्च त्वाम्रोत्रं च श्रीणीतां दक्षश्च त्वाबलं च श्रीणीतामोजश्च
 त्वा सहश्च श्रीणीतामायुश्च त्वाजरा च श्रीणीतामात्मा च त्वानूश्च श्रीणी
 तां श्रुतोऽसि श्रुतं हृतः श्रुताय त्वा श्रुतेभ्यस्त्वा श्रुतं वृणु। आह होतवदस्व
 यत्ते वाद्यं। तमादायोतिष्ठेन्नाह। श्रातं हविः। अत्याक्रमणादौ उपांशुश्चै
 वो दधिघर्मस्य यजावषट्कृते जुहोति। यमिंद्रमा दुर्वरुणं यमा दुर्गमिन्

माङ्कुर्यमुसह्यमाङ्कः। यो देवानां देवतमस्तपो जास्तस्मै त्वातेष्य स्वा स्वा
 हो। इन्द्रायेदं०। अनुवषट्कृते इन्द्रा। अग्नयेस्विष्टकृत इदं०। हरति मक्षं।
 होता धयुर्वह्ना प्रतिप्रस्थाता गीधिः प्रस्तोता चक्रं समं जलावादायास्य
 संमितं कृत्वोपहूया वधेण मक्षयंति। यजमानः प्रत्यक्षं। मयित्यदिन्द्रियं ह
 स्मयिद्यममुत क्रतुः। विश्वहर्मो विष्णुर्हर्मो विश्वहर्मो विष्णुर्हर्मो विश्वहर्मो
 जो ज्योतिषा सह। तस्य दोहमशीयते तस्य तदं द्रपीतस्य त्रिष्टुपं द
 स उपहूतस्योपहूतो मक्षयामि। अयं मक्षमंत्रं आश्वलायने यज
 माने॥ मयित्यदिन्द्रियं महत्। मयिदक्षो मयि क्रतुः। मयि धामि सुवीर्यं।

ये सर्वे न जह्युः। आयुष्मंतः प्रियमेषां वदंतो वयं देवानां सुमते स्या
 मस्वाहेति। अध्वर्योर्होममंत्रः। विश्वेष्यो देवेभ्यो मरुद्भ्य इन्द्रायेदं० सर्वे इन्द्रा
 प्राप्तेतैः वनवत्सदोगत्वा सदसि यथायतनमुपविशंति। ऋक्साम० जात्यै।
 वायुर्हिक० सुधं। सुवद्रवतः० प्रसूता इति। ब्रह्मणो जपः। अष्टम्यां सु
 तायां वाचयति। सुपणो सि त्रिष्टुपं द्रा अनु० पारया। चतुर्होतारं व्याख्या
 य साम्नांते प्रेषमाह। अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणाहि पुरोडाशा० अ
 लंकुरु प्रतिप्रस्थातर्दधि घर्माय दध्याहर। अपठपस्पृश्ये हियजमा
 न पूर्वया द्वा राह विधीनं गत्वो सौ समस्तं राजानमुपतिष्ठेते। विष्णोर्वेनो०

त्रिश्रुग्धर्मो विभ्रातुमे। आकृत्या मनसा सह। विराजा ज्योतिषा सह। य
ज्ञेन पर्यासा सह। ब्रह्मणा तेजसा सह। क्षत्रेण यशसा सह। सत्येन तपसा
सह। तस्य दोहं मशीमहि। तस्य सुम्नं मशीमहि। तस्य भक्षमं मशीमहि। त
स्य तद्वंद्रेण पीतस्य मधुमतः। उपहृतस्योपहृतो भक्ष्यामीति बोधाय
ने भक्षमंत्रः। निर्णिज्य पात्रं प्रयच्छति। अध्वर्युस्तृष्णीं शारवां प्रहरति। य
जमानस्तृष्णीमुपवेषं निरस्यति। आग्नीध्रः। एकस्यां पात्रां माग्नेयं पु
रोडासं पूर्ववत्सवनीयां श्रोद्धास्यां तर्वेद्यां सादयति। यन्मे अग्ने० उपरसे।
अध्वर्युर्जुहोपभृतोपस्तृष्णान आह। अग्नये पुरोडासावदीयमान

५८ स्नानुब्रूहि। प्रवृत्तिवदवद्यति। उपपत्तिरसकृदुत्तराध्यायवदायनासिधार
यति। अत्याक्रमणादौ अग्नये पुरोडाशं प्रस्थितं प्रेष्य। वषट्कृते जुहोति।
अग्नयद्रदं० अग्नेरहं देवयुज्यया वज्रहाभ्यासं। जुह्वा मुपस्तृणान् आ
ह। माध्यंदिनस्य सवनस्येंद्राय पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रू
हि। प्रातः सवनवदवदायप्रत्यसिधार्य उपपत्तिरसकृदवदायद्विर
सिधार्योऽप्रावणादौ॥ माध्यंदिनस्य सवनस्येंद्राय पुरोडाशान् प्रस्थि
तान् प्रेष्य। वषट्कृते जुहोति। इन्द्रायेदं० इन्द्रस्याहं० यज्ययेद्वियावीभ्या
सं। जुह्वां समावपमान आह। अग्नयेनुब्रूहि। इडावदानां तं कृते डां होत

५८

कुलांश्चमसांस्तस्यतस्यसमीपेहरंति। अर्धयः प्रदक्षिणामावृत्याग्रे
पाहोतारमुपविशति। अयाडग्नीदिति होत्रा पृष्ठे अयाडित्याह। अप
उपस्थस्य पूर्वो जनादीलोपाद्धानकाले चमसानुद्यच्छते उपहृताया
मिडायामग्नीधेष उवर्तदत्वा प्राश्नंति मार्जयंते। आश्वलायने यजमा
ने होतुरवांतरेडो प्राश्नंति। प्राशिन्नं परिहृत्य। सक्षिते चमसान् सक्षयं
ति। नेष्टु चमसानंतरमक्षावाकस्य प्रातः सवनवद्भक्षः। सक्षो हि मा
विशो वचसो। रुद्रवद्रणस्य सोमदेवते मति विविदो माध्यंदिनं सव स्य
नस्य त्रिष्टुष्टु रसद्रं दपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो मक्षया ५८

मीत्यर्धयोदीनां तक्षमंत्रः। नराशंससादनांतं समानां बोधायनो य
जमान आग्नीध्रीये हविः शेषान् सक्षयति। पत्नीपतिशाले हविषां दक्षि
णा अंतरेण चात्वालौ कुरौ प्रवेश्य सदसो दक्षिणातः स्थापयंति। अर्धयुरप
र्वाज्यस्थालीं स्क्रवं स्क्रवं बर्हिर्वीस आदाय वाससोति हिरण्यं बध्ने हियजमान
उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं सदश्च गत्वा पूर्वया द्वाराशालां प्रविश्य यजमानप
त्नीपुत्रा विभक्तदायादेष न्वारधेषु वससा संप्रहृन्नेषु शालामुखीये आज्यं
विलाप्योत्स्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वासोतं स्क्रुदं उपसंगृह्य हिरण्यं स्क्रुवि
लेभिधाय जुहोति उडुत्यं० सूर्यो० स्वाहा। सूर्यो येदं० पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
जुहोति। चित्रं देवा० षश्च स्वाहा। सूर्यो येदं० उपरंचतुर्गृहीतं गृहीत्वाग्नीध्री
तथैवा

瓦

ये जुहोति। अग्ने नय सुपथा राये अयुयोध्यं विधेम स्वाहा। अग्नय इदं। स्मृति
 ६० त्वाधिरण्यमुक्ताति दिवंगच्छसुवः पत। आज्यस्थात्की तत्र वनिधाय हविर्धो नमे
 ति। दक्षिणांतरेण सदः शाला। मुरवीय मंतरेण सद आग्नीध्रीय मंतरेण चात्वा
 लात्करावुत्तरतो नयंति एकत्र स्थापयंति। यजमानस्ताः प्रदक्षिणां कृत्वा स्येति। रु
 पेण वा रूपमस्येति वयसा वयः वृष्ट्या जिनपुच्छेन त्रासायित्वा विभजति। तृथो वा
 विश्ववेदा विभजतुषिष्ठे अधिनाके। द्वादश रात्रात् पक्षे द्वादश प्रथमानां षट् द्वितीया
 नां च तस्य स्तृतीयानां तिस्रश्चतुर्थानां मिति विष्ठागोन्यपक्षेप्येवं ततः सदो स्येति। ए
 तत्त अग्नेराधेति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथानयत्तस्य पथा प्रेतचंद्रदक्षिणाय ज्ञ
 स्य पथा सुवितानयंतीः सदसः पुरस्तादासीनमात्रयं ब्राह्मणमस्येति। ब्राह्मणमद्य
 राध्या समर्षिमाषियं पितृमंतपैतमस्य सुधातु दक्षिणां किं विद्वत्वा पृच्छति क आत्रेयः। ६०

समीपे प्रेषयति । तत्रैव स्थित आह । उनीयमाने पयोऽनुब्रूहि होतुश्च मस
मन्त्रं नयधममुपयतः । शुक्रान् कुरुध्वमष्टावाकस्य च मसाध्वर्यो पितृमुन्न
यस्व प्रतिप्रस्थातश्चतुर्भिर्मोशकलेः प्रोक्षिता प्रोक्षितैः प्रत्यपलं वस्वा अ
ष्टावाकस्य च मससाहितांश्च मसानुन्नयंति । आश्रवणांतं समानं । आश्रा
व्याह । माध्यंदिनस्य सवनं नस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो मं
थिवतो मधुश्चुतं इंद्राय सोमान् प्रस्थितान् प्रेष्य । नेष्टु च मस होमांतं प्रातः
सवनं वल्त्वाष्टावाक च मसमादायाश्चाव्याहाष्टावाक यज्ञावषट्कृते
नुवषट्कृते जुहोति । ततो ग्नीधः पूर्ववत् । सर्वत्र वषट्कार होमे इंद्रायै हं०

॥

हंति। अग्नीधः। देवस्य त्वा० दक्षिणे गेये हिरण्यं धीरुप्यं प्रतिगृह्णाति। चमसा धये वादी
 नां यथा लिङ्गं प्रतिगृह्णाति। इमं तं चोपा० दक्षिणानां प्रतिगृह्णाति। ज्ञांग प्रतिगृह्णाति।
 वधे क प्रतिगृह्णाति मंत्र विधानात्। आश्वलायने जमाने उत्तरतो नीयमाना सु दक्षिणा
 सु सर्वे कृत्विज आग्नीध्रीये स्क्रवेण जुहोति। वायव्यं स्तिष्ठतः। ददानीत्यग्निं वेदति वायु
 रो हतथोति तं त्रहंते ति चंद्रमाः सत्यमादित्यः। सोमो मा परत सत्यमा परत। दिशो य
 ज्ञास्य दक्षिणा दक्षिणानां प्रियो भूया संस्वाहा। अग्नये वायवे चंद्रमस आदित्या
 या इषो दिग्भ्या दक्षिणास्य इदं० प्राचिद्येधि प्राचिजुषाणा प्राच्या ज्यस्य वेतु स्याद्वा॥
 दक्षिणास्य इदं० यथायतनमुप विंश्यानीताग अनुमंत्रयेत्। क इदं० वी प्रतिगृ
 णातु। अत्र सर्वे हविः शेष मिडां वाग्नीध्रीये प्रक्षीयुः। अध्वर्यु रे हिय जमान। चतु
 र्गृहीतमाग्नीध्रीये जुहोति। यज्ञपतिं मृषय एन साहुः। प्रजा निरंका अनुतप्यमा

त

६९

६

नामाध्व्योस्तोकावपतौरराधश्चक्षुषा एषां मनश्च संधौ रहस्यतयेमा हि पद्युमच
 मौसना स्ताभ्या० सृजतु विश्वकर्मो स्वाहा॥ विश्वकर्मण इदं० अपरं चतुर्गृहीतं
 जुहोति। चोरा कृष योनमा अस्तेत्येनमा विश्वकर्मणे सु उषा त्वस्मा क्वाहा॥
 विश्वकर्मण इदं० अपरं चतुर्गृहीतं जुहोति। अनन्या न्मोम पा न्नन्यमानः
 प्राणस्य विहास्मरे नधीर एनश्च कृत्वा न्महि बध्नेषा॥ तं विश्वकर्मण प्र
 मुचा स्वस्तये स्वाहा॥ विश्वकर्म० अपरं चतुर्गृहीतं येष सप्तयं तो न वस्तुन्यानु
 हः। ध्यानग्रयो न्वतप्यंत धिष्णिमाः। इयं तेषां मवयादुरिष्ये स्विष्टिं न स्तां क
 णोतु विश्वकर्मो स्वाहा॥ विश्वकर्म इदं० अपरं चतुर्गृहीतं नमः पितृभ्यो अग्नि ये
 नो अरव्य न्ययस्तु कृतो यज्ञ कामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणा न्नी निम
 सामानस्तस्मादेन सः० पाप यिष्टः स्वाहा॥ विश्वकर्मण इदं० ५॥ ॥॥

स

आहुयस्त्वाद्यादायचतुर्गृहीतं शालामुखीये ज्ञेयं न्वारब्धे यजमाने येदे
 वायं जहन्ः पृथिव्या मध्यासते। अग्निर्मातेषोरक्षतुर्गृहे मसुवृत्तो वयं स्वाहा।
 अग्नय इदं अपरं चतुर्गृहीतं येदेवायं जमुषः पृथिव्या मध्यासते। अग्निर्मा
 वयं स्वाहा। अग्नय इदं आग्नीध्रमेति। आगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्री
 णां सा गोयुवयो यो अस्ति। नाकं गृप्सुनाः सुवृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोच
 ने दिवः। चतुर्गृहीतमाग्नीध्रये जुहोत्य न्वारब्धे यजमाने। येदेवायं जहन्तां
 तरिक्षे मध्यासते। वायुर्मातेषोरक्षतुर्गृहे मसुवृत्तो वयं स्वाहा। वायव इदं
 अपरं चतुर्गृहीतं येदेवायं जमुषां तरिक्षे मध्यासते। वायुर्मातेषो वयं स्वाहा।
 वायव इदं आहुवनीयमेति। यास्त रात्रीः सविते देव्यानी रंतराद्या वा पृथि
 वी वियंति। गृहे श्वे सर्वैः प्रजया न्यग्रसुवो रूहाणां स्तरता रजांसि चतु

स आहुः अयमहमेवंत्रिः। आत्रेयं संपूज्य तस्य पाणो हिरण्यमादधाति चंद्रमं ह।
 अन्यदपि यथा संभवं वस्त्रादि ददाति। अग्नये हिरण्यं सोमाय वासुदति प्रतिग्रहः। आग्नी
 ध्रंगत्वाग्नीध्रे किंचिद्विरण्यं दत्त्वा तदीयं दक्षिणां ददाति। अग्नीद्यथा सागंतं दक्षिणां
 ददामि। सदसि गत्वा ब्रह्मणो होत्र उद्गात्रे पूर्ववद् ददाति। हविर्धानं गत्वा ध्वये वे प्रतिप्रुक्ता
 त्रे। एवमेव च मसा ध्वयुभ्यः क्रतुदक्षिणातिरिक्तां यथा संभवं ददाति। च मसा ध्वयं वायथा
 संभवं वो ददामि। सदएत्यप्रस्तोत्रे प्रशास्त्रे ब्राह्मणाच्छिने छावाक्राय। प्रस्तोतयथा सा
 गंतं दमीत्यादि। सदस्यो ययद्युस्ति। पोत्रे नेष्टे ग्रावस्तु त उन्नेत्रे सु ब्रह्मण्याय प्रतिह
 त्रे। पोतयथा सागंतं दमीत्यादि। प्रसर्पकस्यः क्रतुदक्षिणातिरिक्तां विद्याविशेषानु
 रूपां। प्रसर्पकायथा संभवं वो दमीत्यादि। सर्वसंस्तं दशरूत्वा पां न्य प्रतिगृह्णति। दे
 वस्य चासं णेरुद्राय गास्ताप्तिरमृतं वामहस्तेन तपां प्रदर्शयंतो दक्षिणेन प्रतिगृ

स्य

ॐ ह्रीं तं जुहोत्यन्वारधेयजमानेये देवाय तद् हनो दिव्यध्यासते। सूर्यो
मातेष्योरक्ष० यः स्वाहा। सूर्योयेदं० ये देवाय तद् हनो दिव्यध्यासते। सूर्यो
मातेष्योरक्ष० यः स्वाहा। सूर्योयेदं० आहवनीयमुपतिष्ठते। येनेंद्राय सम
भरः पयाः स्फुटमेन हविषा जातवेदः। तेनाग्नेत्वं मुत वर्धयेम० सजाताना
ः श्रैष्ठा आधेक्षेनं। यजमानं प्रांचमी। क्षयति। विसुवः पश्यन्तरिक्षं। सदस्युप
वेशयति। यतः सदस्यैः। यजमानो वदति। अस्मद्वाचा देवत्रागच्छतमधुमतीः प्र
दातारुमा विशतानवहायास्मादेवयानेन पथत सुवृत्तं। केसीदततन्नः
संस्तुतं। अध्वर्युः प्राङ्गनयं नाह। इंद्राय मरुत्वते नु बृ३ हि। तष्टुत्वा प्रति

६३

प्रस्थातामरुत्वतीपावादाय निष्क्रामति। अधर्यस्तस्य हस्ता जुहावादाय द्वितीयं मरु-
 त्वतीयं तस्मै प्रयच्छति। आश्राण्य दौद्राय मरुत्वते प्रेषावषट्कृते नुवषट्कृते च स-
 होत्तो जुहुतः। द्रौयेदं अग्नये स्विष्टकृत इदं प्रतिप्रस्थाता धर्योः पत्रे ग्रहस्य स-
 र्वावामवनयति। अधर्युराह। प्रतिप्रस्थातरे तेन पात्रे पाततीयं मरुत्वतीयं ग्रहं ग-
 हाण। प्रतिप्रस्थाता धर्यो दक्षिणतः पात्रं परिहृत्योत्तरेण स्वयंद विधानं प्रवि-
 श्य तस्मिं द्रोणकलत्रात् परिष्कृपात्रे पातयामाति। मरुत्वा इदं द्रव्यं पशोरणाय
 पिबासाममनुषधं मदाय। आसिं च स्वतः उरम धत्तु मित्वा राजासि प्रदिवः
 सुतानां। उपोसी द्राय मरुत्वते जुष्टं गृह्णामि। परिमृज्य सादयति। एष ते यो
 निरिंद्राय त्वामरुत्वते। अधर्युः प्रतिप्रस्थानुर्दक्षिणतः पात्रं परिहृत्य स्वय-

ती२

६३

१

तिविद्यमाध्योनिनस्यसक्नस्यत्रिष्टुष्टदसः पितृपीतस्य म० प्रीतिमंत्रोध्यु
 प्रतिप्रस्थात्रो॥ नराशंससादनांतं पूर्ववत् अध्वर्युर्ग्रहं दस्येवनिधाय प्राडे
 स्यभुक्कपात्रमा माददानाह। उन्नेतर्यदेमं माहेंद्रं ग्रहं गृह्णाम्यथोदं चरा
 जानं पूतभूतमाभिसंपावयता हाराभिर्द्रोणकलरां मृष्टान्युज्जतात्राद्रोण
 कलशापरिष्कृपात्रेण गृह्णाति। महा॥ इन्द्रोयजो जसापेजं न्योवृष्टिमां॥
 इवास्तोमैवेत्सस्यवावृधो उप० सिमहेन्द्रोयत्वा जुष्टं गृह्णामि परिमृज्य
 सादयति एषतेयो निर्मेहेन्द्रोयत्वा उन्नेता पूतभूतिपवित्रं वितत्यद्रोण
 कलशमवनीय मृष्टान्युज्जति। अध्वर्युः पूर्ववत्तोत्रमुपाकुर्यात्। अक्षि
 षोतारो भिषुणा तानीदाशिरं विनयो लूरकलमुदाद्य प्रतिप्रस्थातवोरूपमे

६४

२४ अग्नीन्मुसले नोलूरकलमुच्चैर्वा दयत्यास्तोत्रसमाप्तेः ॥ २४

ककपालं निर्वपसौम्यस्य विधि। प्रतिप्रस्थातेनेष्टादयो आवक्षिष्वमिति
 शुष्काक्षिष्वंकुर्वत्यास्तोत्रसमाप्तेः अध्वर्युरग्नीत्सवनीयान्निर्वपा आग्नी
 धः स्तोत्रसमाध्यनंतरमाभिक्षावर्जं सवनीयान्निर्वपति प्रातः सवनवत्।
 अध्वर्युरिडादेव हूरित्यादिप्रतिगारो मध्यमेन उक्थं वा चित्रास्वप्रायश्चित्ते अंते
 त्ते। माहेन्द्रमादाय होमांतं पूर्ववत् नाराशंसानुक्पनां महेंद्रोयदं० उर्वेभ्यः
 पितृभ्य इदं अपउपस्थस्य प्रतिप्रस्थातानेष्टोन्नेता। अग्निनेयमैंद्रं सौर्यं ग्रहं क्रमेण
 मादत्ते। प्रतिप्रस्थाता आग्नेयमीक्षते। अग्नेतेजस्वितेजस्वीत्वं देवेषु
 यास्तेजस्वं तं मामयुष्मंतं वचस्वं तं मनुष्येषु कुरु। जुहोति। दीक्षार्ये चत्वा
 तपसश्चनेजसे जुहोमि स्वाहा। अग्नये तेजस्वत इदं यजमानं वाचयति।

५ उक्थशायजसोमस्येति प्रेषः

६५

तेजोविदसितेजोमामाहासीन्माहंतेजोहासिषंमामांतेजोहासीत्तानेष्टाएंदम
 वक्षते। इंद्रो जस्विन्नो जस्वीत्वं देवेषु भूया ओजस्वंतं मामाकुरु जुहोति। ब्रह्म
 णश्चत्वाक्षत्रस्य चो जस्व जुहोमि स्वाहा। इन्द्रो यो जस्वत इदं यजमानं वाचयति।
 ओजोविदस्यो जोमामाहं नमोसे। ह मोजोहासिषंमामामो जोहासीत्। स। उन्ने
 ता सोर्यमीक्षते। सूर्यश्चाजस्विन्नश्चाजस्वीत्वं देवेषु भूयाश्चाजस्वंतं मामायुष्मं
 तं कुरु जुहोति। वायोश्चत्वापां च्चाजस्व जुहोमि स्वाहा। सूर्यो यश्चाजस्व
 त इदं यजमानं वाचयति। सुवर्षिदसि सुवर्षामाहासीन्माहं सुवर्षीसि
 षंमामां सुवर्षीसीत्। अधर्यु रनुवषद्वृत्ते माहं द्रुज्जुहोति। नाराशंसा
 नुकंपनं। अग्नयेस्विष्टकृत इदं। उर्वथः पितृभ्य इदं। ग्रहभक्षणां तं पूर्ववत्।
 रुद्रव० सोमहंद्रेण पीतस्य म० मि। नाराशंसानक्ष० पूर्ववत्। सर्वभक्षश्च मसाः।

६५
९

५ अंतरेडस्य हास्थाने

मुत्तरतः सदः प्रविश्य होत्रे प्रयच्छति होत्रा धर्यु प्रतिप्रस्थातारो वप ह्यया हिर्म
 क्षिते धर्यु होतारं प्रतिप्रस्थातारं चोप ह्यया हिर्म क्षयति। रुद्रवद्वृणस्य सोमदे
 वते मतिविदो माध्यं दिनस्य सवमस्य त्रिष्टु प्रच्छदस इंद्रेण मरुत्वता पीतस्य
 म० मि। एवता वप ह्यया प्रतिप्रस्थातारो पात्रं परिगृह्य प्रदक्षिणामाकृत्योडा देवद्वं
 प्रतिगरो मध्यमेन उक्थं वाचि पात्रं सदस्ये वनिधाय रास्त्र प्रायश्चित्तं मरुत्वे
 तीयमादाय होमांतं पूर्ववत्। नाराशंसा नुकंपनं। इन्द्राय मरुत्वत इदं उर्वथः
 पितृभ्य इदं। अनुवषद्वृत्ते होमानु कंपनं च। अग्नयेस्विष्टकृत इदं उर्वथः
 पितृभ्य इदं। ग्रहभक्षणां तं समानं। रुद्रवद्वृण० दस इंद्रेण मरुत्वता पीतस्य
 म० मिति मंत्रो धर्यो नाराशंससक्षः पूर्ववत्। नाराश० स पीतस्य सोमदेवते

४ उक्थशा यज सोमस्येति प्रेषः

मयि

यजमानो धर्युमुपहूयाग्नेयं ~~सक्षयति~~ सक्षयति। मयि मेधां मयि प्रजां मय्य
ति स्तेजो दधातु। एव मैद्रं। मयि मेधां मयि प्रजां मयी द्रुद्रियं दधातु। एव सो
यी मयि मेधां मयि प्रजां र्यो भ्राजो दधातु। इति यथा श्रुतं पक्षयथानि
मित्तं सक्षपक्षे होमा सिष्वक् सक्षानंतरं यजमान सक्षम सक्षयि चोभिषु उप
हवः। च मसान्माजी लीये प्रक्षाल्य मैत्रावरुणं च मसं प्रमुरवासादनादि
प्रतिप्रस्थात रूपे तेन ग्रहणं रमैदियजमानेति प्रेषांतं प्रातः सवनं वत्स
वत्रा उप० सिदेवेभ्यस्ता० युषं दूद्रायत्वा जुष्टं गृह्णामि। परिमृज्य सादय
ति। एष ते यो निरिंद्रायत्वा। प्रतिगरो मध्यमेन। उक्थं वाचि। होमे दूद्रायदं०
रुद्रवद्रुणस्य० सद्रुद्रेण पीतस्य म० सि। सोमा वरोहणं नास्ति। अधर्युः प्र
तिप्र० नेति प्रेष्य यजमानेन सह हविर्धानं गत्वा तानमाधवनीयं कृत्वा

६६

यि

सतीवरीरेकधनान् सर्वशोवनीयम् पृथ्वायथायतनं न्युञ्जति। निर्गमानां तं
 समानं॥ ॥ इति माध्यंदिनं सवनं॥ ॥ प्रवेशो माध्यंदिनं सवनवत्। अध्व
 र्युज्राङ्गायन्नाह। आग्नीसरिश्रयणमयं हरप्रतिप्रस्थातराशिरमानयश्रुता
 तं क्यमादित्यग्रहाय दध्याहरे ह्यजमान। यथासंप्रैषंते कुर्वन्ति। यजमा
 नेन सह पूर्वया द्वाराहविर्धानं गलोपां श्रुपान्ने स्थापितमं श्रुमृजीषे प्रक्षि
 प्य होतृचमसे आधवनीयापोवनीयं तं चर्मणि निधाय। निग्राभ्यां स्थ
 पितृषदन्। इति यजमानं वाचित्वा यजमानाय प्रदाय यं कंचिद्भावणमा
 दत्ते। देवास्यत्वा० ददे। अभिमंत्रयते। ग्रावास्यध्वं हृष्टिवर्ति० होतृचमसे।
 यासिर्ऋजीषमुपस्तरजति। श्वात्रा स्थ० पिबतु। संप्रयौति। यत्ते सोम०

६६

स्थालीस्थस्यरास्तृतीयभागांतयेवग्रहाति। कदाचनस्तरी
 रसिनेंद्रसश्र्वसिदाश्रुषे। उपोपेनुमधवभयइनुतेदानंदेवस्यपृ
 थसो। उ० स्यादित्येभ्यस्वाजु० मि। बहिषीअंतर्धायश्र तातंकेनश्री
 णाति। कदाचनप्रयुष्टस्फेनेनिपासिजन्मनी। तुरीयादित्यसवनं
 तद्रंद्रियमातस्थावमत्तंदि। वि। उप० स्यादित्येभ्य० मि। अपोधस्यब
 हिष्यादिसस्त्राल्यापंग्रहाति। यशोदेवनाप्रत्येति सुम्नमादिया
 सोमवतामडयंतः। आबोवाचीसुमतिर्वचसादृ० होश्र्विद्यावरिनो
 वितरासत। उ० स्यादित्येभ्य० मि। उपांशुसवनस्यस्फूकप्रदेशेन
 ग्रहमाहलोडयति। विवस्वआदित्येपतेसोमपीथस्तेनमंदस्वतेन

६७

तप्यत्प्यासमनेवयंतर्पयितारोयादिव्यावृष्टिस्तयात्वाश्रीणामि। उ
 पोशसवनमुधम्यदशापवित्रेषापारिधेष्टतेनग्रहस्याधस्तादा
 हंति हिश्र्वतुवीयथासोमेउर्षिर्भवतिबहिश्र्वनपतति। आसमुद्रा
 दातरिक्षाप्रजापतिरुदधिंन्यान्यावयाती३ः प्रस्नोतुमरुतोवर्षयंत
 न्नंसयएधिवीधिंदिद्व्यंनमः। उ० द्रोद्व्यस्यनोदेहिशानोविसृजा
 दृतिं। उपांशुसवनंदशापत्रिणपरिमज्यग्रावसप्रक्षिप्यद्वारोविवृ
 त्यग्रहंबहिषाधियोतिष्ठन्नाह। आदित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधाम
 भ्यः प्रियव्रतेभ्योमहस्वस्वरस्यपतिस्त्यउरारंतरिक्तस्याध्यक्षेभ्योनु
 श्रुहि। अत्याक्रमणादौआदित्येभ्यः० सेभ्यः प्रेष्यावषट्कृतेबहिरगौ

किं

६८
 न्यू
 प्रास्यजुहोति॥ आदित्येभ्य इदं० अनवेक्ष्यमाणाः पर्यावर्तते। प्रतिप्रस्थाता
 तस्मात्प्रात्रमादत्ते। अध्वर्युः श्रुतांतं क्यशाखांतं धीं प्राक्षिपति। यजमानस्त
 धीमुपवेष्टानिरस्यति। प्रतिहताक्षतमृतिपवित्रेवितेते उन्नेताः धवनीयात् द्वौ त्रौ
 नोदयनात् तमस्यवनयति। अध्वर्युराग्रयणगतं सोमं पात्रांतरेवनयति।
 प्रतिप्रस्थातादित्यस्थालं सोपशायामादत्ते। उन्नेतोदचनमाधवनी
 यात्। प्रातःसवनं च द्वाराचतुष्टयेनाग्रयणं गृह्णाति॥ पात्रांतरेणैकादि
 त्यस्थाल्यान् सोपशयेनान्योदचनेनान्या॥ सवनं स्वरेण हिकारादि॥ ह
 तमृतोदशापवित्रं मपनीयवर्हिषी अंतर्धायान्वारुधायां पेत्यामाशिर
 मवनयति॥ प्रत्युवंसवंतिवा॥ अस्मेदेवा सोवपुषे किंचित्सतयमाशिरादप

वोचः। फलके अभिमृशति। धिषणो वी० सिष्टवाचयति। अवीवृधं०
 यसोमं आहरोपसृज। उपर्यर्धं होतृचमसे ऋजीषं परिप्राचयति। प्रा
 गपा० ध्वर। ऋजीषं चर्मणि धायान्वारुधायां पेत्यामाशिर
 निःस्त्रावमभिषुणोति। एवं त्रिभिर्ग्रासवर्जमेवं चतुर्थी। पूर्ववत्संभरण्यां
 संभृत्योन्नेत्रे प्रयच्छति। उन्नेता पूर्ववदाधवनीयेवनयति। एवमाहरोप
 सृजेत्यादि द्वितीयमेवं तृतीयं। ऋजीषं दशापवित्रेण परिवेष्ट्योन्नेत्रे प्र
 यच्छति। तदुन्नेताधवनीयेविशाल्यप्रपीड्यांतरेणेष उपरिनीत्वानीडे प्रा
 तःसवनीयेन ऋजीषेण सहसादयति। परिश्रयणवसोभ्यांहविर्धानि
 दारौ परिश्रयति। अध्वर्युरादित्यस्थाल्यां ओपशये पात्रे आदित्य

सः।

तीवाममंशुतः पुमान्पुत्रो जायते विंदते वस्वथु विश्वे जस्य^{पा} धते गृहः। आशा
दीयादंयती वाममंशुता मरिषो राय स च ता^५ समौकसा। य आसि च^५ दुधं
कुंभ्यासहे षेन याम न्नमतिं जरा तु स^५ पित्रा^५ वी पी वर्यस्य जाया पावानः पुत्रा^५ अ
कशासो अस्य। सह जानि र्यः सुमर वस्य मानि दू द्राया शिरः सह कुंभ्यादात्।
आशीर्मनुजमुत सुप्रजास्त्वामिषं दधातु इ विणः स न्वसं। संजये न्क्षेत्राणि
सहसा हि मिद्रक एवामे। अया अधरान्त्सपत्नीन्। ४॥१॥ बर्हिषी अपो धृ
त्पतत मति परिपुपात्रं जास्पद्र सानि नुमंत्रयते। द्रुपश्च स्कंद यस्तो द्रुपो
यो द्रुपो यस्तो द्रुप इति। आधवनीय मपि मशति। उ० सीद्रायत्या। प्रत
पतं। उ० सि विभ्वेभ्यस्त्वो देवेभ्यः। उन्नेतः प्रा० न्युञ्जतात्। सतथा करोति। प्रातः

६९

तः सवनवदन्वारभ्यगत्वा ॥ इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये च भुसमैर्यंता ॥
 ते सौधन्यनाः सुवरा नवानाः स्विष्टिनो अतिवसीयो नयंतु स्वाहेत्यध्वयो हि मिमं
 त्रः सौधन्यनेभ्य इदं ॥ उपाकरणं तं बाध्यं दिने सवनवत् ॥ स्वरिंद्रं सता इति
 ब्राह्मणोजपः ॥ नवम्यां प्रसूतायां वाचयति ॥ सधासि जगती छंदा अनुत्वारभे
 स्वासिमा संपारय ॥ अग्निहेति ॥ वृत्ता ॥ साम्नां ते आह ॥ अग्नीछालाका निहर
 बर्हिस्तौ ह पुरोडाशा ॥ अलं कुरु प्रातिप्रच्छातः पश्यौ संवदस्व ॥ अप उपस्य
 इये हिय जमान ॥ तेन सह पूर्ववा दाराह वधानि गत्वा सर्वं सोममुपतिष्ठते ॥ विष्टो
 व त्वं अक्षितं ॥ प्रातः सवनं छालाकां देभा निहृत्य धिक्वाय व्याघारणं पृथ्या
 स्तारणं ॥ ब्रह्मयजमानो दक्षिणे नाहवनीयमुपविशतः ॥ अध्वर्युरग्नीदुत्तरं व
 ह्निपसादयति ॥ उत्तरं बर्हिस्पसादनादिवक्षः परिहरणं तं पशुवत् ॥

६९

रातः। आग्नीध्रीये अग्नीत्। अधर्युरिउं प्रेष्यतत्रैवं सुत्वा। ह। उच्यमानेभ्यो
 नुद्धं अहि होतुश्चमसमनुनयध्वंती वां॥ आशीर्वितः सोमं प्रेषावया चमसाध
 यवउनेचा हतेन एत भूत सोमेन होत चमसप्रमुखानुनीय किं विदा शिरमव
 नीयोत्तर वेद्यां सादयंति। अधर्यु होत चमसमादाया प्रवणादौ। ततीयस्य
 सवनस्य सुमतो विष्णुमतः प्रसुमतो वाजवतः सवितस्तो बृहस्पतिवतो विश्व
 देवव्यावतस्तीवां॥ आशीर्वित इन्द्राय सोमान् प्रक्षितान् प्रेष्यावषट्कृते जु
 होति। त्रये नायपत्न्ये स्वाहा। चमसां जुह्वति। इन्द्राय दं॥ अनुवषट्कृते जुहो
 त्। तं पंतां॥ होत्रामधो र्ध्वं तस्य स्वाहा। चमसां जुह्वति। अग्नये सिष्टकृतद्र
 दं॥ अधर्युराह प्रेतु होतुश्चमसः० वः सह त्स कृदाशीर्वितो॥ पुनीयोपा
 वर्त्तधं। यं नि होत्रादिचमसाः होत्रकाणां चमसाधर्यवः सह त्स कृतद्रा

क्रोधमु
 नेतः २

७०

१५

नीय किं विदा शिरमवनीयोत्तर वेद्यां सादयंति। अधर्यु मैत्रावरुणा च
 मसमादाया प्रावणादौ प्रद्रास्तयज। वषट्कृते जुहोति। विष्टं नायधर्मणे
 स्वाहा। इन्द्राय मित्रावरुणाभ्यामिदं॥ ब्राह्मणां सुसिनः। परिधये जनप्रथ
 नाय स्वाहा। इन्द्राय बृहस्पतिभ्यामिदं॥ पौतुः। उज होत्राणां॥ स्वाहाम
 रुद्रय इदं॥ नेष्टः पयसे होत्राणां॥ स्वाहा। इन्द्राय बृहस्पतिभ्यामिदं॥ त्व
 ष्ट इदं॥ अष्टावाक्त्स्य। प्रजापतये मनवे स्वाहा। इन्द्राविष्णुभ्यां इदं॥ आग्नी
 ध्रः। क्रतुमत्तपाः सुववीट् स्वाहा। जातवेदसे अग्नये इदं॥ सर्वत्रानुवषट्
 कारे। तं पंतां॥ होत्रामधो र्ध्वं तस्य स्वाहा। अग्नये सिष्टकृतद्रदं॥ हरंति
 चमसान्। अधर्युरग्रेण होतु रूपविश्या। पृष्टे। अयादित्याह। पूर्वाजनादि
 पूर्ववदिदं मुपहूय प्राश्नंति माजयंते। आश्वलायने यजमाने होतुरवांतरे

७१ नव

स्वाप्रशानमात्रं न त्रेडां प्राप्नोति। प्राशितं परिहृत्य फलीकरणोपचमसान्प्रक्षयति
माध्यंदिनसंवत्। मक्षेहि० क्वसे। आदित्यवृद्धणस्य सोमदेवतेमक्षिविदस्तृतीयस्य
सर्वनस्य जगती। दसुद्रपी० मित्यध्वोदीनां मंत्रः। नारासस्तादनातंसमानं।
बोधायने यजमाने सर्वचमसिनः प्राचीनाविति नः स्वस्वचमससमीपे नीस्वीनूपुरो
डाशराकलान् प्रक्षिपति। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारो होतृचमससमीपे। अध्वर्युः स्वस्व
एतुमंत्रयते। प्रतिप्रस्थाता चान्यस्वस्वस्थाने उपविश्य। अत्र पितरो यथाभागं मदधुं।
यज्ञोपवीतिनोपस्पृशति। आग्नीध्रयजमाने हविः शोषान् प्राप्नोति। आश्वकाय
ने यजमाने सर्वचमसिनः स्वस्वचमसां दक्षिणतः पुरोडाशस्य मृदुतमाद्देशाच्च
नृपिंडान् यज्ञोपवीतिनः प्राड्भुरवाः स्वस्वपितृभ्यः क्षिपेयुः। अत्र पितरो मादय
ध्वयथाभागमावृषाय धुं। जीवे पितृका अपि कुर्युः। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारपि क
चिदिच्छति। तत्र बोधायने अध्वर्यवे होतृचमसां दक्षिणतः। अन्यस्मिन् अध्वर्यवे ७१
आ

१ अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारो

१६

अग्नयेडागस्य रुविषो नुब्र३ हि। अग्नयेडागस्य रुविः प्रस्थितं प्रेष्य। अग्नयेरहं
देवयज्येयोद्वयोवीक्ष्यासमिति विशेषः। आग्नीध्रः प्रातिः सवनवत् सवनयानासा
दयति॥ यन्मैअग्न० उपस्थे॥ अध्वर्युः प्रातः सवनवत्प्रचरति॥ तृतीयसवनस्येंद्राय स्य
पुरोडाशानामवदीधमानानानुब्र३ हि॥ तृतीयसवनस्येंद्राय पुरोडाशान् प्रस्थिता स्य
नृप्रेष्येति विशेषः। होतृसमीपे डडाप्रषणांतंसमानं॥ प्रतिप्रस्थाता पाणी सुं
त्रयशालामुखीयस्य पुरस्तान्तेषु स्फ्यंचरुच्छालीमग्निहोत्रहवणीं शूर्पकृच्छा
जिनं शम्पामुत्तरवत् मुशलं मेक्षणं दास्पात्रां प्रणता प्रणयनंच सादयित्वा
पवित्रे कला प्रकृतिवत् प्रणयनं कृत्वोत्तरवेदे रत्नरत्न आसाद्य मंत्रेणाग्नि
होत्रहवणीं शूर्पचापाय॥ प्रत्युष्टुं रक्षः प्रत्युष्टुं अरातयः॥ प्रकृतिवन्निर्वापा
दि समानमाश्रयणात्॥ सोमो देवता॥ सर्वं त्वं वा ब्रह्म यजमानो सदस्युपवि

पक्षि

नेष्टुचमसादक्षिणात् सव्यावतः सर्वआग्नीध्रायंप्राप्यहविःशेषमिळांचप्राश्नं
ति॥ नमर्जने॥ पत्नीरालेहविः॥ सर्वयथायतनमुपविशंति॥ अध्वर्युः
प्राडायनाह॥ देवायसवित्रेनुब्रूहि॥ प्रतिप्रस्थातारंतयमिपत्रिणासावि
त्रमाग्रयणात्ग्रहं गृहीत्वोपास्वमासीदः॥ प्रतिप्रस्थातारंतयमिपत्रिआग्रयं ष
म पादुण्हाति॥ वाममध्यसवितर्वीमुत्रेवोदिवोदेवेवाग्रमस्मभ्यं सावी॥ वा
ग्रमस्य हिक्षयस्य देवभूतरेयाधियावाममाजस्यामा॥ उ० सिदेवायत्वासवि
त्रे जुष्टं गृह्णाति॥ मयं रिमज्यात्सादनामावातं॥ अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातुर्हस्ता
दुहमादायोश्च विणादो देवायसवित्रे प्रेष्य॥ वषट्कृतं जुहोति॥ देवायस
वित्र इदं० नानुयषट्कारः॥ सरोषेतस्मिन्पूतमतः परिकुपुपात्रेण गृह्णाति॥

७२

उप० सिसुशर्मसिसुप्रतिष्ठानो बृहदुदेनमो विश्वेभ्यस्त्वोदेवेभ्योऽनु० मि॥ प
 रिमज्यसादयति। एष ते यो निर्विभ्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः। स दोगत्या आगतोऽस्मीति
 हेतारमुक्त्वा पराङ्मुख इति देवहृदिरित्यादि पूर्ववत्॥ प्रतिगरुत्तमेन। उ
 क्यं वाचं द्रायरास्त्रप्रायश्चित्तं॥ प्रतिप्रस्थाता एकया च दशभिरिति श्रुत्वा द्विदे
 वत्पपात्राणि मार्जलीये प्रक्षालयथास्त्राग्निं निदधाति॥ बोधायने
 यजमाने प्रधावायज्ञे रित्यादिषु यावदाहावं अवस्यति ओषामो देवैश्च
 प्रणवे प्रदामो देवैश्च॥ तद्राधोऽग्नेत्येतादौ तदुभयतो ममामो देवैश्च ३
 यावदाहावमेवं वैश्वदेवमादाय होमांतं पूर्ववत्॥ नाराशंसानु कंपनं॥ वि
 श्वेभ्यो देवेभ्य इदं॥ काव्येभ्यः पितृभ्य इदं॥ अनुवषट्कारेणानु कंपने॥ अध्वर्युः॥ ७२

१ उपरिष्ठाच्चतुर्गते वैद्यवयागकरणाभावपक्षेनस्थाने सुबाहुताभिर्जुहोति विष्टो तृजो- स्वाहा १
 २ विश्ववदं श्रीध्वयोरपि प्राचीनावीतमस्याक्रमणादौ। सोमस्य मज्जनसु
 वाकुलिः। वषट्कते दक्षिणपूर्वार्धे जुहोति न सुवाकुलिः। सोमाय
 दं। सोमस्याहं। यान्नादोस्त्यासं। यन्नोपवीति नोपस्पृशंति।
 अध्वर्युः पूर्ववच्चतुर्गते जुहोति। विष्टवदं० दक्षिरस्य-सेदं।
 चरुमध्ये गते कृत्वा प्रसूतमाज्यमानीयो द्वातृव्यतिरिक्ताः स्व
 शरीरछायामवेक्षन्ते। यन्मे मनः परागतं यद्दामे अयं रागतं। रा
 हा सोमे तु तद्वयमुस्मा सुधारयामसि। उद्गातृभ्यो हरंति। आ
 श्वत्थायने यजमाने होतृव्यतिरिक्ता अवेक्ष्या हरंति। होत्रास्तृ
 स्येव स्वोक्तरीत्या वेष्टणादिकृत्वा ध्वर्यवे दत्ते ध्वर्युर्द्वातृभ्यो ७३

दद्यात्। प्राङ्गायन्नाह। प्रतिप्रस्थातृरुपाः शुपात्रेण पालीवतमा
 ग्रयणाद्गृहं गृहीतो पाश्वमासीषदः प्रतिप्रस्थाताग्रयणादुपा
 शुपात्रेण गृह्णाति। उ० सिबृहस्पतिस्तुतस्य तद्द्रो इन्द्रियावृतः
 पालीवतं गृहं गृह्णाम्यग्ना ३ इपन्नीवाः। बर्हिषि अंतर्धाय घृतेन
 श्रीणाति। अहंपरेस्ता दहमवस्ता दहं ज्योतिषा वित्तमो ववार। य
 दंत रिष्टं तदु मे पितामह दहं सूर्यमुमयतो ददशाहं मृत्या समु
 त्तमः समानानां। आपो धृत्य बर्हिषी नपरिमार्षि। अनासादित
 मध्वर्युरादायाश्चावणादौ। आग्नीतृ पालीवतस्य यजवषट्क
 ते जुहोति। सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं विवस्थाहा। अग्नये पालीवि

तद्वदं० उच्चैश्चर्या० आश्वत्थमायनेयजमानेउपांशुचर्यानानुवपुष्ट
 करः॥ बोधायनेउपांश्वनुवपुष्टयुर्यादाग्रहमग्नीधेप्रयच्छेत्ताप्रे
 षामहा॥ अग्नीन्निष्ठुरूपस्थमासीदनेष्टः॥ पुत्रीमुदानयोद्गात्रासं
 श्याप्यापउपप्रवर्तयतादुरुणोपप्रवर्तयतात्रगं कृत्योरुमु
 पप्रवर्तयताहोतुश्चमसमन् नयध्वमुनेतः॥ सर्वशरवराजा
 नमुनय॥ मातिरिरीचः॥ प्रतिप्रस्थातहोतृचमसेध्रुवायाव
 काशंकुरुतादेहीयजमान॥ आग्नीध्रेणोपद्रुयस्वेत्युक्तेउपद्रु
 तइतिवदेनमक्षयेत्॥ पूर्वयाद्वा० राहविधीर्नंगत्यायेजमानंध्रु
 वमुपस्थापयति॥ मूलमसिभूतेमाधा॥ मुखमसिमुखंभूयासं॥

अग्नयेस्विष्टकृतइदं॥ काव्येऽप्यः पितृभ्य इदं॥ गृहमक्षणांतं समानं॥
 आदित्यवद्रणस्य० जगतीछंदसोविष्टेदेवैः॥ पीतस्य० मीत्यध्वर्योर्म
 त्रः॥ नाराशंसमक्षः॥ पूर्ववत्॥ नाराशंसं॥ विदस्तृती० सः॥ पितृपी० मीत्य
 ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः॥ सर्वमक्षाश्चमसाः॥ प्रक्षाल्यहोतृचमसप्रमुखा
 नस्तुचांश्चास्वादयति॥ अध्वर्युर्होतारंपृच्छति॥ पर्यक्ष्यसि सोम्या३
 नपर्यक्ष्यसी३ पर्यक्ष्येत्सुक्ते प्राडेत्यचतुर्गृहीतेनयजति॥ घृतस्य
 यज॥ अयंमंद्रस्वरेणाश्वत्थमायनेयजमाने॥ बोधायनेतूच्चैर्वप
 द्तेजुहोति॥ अग्नयइदं॥ दधिर्हस्यदं॥ नेयं॥ अध्वर्युः प्राचीना
 वीतीउपस्तीर्यद्विरवदायद्विरभिघार्यनप्रत्यनक्ति॥ यजमाना

उन्नेता पूतमृत्सं सर्वसोमं होतृचमसप्रमुखेषु चमसेष्ववनयति होतृ
चमसे स्वल्पमवनयति। चमसाध्यवश्यमसा तुत्तरवेद्यां सो दयंति। पू
र्यवस्तोत्रोपाकरणादि। मुहाहविर्होता० उद्गातेति वेदेत्। नेष्टापन्नेज
र नीहस्तां पत्नी मुद्गातां मवेक्ष्य गच्छयति। चमसे स्पते विश्वावसो वृक्षि
धावतस्तवाग्नेवाभीरनुसंदृशिविश्वारेताः सिधिषीयागन्देवान्यज्ञोनि
देवीदेवेष्वो यज्ञमसिषन्नास्मिन्सु न्वतियजमानो अशिपुः स्वाहा कृताः
समुद्रेष्ठा गंधर्वमतिष्ठतानु। वातस्य पत्न्यन्नि उद्गताः। उद्गात्रा संज्ञायां
कृतायावस्त्रमीषदपसार्य उरोर्मूले पन्नेजनीरवनयति। अर्धयुरि उदे
वहूरित्यादि पूर्ववस्त्रतिगृणाति स्वादुक्षित्वायमिति चतसृणां मवसाने

७५

मोदा मोदे व प्रवेण वे मोदा मोदे वो मिति प्रतिगरः। ता सामाहा वोत्तर प्रणव
 योः ॐ मोदा मोदे वो शो सामोदे वा मोदा मोदे वो शो सामोदे वेति वा। मद्र
 तिगर प्रणव प्रतिगर प्रणव योः प्लुतादि प्रतिगरा पवादयोर्मिथो बाधक
 त्याभावात्। बोधा यने यजमाने च तस्य णो मोदा मोदे दुवेति प्रणवे प्रतिगरः। प्रभयतो
 ॐ प्रतिप्रस्थाता तं तु तन्व नितिः। त्वाहस्ताभ्यां क्रवमांते। द्यावापृथिवी १८
 भ्यां त्यापरिगृह्णामि। स्थानाच्चात्तयति। विश्वेत्वादेवा वैश्वानराः प्रच्याव
 यंतु। उचरवेदिमानयति। दिवि देवां दृष्टं हां तरिक्षे वायां सि पृथिव्यां
 पार्थिवान्। होतृ च मसे वनति। क्रवं क्रवेण हविषा व सोमं नयामसि॥
 यथानः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत्। यथान इन्द्र इति शः केव

७५

निर्गच्छन्ति ॥ ॥ इति तृतीयं सवनं ॥ आश्वलायने यजमाने न निर्गता
 नां जपांतं पूर्ववत् ॥ अग्नीदेयं यजमानं गारानीत्यादि स्फुग्निमोकांतं
 भीषोभीयवत् ॥ अग्नीधीयादं गाराहरणं ॥ उज्जित्वा च ने आज्यसा
 गानंतरं ॥ अग्नेरहं षं ॥ वनस्पतेरहं षं ॥ इंद्रस्य वसुमतोहं षं ॥ इंद्रस्य रु
 द्रवतोहं षं ॥ इंद्रस्यादित्यवतस्तं भूमतो विष्णुमतो वाजवतो बृहस्प
 तिवतो विश्वदेव्यावतोहं षं मिति विशेषः ॥ देवानां भाज्यपानां भिक्षा
 दि ॥ स्कचो विमुच्याह ॥ उन्नेतर्गहस्ते प्रचर ॥ उन्नेता द्रोणकलशे आ
 ग्रयणं सर्वं सोमं गृह्णाति ॥ उ० ॥ सिंहारिरसि हारियो ज नो हयोः
 स्थाता वज्रं भर्ता पृथ्वीः प्रेता तस्य ते देव सोमेषु यजुषः स्तुतस्तोम ॥ ७६

स्य शस्तो च स्य हरिवंतं गृहं गृह्णामि ॥ बर्हिषि अंतर्धाय धानाभिः श्रृणाति ॥
 हारिस्तु हयोर्धानाः ॥ आपो ह्यस्य बर्हिषी द्रोणकलशमादायोत्तिष्ठन्नाह ॥ इंद्रा
 य हरिवते धानो सोमाना मनुब्रूहि ॥ द्वारसि वस्त्रो परिग्रहं निधाय दक्षिणं पा
 दं पूर्वतः कृत्वा स्वयं परतः कृत्वा श्रावणादौ ॥ इंद्राय हरिवते धाना सोमान् अस्थि
 तान् प्रेष्य ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ सह सोमा इंद्राय स्वाहा ॥ इंद्राय हरिवत इदं ॥ अ
 नुवषट्कारे कृत्वा ग्रहं सदसीनीत्वा स यजमानेन च स्त्रिंशत्सिंहास्तिस्रो
 धाना ददाति ॥ तैस्त्रिंशज उन्नेतारं उपहृत्यैकेकां मुखे प्रक्षिपति ॥ इष्टं यजुषस्तं
 देव सोमं स्तुतस्तोम स्य शस्तो च स्य हरिवत इंद्रपीतस्य म० भिमनसा भे
 दं कुर्यति ॥ संवाधनं तद्रसमत्र मिति कल्पः ॥ मुख्यादवकीर्य प्रक्षाल्योत्तरवेद्यो
 सादकं यति ॥ आर्यां स्था मा पूरयत प्रजया च धनेन च जयजमानो निवप

७७

नकाळद्वलिस्रो धाना आदायांगुल्यंतराळे पुष्पापयति। अर्धयुः स्फुटमुदपा
 त्रं बर्हिश्चादाये हि यजमाना सदीहविर्धानयोर्मध्ये नदक्षिणा मुखो गत्वा यज
 मानेना न्यारब्धे हि यजमाने युक्तत्वात्। मार्जालीयधिस्यस्य दक्षिणातः प्राची
 नावीती स्फुटे नोदस्या बोध्य दक्षिणाग्रं बर्हिस्तीर्त्वा। मार्जयंतां पितरः मार्ज
 यंतां पितामहाः। मार्जयंतां प्रपितामहा इति मंत्रं दक्षिणा पवर्गं मार्जयित्वा।
 प्रथमां धानां ददाति। एतत्ते ततामुक शर्मन्ये चक्षामनु। इति प्रथमं। एतत्ते
 पितामहामुक शर्मन्ये चक्षामनु। इति द्वितीयं। एतत्ते प्रपितामहामुक श
 र्मन्ये चक्षामनु। इति तृतीयं। अर्धपितरो यथाभागं मंदध्वमित्युक्ताद
 ध्वर्यावत्ययतो पथीति सूर्ये त इति षट्कोत्तरमुक्ता पुनर्दक्षिणा मुखः
 प्राचीनावीती पूर्वव मार्जयित्वा पतिष्ठते। नमो वपितरो रसाय पितरो न

७७

लीः सर्वाः सभनसः करतः यथानः सर्वा इति शोखाकं केवली रसं न। अ
 ध्वर्युस्तत्कं प्राचीं द्रायशस्त्र प्राश्चितं। होतृ च मसमावय होमांते पूर्ववत्॥
 उच्यते शायजसोमानां। इतर च मसानां होमः। अग्नये वैश्वानराय मरु
 इन्द्रं तथैवानुषद्वि होमः। अग्नये स्विष्टकृतं च मसभक्षणांतं
 पूर्ववत्। आदिस्य वदणस्य सोमदेवते मतिविदः० सोमिना वैश्वानरेण
 मरुद्भिः पीतस्य म० भीत्य ध्वर्यवादी नो मंत्रः। पूर्ववदात्मानमभिमृशयना चमसभक्ष
 प्याययंति। सर्व भक्षाश्च मसाः। चमसा ध्वर्यं वश्यमसा मार्जालीये प्रक्षा
 ल्यादिः पुरयितोत्तरेणा हवनीये होतृ च मसप्रमुखानुदी च स्थापयति। तेषु तिस्र
 एके तिस्रो द्वौ कंदर्भपिंजुलं प्राश्वति। प्रशास्तः प्रसुहि प्रातः सवनं च

एके तिस्रो द्वौ कंदर्भपिंजुलं प्राश्वति। प्रशास्तः प्रसुहि प्रातः सवनं च
 १ अध्वर्युः आशिरक्षा रवां प्रहसोपवेष निरासनां
 १ यजमानेन कारयेत्।

मो वोय एतस्मिन्लोके स्तु युष्माः स्तेनुयेस्मिन्लोके मां तेनुय एतस्मि
न्लोके स्तु युयं तेषां वसिष्ठा मूयास्तयेस्मिन्लोके हं तेषां वसिष्ठा मूयासं।
॥१॥ नमो वः पितरः शुभाय पितरो नमो वोय० यासं। २॥ नमो वः पितरो
जीवाय पितरो नमो वोय। ३॥ यासं। ३॥ नमो वः पितरः स्वधायै पितरो नमो
वो० यासं॥ ४॥ नमो वः पितरो मन्यवे पितरो नमो वोय० यासं। ५॥ नमो
वः पितरो घोराय पितरो नमो वो० यासं॥ ६॥ अप उप स्पृश्य यथे तंगष्ठ
ति। प्रजापते न त्वं रयीणां। यजमानः क्रियां कुर्यादध्वर्युर्मंत्रान्वेददि
ति कल्पः। अध्वर्युराग्नीध्रे देस्क्रया कुली जुहोति। यन्मन्त्रात्मनो मिदा
मृदग्निस्तत्पुनराहर्जा तवेदा विचर्षणिः स्वाहा॥ अग्नय इदं० पुनर
ग्निश्चक्षुरदात्पुनरिंद्रो बहुस्पतिः पुनर्म आश्विना युवं चक्षुराधत्तम

७८

क्ष्मोः स्वाहा। अग्नीं द्रवहस्पत्यश्चिष्यइदं० सर्वे अहवनीये त्रीणि श
कलानि जुहोति। देवकृतस्ये न सो वयं जनमसि स्वाहा॥ अग्नः यइदं
। मनुष्यकृतस्ये न सो वयं जनमसि स्वाहा॥ अग्नय० पितृकृतस्ये न सो व
यं जनमसि स्वाहा॥ अग्नयइदमिति सर्वत्र। स्वस्वचमसा सश्चादुप
विशंति। अर्धयु प्रति प्रस्थातारो होतृचमसा दवघ्रेण भक्षयंति। अ
सुधोतस्ये सोमदेवते नृभिः सुतस्ये ए य जुष सुतस्तोमस्य शस्त्रो
क्तस्य योऽक्षो अश्वसन्नियोगो स निस्तस्य ते पितृभिर्भक्षं कृतस्यो
प। हतस्यो प हतलो भक्षयामि। चमसापः पयशस्योऽन्नायादित्य
मुपलिष्ठंते। अपामसोमममृता अभूमा दशमं ज्योतिरविदामदे
वान्॥ किमस्मान् कृणवदरातिः किमुधूर्तिरिमृतमस्यस्य। अस्त

७८

नाः हारियो जने सर्वेषां षष्ठविधानास्तत्र कारेण तस्य तस्मात् प्राणम
 क्षरूपेणोक्तत्वात् । अवेक्ष्यते तेनैकवचनस्य होतुः प्रायश्चित्तार्थतया प्रत्ये
 काभिप्रायतया बोधयते । अतएवापि विष्णुदिप्रयोगकोरैः कारिका
 यां च सोमवेक्षणप्राणमक्षणादिसर्वेषामुक्तं । पिंडीनिधिं तथा द्रो
 णकक्षालशसोमविलोकनं । अवघ्राणादिसमिदाधानांतं यज्ञपुच्छ
 कमिति । समिदाधानं चात्रावभृथीयमिति ब्रह्मणः । पिंडीनिधिद्रोण
 यज्ञसोमविलोकनं । अवघ्राणादिसमिदाधानांतं यज्ञपुच्छकमिति ।
 समिदाधानं चात्रावभृथीयमिति ब्रह्मणः । सोमविलोकनाद्याव
 भृथात्रयानि । एतानि कर्माणि समंत्रकाणि कुर्यादसौ होतुर्वहीरिता

७९

नीलिमेत्रावरुणस्य ते च वरुणक्रमेण सूत्रांतरे तच्चादर्शनात् । पूर्वया द्वा
 रानि प्रमंति धिक्स्थवं तउत्तरेण सर्वा न धिक्स्थान् ब्रह्मापरया आग्नीध्रो ह
 विधीनस्यापरया । सर्वे आग्नीध्रीयं प्राप्य वायव्यं स्तिष्ठत आद्रुती जुहे
 ति । अयं पीत इंदुरिंदं मदेधादयं विप्रो वाचमर्चन्ति यच्छन । अयं कस्य
 चिदुद्रुतादभी के सोमो राजानसखायं रिषेधा स्वाहा । सोमायेदं
 इदं राधो अग्निना दत्तमामाद्य शोभगः सह ओजी वलं चादीर्घा युत्वा
 यशत शारदाय प्रतिगृण्णा । मिमहते वीर्याय स्वाहा । पितृकृतस्ये न
 स्वाहा । यद्वेदे वा अक्षम जिह्वा गुरुमनसो वा प्रयुती देवहे कं । अ
 रो वा यो नो अभिदुष्टुना यत तस्मिन् न देनो वसवो नि धेत न स्वाहा । प्र

३ अग्नय इदं आह्वनीयेषु त्राकलान्यध्यादधाति देवकृतस्ये स्वाहा । ३

मनुष्यवर्गं आत्मकृतस्ये एनस्य एन
 सोमयं स्वाहा

तिमंत्रं द्रोणकलशाद्वा नागहोत्रावेक्षते। आपूर्णं स्नात्वा माघरतयतप्र
 जयाचधनेन च। इन्द्रस्य कामदुघास्य कामाग्नेधुङ्। ध्वं प्रजां च पशूंश्च। तू
 क्षीमवघ्रायांतः परिधिदेवे निवेपेयुः। अंसर्वे आग्नीयं गच्छंति। चमसि
 नस्तु सरयावर्तो भूत्वा तीर्थदेशं गत्वा पश्चात् स्वस्य चमसस्योपवि
 श्य तस्मिन् दूर्वा निष्पीड्य तां आपास्त्रिरपसव्यं दक्षिणेः पाणिभिरासा
 नं पर्युक्षंति स्वधा पित्रे स्वधा पिता महायस्वधा प्रपिता महाय। प्रति
 मंत्रं। यस्य प्रेतास्त्रयो मरे युः स एव कुर्यान्नान्यः। दक्षिणे न पाणिना
 स चर्मणा अपो गृहीत्वा वजिघ्नंति। असुधूतस्य देवसोम ते मतिविदो
 नृभिः। असुतस्य स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्तस्येष्टयजुषो यो भक्षोगो

मितेष्टे ते नैवाहवनीयं। अग्नीध्रं गत्वा सर्वे दधिस्तोका नक्षयंति। द
 धिकात्तो गारिषतू तत्र स्थाएव सर्वविसर्जनं जपंति। उपाकवीयु
 र्वा नासत्यात्वा धर्मण स्पृती। सत्यस्य धर्मण स्पृते विसृज्यानि स्व
 जामहे। आश्वत्थाय नैथ जमाने उन्नेत्रा हतं द्रोणकलशमिच्छामि च
 प्रतिगृह्य होत्रोन्नेत्रादिमुपहृत्य तूक्षीमवक्ष्यामि भक्षयति। ह
 रिवतस्ते हारि यो जनस्य स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्तस्येष्टयजुषो यो भ
 क्षोगो स निरश्व स निस्तस्य त उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि। तूक्षी
 मुत्तरं भक्षयति। प्रतिवषट्कारं स क्षणं तूक्षीमुत्तरमिति सूत्रात्
 द्रोणकलशं दत्त्वा मुखं हृदयं च पूर्ववदभिमृशेत्। एवं स यजमा

समिरश्चरतिस्तस्य तउपहृतस्योपहृतो भक्षयामि। चमसानप्यात्सं
निनयंति। माहं प्रजां परासिचंयानः सद्यस्वरी स्वनः। समुद्रो वो निनया
निरचंयाथो अपीय। नृमि तगता आपो भिमृशंति। अष्टायं वो मरुतः श्लो
क एत्वष्टा विष्णु निषिक्तपा मयोभिः। उत प्रजायै गृणते वयो धुर्य्यं यं पा
तस्वस्तिभिः सदानः। आग्नी धीयं गच्छंति। सर्वे दधि दूप्सान् प्रोश्नी
युः। दधि क्राव्यो अ०। तारिषत्। आचम्य तानूनप्लुभिरन्योन्यहस्तप
र्शनेन विस्मृजंते। उभा कवी युवाना सत्या दा धर्मण स्वती। परिसस्य
स्य धर्मणा विसरव्या निस्सजामहे। अध्वर्युः प्रदक्षिणमावस्य प्र
त्यङ्गु। दुस्य शात्ता मुखी ये पुराण गार्हपत्ये वा पशुवत्। पत्नी संया

ज्योत्स्नस्वले मुखे इति कुत्वा प्राडे. स्वध्रुवाभाष्याय्यदार्शपूर्णमा
 सिका न्याभाषितमिस्त्रादिप्रायश्चित्तानि कुत्वा स्त्रवेण ध्रुवाज्यादृष्टा
 विंशतिं जुहोति। ब्रह्मप्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मवाचो ब्रह्मयाज्ञानां हवि
 षा भाज्यस्य। अतिक्तं कर्म णो यच्च हीनं युजः पर्वणि प्रतिरन्नेति कु
 ल्ययन्त्वा हा कृता कृतिरेतु देवात्स्वाहा। यज्ञाय ब्रह्मण इदं। आ
 श्रावितम०। देवात्स्वाहा यज्ञाय देवेभ्य इदं। यद्वा देवा अतिपादया
 निवाचचित्स्रयंतं देवहेडनं। आरायो अस्मां अभिदुष्टु नायते
 न्यत्वा स्मन्मरुतस्तन्निधेत न स्वाहा। देवेभ्यो मरु इन्द्र इदं। ततं
 म० आपस्तदुता यते पुनः स्वादिष्टाधीति कुचथा यशस्यते। अयः

समुद्र उत विश्वसेषजः स्वाहा कृतस्य समुत्पन्नं तत्पुत्रवः स्वाहा रुद्रस्य
इदं० उदु स्यंतमस स्परिपश्ये तो ज्योतिरुत्तरं० देवं देवत्रा सूर्यं मगं मज्यो
तिरुत्तमं० स्वाहा० सूर्या येदं० उदु स्यं जात वेद सं देवं वहंति केतवः० दृशे
विश्वाय सूर्यः० स्वाहा० सूर्या येदं० नित्रं देवानां मुदगा दनीकं चक्षुर्मित्र
स्य वरुणा स्याग्नेः० आ प्राद्या वा एधि वी अंतरिक्षं० सूर्य आत्मा जगत
स्तस्य शुभं स्वाहा० सूर्या येदं० इमं मे वरुण० च के स्वाहा वरुणा येदं०
तस्योयामि ब्रह्म० मोषी स्वाहा० द्योर्वरुणा येदं० त्वं नो अग्ने वरुणस्य०
सस्वाहा० जग्ती वरु० त्वं नो अग्ने वमो० धि स्वाहा० द्यो रग्नि वरुणा
भ्यामिदं० त्वं नो अयास्य० षड् स्वाहा० अग्नये अय स इदं० प्रजाप

तेन ह्य० श्रीगणेशाय नमः॥ प्रजापतये नमः॥ इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि
मौषां नुगादपरो अर्थमेतं॥ शतं जीवंतु शरदः पुरु॥ श्रीस्तिरोमस्युदध
तां पर्वतेन स्वाहा॥ मृत्यवे नमः॥ इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टौ॥ यत इन्द्रमया
महेततो नो अभयं कधि॥ मघवन्कृष्णितवत नैतये विद्विषो विम
धोजहि स्वाहा॥ इन्द्रो येदं॥ स्वस्तिदा विशस्पतिर्वब्रह्मा विमृधो वशी॥
वृषेन्द्रपुरन्दरः स्वस्तिदा अभयं करः स्वाहा॥ इन्द्रो येदं॥ अभिगु
र्भिर्यदतो ननु नमोऽप्याय यहरिवो वर्धमानः॥ यदा स्तोतव्यो महिगो
त्रा रुजासि नृयिषु भाजो अधते स्याम स्वाहा॥ इन्द्राय हरिवत इदं॥
आनां तातं यदा तातं॥ यदा स्यात्क्रियते मिथु॥ अनेन तदस्य कल्पयत्तु॥

अक्षुरदासुनरिंदो बहस्पतिः पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुराधत्तमक्ष्योः स्वा
 हा। अग्नीं बहस्पत्यश्विभ्य इदं ॥ व्याहतिभिः ॥ ४ ॥ ॐ स्वाहा। ब्रह्म
 ण इदं। अवतेह डो वरुण नमोऽपिरवयज्ञेभिरी महेह विभिः। क्षयन्तस्म
 ष्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनां सिशि अथः कृतानि स्वाहा। उक्तं मे वरुण पा
 शं मस्मदवाधमविमध्यमः श्रथय। अथावयमादित्य व्रते तवानागसो अ
 दितये स्वा म स्वाहा। इमं मे वरुण० तत्वा यामि० चतुस्तु वरुणा ये दे०
 एते वारुणाः कल्पसाराक्ताः॥ यच्चिदिते० यत्किंच दे० कित्वा स इ
 त्यन्ये। इमं मे वरुण तत्वा यामित्वा नो अग्ने सत्त्व नो अग्ने इत्यपरे॥
 तंतुं तन्वन्तं ज० अं जनं स्वाहा। अग्नये तंतु म द इदं० उद्धुध्य स्वाग्ने

६

८३

प्रतिजागृह्ये नमिषा पूते सः सृजेथामयंच। पुनः कृण्वं स्वापितरं
 युवानमन्वाताः सीत्वयी तंतु मे तः स्वाहा। अग्नये तंतु म त इदं० त्रय
 स्त्रिंशत्तंतवो ये वितन्ति रयमिमं यज्ञः स्वधया ददंते तेषां छिन्ने प्रस्ये
 तदधामि स्वाहा। घर्मे देवाः अप्येतु स्वाहा। अग्नये तंतु म त इदं० अ
 न्वग्निरुषसा मग्ने मरव्यदन्वहानि प्रयमो जातवेदाः॥ अनुसूर्यस्य पुरु
 चा चरश्मी ननु द्यावापृथिवी आततान स्वाहा। अग्नये जातवेद स इदं०
 मनो ज्योतिर्जुषतामा ज्यविष्ठि न्य यज्ञः समि मंद धातु। या विष्ठा उ
 षसो निम्नु च श्रताः संदधामि हविषा घृतेन स्वाहा। उषसे निम्नु च इदं०
 भूरग्नये च पृथिवी च महते च स्वाहा। अग्नये पृथिव्ये महत इदं० पु

महत्

८४
सुव

केवायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । वायवे चान्तरिक्षाय इदं । सुव
 रादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । आदित्याय दिवे महत इदं । सूर्य
 वेन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्चन्द्रिभ्यश्च महते स्वाहा । चन्द्रमसे नक्षत्रे
 भ्यो दिग्भ्यो महत इदं । सप्ततमग्नेये न स्वाहा । अग्नये सप्तवत इ
 दं । सप्तत इति कल्पसारे ने छंति । प्रजापते न रयीणां स्वाहा । प्रजाप
 तय इदं । आज्यस्थाल्याः सुवेण द्वादश जुहोति । प्रजापतये स्वाहा ।
 प्रजापतय इदं । हिरण्यगर्भाय स्वाहा । हिरण्यगर्भाय इदं । भृगूणां
 पतये स्वाहा । भृगूणां पतय इदं । अंगिरसां पतये स्वाहा । अंगिर
 सां पतय इदं । भूरग्नये चेति चतस्रः । ४॥ व्याहृतयश्च तस्रः ॥ ४॥

८४

धमा

हिवे लयाया तथः स्वाहा । अग्नय इदं । पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरु
 षसंमितः अग्ने तदस्य कल्पः तथः स्वाहा । अग्नय इदं । यस्या कत्रा
 मनसा दीन दक्षान यज्ञस्य मन्वते मती सः । अग्नि एहो तां कतु विदिजा
 न न्यजिषो देवाः सतु शो यजाति स्वाहा । अग्नय इदं । ध्रुवाज्यात्कवे
 ण समिधा ये कः । पुनस्त्यादित्या रुद्रा वसवः समिधतां पुनर्ब्रह्माणा वसु
 नीधयतैः । धृतेन स्वतनुवो वर्धयस्व स्याः संतु यजमानस्य कामाः
 स्वाहा । अग्नय इदं । आज्यस्थाल्याः सुवेण जुहोतीति कल्पसारः । द्वे स
 रुद्रा हेतु कृत्वा ततः स्ववेण्यन्ये । यन्म आत्मनो मिंदा पदं ग्निस्तस्यु
 नराहा । जतिवेदा विचषणिः स्वाहा । अग्नये जातवेदस इदं । नैपु रग्नि

वीर्याणां स्वाहा ३॥ सूयो यज्ञस्य रजसश्चनेताय त्रानियुद्धिः सर्वस्य शि
वाग्निः ॥ दिवमूर्धनं संचिदधिषे सुवर्षा जिह्वा मने वल्लभे हव्यावाहः स्वा
हा ॥ ४ ॥ अबोध्यग्निः समिधाजनानां प्रतिधेनुमिवायती मुषासं ॥ यद्वा
इव प्रवथामुज्जिहानाः प्रसानवः सिस्रतेनाकमद्य स्वाहा ॥ ५ ॥ अबो
धाम कवये मेधायिव चोवंदारुदृष्टभायवृक्षे ॥ गविष्ठिरो नमसारतो
ममग्नौ दिवि वरुक्म सुव्यं वमश्चेत्स्वाहा ॥ ६ ॥ जनस्य गोपा अजनिष्ठजा
गविश्चग्निः सुदक्षः सुविताय नमस्ये ॥ घृतप्रतीको बृहतादिविस्पर्शा
द्युमहिषातिपरतेभ्यः शुचिः स्वाहा ॥ ७ ॥ त्वामने अगिरसो गृहहि
तं न्वविंदंश्चिद्विद्यायां वने वने ॥ सजायसे मध्यमानः सहो महत्वा
म

८५

मादुः सहस्रस्युत्रमंगिरः स्वाहा ॥ ८ ॥ यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं
नरस्त्रिषधस्ये समिधते ॥ इदं देवादेवैः सरथं सवर्हिषि सीदन्निहोता
यज्ञ सरथाय सुकेतुः स्वाहा ॥ ९ ॥ त्वां चित्रश्रवस्तमहवतविशुजंतवः ॥ शोचि
क्षेत्रां पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे स्वाहा ॥ १० ॥ सरवायः संवः सम्यं च मि
षं स्तोमं चाग्नयो वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो न प्रेसहस्यते स्वाहा ॥ ११ ॥
सं समिद्यं च सवृष नग्ने विष्वा न्यय आ ॥ इउस्वदेव समिध्यसे स नो
वसन्त्यामरः स्वाहा ॥ १२ ॥ एनावो अग्निं नमसोर्जो न पातमादुवे ॥
प्रियं चेतिष्ठं मरतिं स्यध्वरं विश्वस्य दूतममृतं स्वाहा ॥ १३ ॥ सयो
जते अरुषो विश्वपौ जसा सदुदुवत्स्वो दुतः ॥ सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी

८६

वसुनां देवः राधो जनानां स्वाहा ॥ १४ ॥ उदस्य चोचिर स्थादा जुहान
 स्यमी दुषः ॥ उदमा सो अरुषा सो दिवि स्थः समग्निमिधते नरः स्वाहा
 ॥ १५ ॥ अग्ने वाजस्य गोमते ईशानः सहस्राय हो ॥ अस्मे धेहि जातवे
 दो महि श्रवः स्वाहा ॥ १६ ॥ स इ धानो वसुष्क विरग्निरीडे न्योगिरा रेवद
 स्मभ्य पुर्वणीकः स्वाहा ॥ १७ ॥ दीदिहि ॥ क्षपो राजं नुत त्मना गेव स्तो
 रुतोषसः ॥ सति गमजं सरक्ष सो दह प्रति स्वाहा ॥ १८ ॥ आते अग्न इधी
 महिद्यमंत देवा जने ॥ यद स्याते पनीयसी समिदी दायति द्यवीषः
 स्तोतृभ्य आभरः स्वाहा ॥ १९ ॥ आते अग्न रुचा हविः शुक्रस्य ज्योति
 ष स्पते ॥ सुभ्य दूद स्मविशते हव्य वा इ तुभ्यः हूयत इषः स्तोतृभ्य आ

८६

द्वादश गृहीतेन पंच जुहोति ॥ जातवेदसे सुनः स्यग्निः स्वाहा ॥ जातवेदस इदं
 मनोज्योतिर्जुहोष ॥ न स्वाहा ॥ उषसे निमुचे इदं ॥ भूरग्नये च तिति स्तः ॥ ३ ॥
 प्रत्येकं स रुद्र गृहीतेन जुहोति ॥ गार्हपत्येभ्यः स्वाहा ॥ अग्न ॥ आग्नीध्री
 ये येभ्यः स्वाहा ॥ वायवे ॥ आहवनीयेभ्यः स्वाहा ॥ सूर्यायेदं ॥ आ
 ज्य स्वात्याः स्मृणो यद्यातं जधान स्यातां नाष्टुष्टतो मास्ये होमा नाधान ना
 वज्जुहोति ॥ आज्य स्वात्याः सुवेण छंदांसि जुहोति ॥ अग्निमूर्ध्यादिवः
 ककुत्पतिः पृथिव्या अयं ॥ अपां रेतां सिजिन्वति स्वाहा ॥ अग्नय इ
 दं ॥ उत्तरत्रापि ॥ त्वामग्ने पुष्करा दध्ययवी निरमंथत ॥ मूर्ध्नी विश्वस्य
 वाघतः स्वाहा ॥ अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिन स्पतिः ॥ मूर्ध्नी कि

परस्वाहा ॥ २३ ॥ उपे सुम्बद्र सर्पिषो दर्वी श्रीणा सैष आसति ॥ उत्तोन उ
सुपूर्या उक्तेषु श्रवसस्पत इषं स्तोतृष्य आपरस्वाहा ॥ २२ ॥ अग्ने तम
द्यान्वन्स्तो मेः कतु नमद्रं हृदि स्पृशं ॥ अध्यामात ओहेः स्वाहा ॥
॥ २३ ॥ ~~आभिष्टे अद्यगी~~ मित्र अधाद्यग्ने कतो मद्रस्य दक्षस्य साधोः
रथी र्कृतस्य बह तो बभूय स्वाहा ॥ २४ ॥ आभिष्टे अद्यगी मित्रं गृणं
तो ग्ने दाशेम ॥ प्रतो दिवो न स्म नयंति शुष्माः स्वाहा ॥ २५ ॥ एभिर्नो अर्के
र्षवा नो अर्वाः सुवर्णी ज्योतिः ॥ अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः स्वा
हा ॥ २६ ॥ अग्निं होतारं मन्ये दास्यते ॥ वसोः सुतूः सह सो जातवे
दसं ॥ विप्रन्न जातवेदसं ॥ यतु ध्वं या स्वधरो देवो देवो अया कृपा ॥ घृ

तस्य विष्वाष्टि मनुषु केशो विष आजु कानस्य सर्पिषः स्वाहा ॥ २६ ॥
 अग्ने त्वं नो अंतमः ॥ ३७ ॥ तत्राता शिवो भव वरुध्यः स्वाहा ॥ २८ ॥ तं चो शो
 विष्टदी दिवः ॥ सुम्ना य नूनमी महे सरिविष्यः स्वाहा ॥ २९ ॥ वसुरग्नि
 र्वसुम्रवाः ॥ अष्टानक्षिद्यु मत्तमैरयिंदा स्वाहा ॥ ३० ॥ आज्यस्था
 ल्याः ॥ स्रवेणोपघातं जुहोति ॥ अग्निना विश्वाषाट् स्वाहा ॥ अग्नये
 विश्वसह इदं ॥ सूर्ये न स्वरा इदं स्वाहा ॥ सूर्याय स्वराज इदं ॥ ऋचाशवी
 पतिः स्वाहा ॥ ऋते वेशनीयत य इदं ॥ ऋषमेण त्वष्टा स्वाहा ॥ ऋषभाय
 त्वष्ट इदं ॥ यज्ञे न मघवा त्स्वाहा ॥ यज्ञाय मघवत इदं ॥ दक्षिणाय सु
 वर्गः स्वाहा ॥ दक्षिणायै सुवर्गा येदं ॥ मनुना वृत्रहा स्वाहा ॥ मन्यवे

रुद्रघ्न इदं । सौ हार्द्ये न त नूधाः स्वाहा । सौ हार्द्या य त नूध इदं । अग्ने
न गयः स्वाहा । अनाय गया येदं । पृथिव्या स नो स्वाहा । पृथिव्ये अ
स नो येदं । मित्राग्नि रन्नादः स्वाहा । रुग्भ्यो न्नादा येदं । वषट्कारेण
र्द्धः स्वाहा । वषट्काराय रुद्रा येदं । साम्ना । त नूपाः स्वाहा । साम्ने
त नूप इदं । विराजा ज्योतिष्मा त्स्वाहा । विराजे ज्योतिष्म त इदं । ब्रह्म
णा सोमपाः स्वाहा । ब्रह्मणे सोम प इदं । गोभिर्यज्ञं दाधार स्वाहा ।
गोभ्या यज्ञा येदं । क्षत्रेण मनुष्या त्स्वाहा । क्षत्राय मनुष्येभ्य इदं ।
अश्वेन चरथेन च वज्री स्वाहा । अश्वाय रथाय वज्रिण इदं ।
ऋतुभिः प्रभुः स्वाहा । ऋतुभ्यः प्रभव इदं । संवत्सरेण परिष्ठः

स्वाहा॥ संवत्सरायपरिषुवउदं॥ तपसानाधृषुः स्वाहा॥ तपसेनाधृषु
 येदं॥ सूर्यः संतनूभिः स्वाहा॥ सूर्यायसंतनूभ्यउदं॥ २२॥ आज्य
 स्थाल्याः स्क्रवेणोपधातं जुहोति॥ प्रजापतिर्मनसा स्वाहा॥ प्रजापत
 ये सोमायेदं॥ अंधो तः स्वाहा॥ अंधाय सोमायेदं॥ धातादीक्षायां
 स्वाहा॥ धात्रे सोमायेदं॥ सविताभृत्यां स्वाहा॥ सवित्रे सोमायेदं॥ पूषा
 सोमक्रयण्यां स्वाहा॥ पूषे सोमायेदं॥ वरुणउपनदः स्वाहा॥ वरुणा
 य सोमायेदं॥ असुरः क्रीयमाणः स्वाहा॥ असुराय सोमायेदं॥ मित्रः
 क्रीतः स्वाहा॥ मित्राय सोमायेदं॥ शिपिविष्ट आसहितः स्वाहा॥ शिपि
 विष्टा सोमायेदं॥ नरंधिषः प्रोह्यमाणः स्वाहा॥ नरंधिषो सोमायेदं॥ १॥
 य

अधिपतिरागतः स्वाहा । अधिपतये सोमः । प्रजापतिः प्रणीयमानः स्वाहा ।
प्राजापतये सोमः । अग्निराग्नीध्रे स्वाहा । अग्निये सोमः । बृहस्पतिराग्नी
ध्रात्प्रणीयमानः स्वाहा । बृहस्पतये सोमः । इन्द्रो हविर्धीने स्वाहा । इन्द्रा
य सोमः । अदितिरासादितः स्वाहा । अदितये सोमः । विष्णुरुपावद्विद्यमा
णः स्वाहा । विष्णवे सोमः । अथर्वोपेतः स्वाहा । अथर्वणे सोमः । यमो
भिषुतः स्वाहा । यमाय सोमः । अपूतया आधूयमानः स्वाहा । अपूत
ये सोमः । वायुः पूयमानः स्वाहा । वायवे सोमायेदं । मित्रः क्षीरश्रीः स्वा
हा । मित्राय सोमायेदं । मंथी सक्तुश्रीः स्वाहा । मंथिने सोमः । वैश्वदे
व उन्मि स्वाहा । वैश्वदेवाय सोमायेदं । रुद्र आकृतः स्वाहा । रुद्र

७५
८९
यसो० वायुरावृत्तः स्वाहा॥ वायवे सोमा० नृचक्षुःप्रतिरयातः स्वाहा॥ नृ
चक्षुसे सोमायेदं० भक्ष आगतः पितृणां नाराशंसः स्वाहा॥ भक्षाय सो
मा० असुरांतः स्वाहा॥ अवे सैतो० सिंधुस्वपृथुः स्वाहा॥ सिंधवे सो०
अवप्रयात्समुद्रोवगतः स्वाहा॥ समुद्राय सोमा० सलिलः प्रलुतः स्वा
हा॥ सलिलाय सोमा० सुवस्तुद्वंगतः स्वाहा॥ सुवः सोमायेदं॥ ३३॥
आज्यस्थाः स्क्रवेण तिस्रः सौरीर्जुहोति॥ उदयमुदयं चित्रं देवानां॥
आज्यस्थाः स्क्रवेण होतृर्जुहोति॥ पंचेति देवस्वामिः॥ होतृनित्य
विशेषश्रवणात्॥ षडपीति युक्तं वाग्धोता प्रायश्चित्तीति श्रुत्वा वा
ग्धोतुः प्रायश्चित्ते विधानादन्यनिवृत्तौ मानाभावात् प्रायश्चित्ताति

८९

पवक्ताः॥ सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः॥ आता स इंदु सोमाः॥
 वातापि हवनं श्रुतः स्वाहा॥ वाच ०१५॥ सूर्यते चक्षुः॥ वातं प्राणः॥ द्यौ पृष्ठः॥
 अंतरिक्षमात्मा॥ अग्नेः र्यज्ञो पृथिवीः॥ शरीरेः॥ वाचस्यते छिद्रया वाचा॥
 अछिद्रया युक्ता॥ दिवदेवा वृध उ होत्रामे रयस्व स्वाहा॥ वाच ०१६॥ महादे
 विर्हीता॥ सत्यहविर ध्वर्युः॥ अच्युते पा जागतीत॥ अच्युतमना उपवक्ता॥
 अनाधृष्यश्च॥ प्रतिधृष्यश्च यज्ञस्या भिगरो॥ अयास्य उ दूता॥ वाच
 स्यते हृदि धेना मंत्र॥ विधेमते नाम॥ विधेस्त्वमिस्माकं नाम॥ वाचस्पतिः
 सोममपात्र॥ मोदेयस्तनुं दिमा मनुष्यः॥ नमो दिवे॥ नमः पृथिव्ये
 स्वाहा॥ वाचस्य ०१७॥ वाग्धोता॥ दीक्षापत्नी॥ वातो ध्वर्युः॥ आपो निर
 गः॥ मनो हविः॥ तपसि जुहोमि॥ भूर्भुवः सुवः॥ ब्रह्मरचयं सु॥ ब्रह्मणे स्व

ण
 मं भुवे स्वाहा॥ वाचस्यतये ब्रह्मण इदं १६॥ आल्यस्या ल्या स्तुवे दशात्मक
 संतां देवा मंत्रा न्नु होति॥ ब्राह्मण एक होता॥ स यज्ञः॥ समेद दातु प्रजां प
 त शूत्रपुष्टं यशः॥ अग्ने मन्त्रा स्वाहा॥ ब्रह्मणा येदं ०१७॥ अग्निर्दि होता॥
 स सती॥ समेद दा०॥ भूर्भुवः च मे मन्त्रा स्वाहा॥ अग्नय इदं ११२॥ पृथिवी
 त्रि होता॥ स प्रतिष्ठा॥ समे० यज्ञः॥ प्रतिष्ठा च मे मन्त्रा स्वाहा॥ पृथिव्या
 इदं १३॥ अंतरिक्षं च तु होता॥ स विष्ठाः॥ समे० यज्ञः॥ विष्ठा अग्ने
 मन्त्रा स्वाहा॥ अंतरिक्षा येदं १४॥ वायुः पंच होता॥ स प्राणः॥ समे०
 यज्ञः॥ प्राण अग्ने मन्त्रा स्वाहा॥ वायव इदं १५॥ चंद्रमाः षट् होता॥
 स चक्षुः कल्प याति॥ समेद दा० कृतव अग्ने कल्प तां स्वाहा॥

चंद्रमस इदं ॥ ६ ॥ अन्नं सुत होता ॥ स प्राणस्य प्राणः ॥ समेददा ॥ प्राणस्य च मे
 प्राणो भूया स्वाहा ॥ अन्नायैदं ॥ ७ ॥ द्यौरष्ट होता ॥ सोनाध्वयः ॥ समेददा ॥ अ
 नाध्वयस्य यासः स्वाहा ॥ दिव इदं ॥ ८ ॥ आदित्यो नव होता ॥ स तेजस्वी ॥ समे
 ददा ॥ तेजस्वी च मयासः स्वाहा ॥ आदित्यायैदं ॥ ९ ॥ प्रजापतिर्दश होता ॥
 स इदं सर्वं ॥ समेददा ॥ यत्राः ॥ सर्वं च मे मया स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं ॥
 ॥ १० ॥ आज्यस्याऽऽयाः सुवधोपहस्य जुहोति द्वात्रिंशदिः ॥ सुवर्णधर्मः ॥
 परिवर्धनं ॥ इन्द्रस्यात्मानं दशधा चरंतं ॥ अंतः समुद्रे मनसा चरंतं ॥ ब्रह्मान्व
 विंदद्वा होता रमर्षे स्वाहा ॥ परमात्मन इदं ॥ ११ ॥ अंतः प्रविष्टः ॥ शास्ता जनानां ॥
 एकः सन्बहुधा विचारः ॥ रातः शुक्राणि यत्रैकं भवति ॥ सर्वं वेदाय त्रैकं भवति ॥
 सर्वं होतारो यत्रैकं भवति ॥ समानं सान्नात्मा जनानां स्वाहा ॥ आत्मन इदं ॥ अंतः प्रविष्टः ॥ शास्ता जन

रिक्तं स्येवाप्राप्तेष्वहोतां जुहोतीति प्रायश्चित्त एव सर्वं तदस्य स्थितिर्वृत्तेः ॥ अतए
 व कल्पसारादिभिर्होतृनियुक्तं न विशेष उक्तः ॥ सर्वं चिन्ति च प्रायश्चित्त
 प्रदोषे ॥ चित्ति शुक्लं चित्ति माज्जं ॥ वाग्बेदिः ॥ आधितं बर्हिः ॥ केतो अग्निः ॥
 विज्ञातमग्निः ॥ वाक्यतिर्होता ॥ मन उपवृक्ता ॥ प्राणो हविः ॥ सामाध्वर्युः ॥
 वाचस्पते विधेनामन ॥ विधे मतेनाम ॥ विधे स्त्वमस्माकं नामा वाचस्प
 तिः सोमं पिबतु ॥ आस्मासु भृशं धा स्वाहा ॥ वाचस्पतये ब्रह्मण इदं ॥ १० ॥
 एवं सवत्र होतृषु स्यागः ॥ धृष्टिर्वी होता ॥ द्यौरध्वर्युः ॥ रुद्रो ग्नीतृ ॥ बृहस्प
 तिरुपवृक्ता ॥ वाचस्पते वाचो दीर्घेण ॥ संभृतं तमेनायक्ष्यसे ॥ यजमानाय वा
 र्ये ॥ आसुवस्करस्मे ॥ वाचस्पतिः सोमं पिबति ॥ जजनं दिंद्रमिन्द्रियाय
 स्वाहा ॥ वाच ॥ ११ ॥ अग्निर्होता ॥ अग्निना ध्वर्युः ॥ चक्षुः ग्नीतृ ॥ मित्र

१७
 अमृतं देवानां मायुः प्रजा नां स्वहा । आत्मन इदं ॥ ७ ॥ इन्द्रा राजानं स्व
 वितार मेतं । वासो रात्मानं कवयो निर्विक्रुः । रश्मिंश्च रश्मीनां मध्ये तपेते ।
 स तस्य पदे कवयो निपांति स्वाहा । वायुरश्यात्मन इदं ॥ ८ ॥ यथा ॥ ८ ॥ को
 शे भुवनं विभर्ति । अनिर्भिन्नः सन्नथ लोकां चिच्छे । यस्यां षको शशु
 षमाहः प्राणमुल्बं तेन कृत्वा मृतेनाहमस्मि स्वाहा । परमात्मन इदं ॥ ९ ॥
 सुवर्णं कोशं रजसा परीवृतं । देवानां वसुधानी विराजं । अमृतस्य पूर्णा
 तां सुकलां विचक्षते । पादं षट्को तुर्न किला विविक्षे स्वाहा । चंद्रात्मन इ
 दं ॥ १० ॥ येन तवः पंच धोत कृत्वाः । उत वा षट्धामन सोत कृत्वाः ॥

तं षट्को तारमृतुभिः कल्पमानं । स तस्य पदे कवयो निपांति स्वाहा ॥ चंद्रा
 त्मन इदं ॥ ११ ॥ अंतः प्रविष्टं कर्तार मेतं । अंतश्चंद्रमसि मनसा चरंतं । स
 हेव संतं न विजानंति देवाः । इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरतुं स्वहा । सर्वो
 जे ४ तयामि ॥ परमात्मन इदं ॥ १२ ॥ इन्द्रो राजा जगता यईश । सप्तहोता सप्त
 धा विकृत्वाः । परेण तं तु परिषिच्यमानं । अंतरादित्ये मनसा चरंतं । देवा
 नां हृदयं ब्रह्मा च विंदे स्वाहा । परमात्मन इदं ॥ १३ ॥ ब्रह्मो तद्ब्रह्मण
 उज्जिभार । अर्कं श्योतं तं सूरिरस्य मध्ये । आयस्मिन्सप्त परवः । मेहंति
 बहुलां प्रियं स्वहा । आर्कात्मन इदं ॥ १४ ॥ बद्धश्चामिंद्रगोमती ।

२
 ३
 ४
 अच्युतांहुलाऽश्रियाः सह रिवसुवितमः पेरुरिंद्रायपि न्वते स्याह ॥ अदि
 यात्मन इदं ॥ १५ ॥ बद्धा मिदं गोमती ॥ अच्युतां बहुलाऽश्रियाः मद्यमि
 द्रो नियच्छेत् स्याह स्वाहा ॥ इद्राय परमात्मन इदं ॥ १६ ॥ शतं शतं ता अस्प
 युक्ता हरीणां ॥ अर्वाङ्गया तु वसुभी रश्मिरिंद्रः ॥ प्रमहमाणो बहुलाऽ
 श्रियाः रश्मिरिंद्रः सविता मे नियच्छेत् स्याह ॥ सवित्रे परमात्मन इदं ॥ १७ ॥
 घृतं ते जामधुमदिंद्रियं ॥ मय्ययमग्निर्देधातु ॥ हरिः पतंगः पटरी सुपर्णः ॥
 दिवि क्षयोनमसा ययति स न इद्रः ॥ कामवरं ददातु स्याह ॥ सूर्याय पर
 मात्मन इदं ॥ १८ ॥ पंचारं चक्रं परिवर्तते पृथु ॥ हिरण्यल्योतिः स

नानाऽसर्वमा ॥ सर्वाः प्रजायत्रैकं भवति ॥ चतुर्होतारो यत्र संयदंगच्छति
 देवैः ॥ समानं स्यात्सीन आत्मा जनानां स्याह ॥ आत्मान इदं ॥ ३ ॥ ब्र
 ह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठा ॥ दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिं ॥ चतुर्हो
 तारं प्रदिशो नुक्लुप्तं ॥ वाचो वीर्यं तपसा च विंदेत् स्याह ॥ परमात्मन इदं ॥ ४ ॥
 अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं ॥ त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वेत् विपश्चिं ॥ अमृतस्य
 प्राणं यज्ञमेतं ॥ चतुर्होतृणां मात्मानं कवयो निचिक्युः स्याह ॥ परमात्मन
 इदं ॥ ५ ॥ अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं ॥ देवानां बंधुनिहितं गुहासु ॥ अमृतेन
 क्लृप्तं यज्ञमेतं ॥ चतुर्होतृणां क्युः स्याह ॥ परमात्मन ॥ ६ ॥ शतं नियुतः
 परिवेद विश्वा विश्ववारः ॥ विश्वमिदं वृणाति ॥ इद्रस्यात्मानिहितः पंचहो ॥

पवक्ताः॥ सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः॥ श्रुता सा इदं सोमाः॥
 वातापि हवनं श्रुतः स्वाहा॥ वाच ०५॥ सूर्यते चक्षुः॥ वातं प्राणः॥ द्या पृथ्वी॥
 अंतरिक्षमात्मा॥ अग्नेः यज्ञं॥ पृथिवीः शरीरं॥ वाचस्पते छिद्रा वाचा॥
 अछिद्रा युक्ता॥ दिवदेवा वृध उ होत्रा मेरय स्व स्वाहा॥ वाच ०६॥ महादे
 विर्हीता॥ सत्यहविर ध्वर्युः॥ अच्युते पा जागतीत॥ अच्युतमना उपवक्ता॥
 अनाधृष्यश्वा प्रतिधृष्यश्च यज्ञस्या भिगरो॥ अयास्य उ दूता॥ वाच
 स्पते हृदि धेना मंत्र॥ विधेम ते नाम॥ विधेस्त्वमिस्माकं नाम॥ वाचस्पतिः
 सोममपात॥ मोदे व्यस्त तुष्टिमा मनुष्यः॥ नमो दिवे॥ नमः पृथिव्ये
 स्वाहा॥ वाचस्प ०१०॥ वाग्धोता॥ दीक्षापत्नी॥ वातो ध्वर्युः॥ आपो निर
 गः॥ मनो हविः॥ तपसि जुहोमि॥ भूर्भुवः सुवः॥ ब्रह्म स्वयं सु॥ ब्रह्मणे स्व

७

यं भुवे स्वाहा॥ वाचस्पतये ब्रह्मण इदं॥ ६॥ आज्यस्थान्या स्तुवे दशात्मक
 संतां देवां मंत्रां लुहोति॥ ब्रह्मण एकं होता॥ स यज्ञः॥ समेद दातु प्रजां प
 त शूत्रपुष्टिं यशः॥ अग्ने मन्त्रा स्वाहा॥ ब्रह्मणा येदं॥ ७॥ अग्निर्दि होता॥
 स सती॥ समेद दा॥ भूर्भुवः स्वाहा॥ अग्नय इदं॥ ८॥ पृथिवी
 त्रि होता॥ स प्रतिष्ठा॥ समे॥ यज्ञः॥ प्रतिष्ठा च मे मन्त्रा स्वाहा॥ पृथिव्या
 इदं॥ ९॥ अंतरिक्षं चतुर् होता॥ स विष्ठा॥ समे॥ यज्ञः॥ विष्ठा अग्ने
 मन्त्रा स्वाहा॥ अंतरिक्षा येदं॥ १०॥ वायुः पंच होता॥ स प्राणः॥ समे॥
 यज्ञः॥ प्राण अग्ने मन्त्रा स्वाहा॥ ११॥ वायव इदं॥ १२॥ चंद्रमाः षट् होता॥
 स चक्षुः॥ कल्पयाति॥ समेद दा॥ कृतव अग्ने कल्पता स्वाहा॥

चंद्रमस इदं ॥ ६ ॥ अन्नं सुत होता ॥ स प्राणस्य प्राणः ॥ समेददा ॥ प्राणस्य च मे
 प्राणो भूया स्वाहा ॥ अन्नायैदं ॥ ७ ॥ द्यौरष्ट होता ॥ सोनाध्वयः ॥ समेददा ॥ अ
 नाध्वयस्य ह्यासः स्वाहा ॥ दिव इदं ॥ ८ ॥ आदित्यो नव होता ॥ स तेजस्वी ॥ समे
 ददा ॥ तेजस्वी च मयासः स्वाहा ॥ आदित्यायैदं ॥ ९ ॥ प्रजापतिर्दश होता ॥
 स इदं सर्वं ॥ समेददा ॥ यज्ञः ॥ सर्वं च मे मया स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं ॥
 ॥ १० ॥ आज्यस्याऽऽयाः सुवधोपहस्य जुहोति द्वात्रिंशद्भिः ॥ सुवर्णधर्मं
 परिवदेनं ॥ इदं द्रव्यात्मानं दशधा चरंतं ॥ अंतः समुद्रे मनसा चरंतं ॥ ब्रह्मान्व
 विंदद्दश होता रमणे स्वाहा ॥ परमात्मन इदं ॥ ११ ॥ अंतः प्रतिष्ठः ॥ शास्ता जनानां
 नां ॥ एकः सन्बहुधा विचारः ॥ रातः शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति ॥ सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्
 ति ॥ सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति ॥ समानं सान् आत्मा जनानां स्वाहा ॥ आत्मन इदं ॥ अंतः प्रतिष्ठः ॥ शास्ता जनानां

रिक्तं स्थेया प्राप्ते पदोत्तां जुहोतीति प्रायश्चित्त एव सर्वं तदस्य स्थितिर्वृत्तेः ॥ अतए
 व कल्पसारादिभिर्होतृभिर्युक्तं न विशेष उक्तः सर्वो विनित्यश्च प्रायश्चित्त
 प्रदोषे ॥ चित्तिमुक् ॥ चित्तिमाज्ज ॥ वाग्बेदिः ॥ आधितं बर्हिः ॥ केतो अग्निः ॥
 विज्ञातमग्निः ॥ वाक्स्पतिर्होता ॥ मन उपवृक्ता ॥ प्राणो हविः ॥ सामाध्वर्युः ॥
 वाचस्पते विधेनामन् ॥ विधेम ते नाम ॥ विधेस्त्वमस्माकं नामा वाचस्प
 तिः सोमं पिबतु ॥ आस्मासु नृणां धात्वा स्वाहा ॥ वाचस्पतये ब्रह्मण इदं ॥ १० ॥
 एवं सवत्र होतृषु स्यागः ॥ पृथिवी होता ॥ द्यौरध्वर्युः ॥ रुद्रो ग्नीतृ ॥ बृहस्प
 तिरुपवृक्ता ॥ वाचस्पते वाचो दीर्घेण ॥ संभृततमे नायस्य से ॥ यजमानाय वा
 र्ये ॥ आसुवस्करस्मे ॥ वाचस्पतिः सोमं पिबति ॥ जज न दिंद्रमिन्द्रियाय
 स्वाहा ॥ वाच ॥ ४ ॥ अग्निर्होता ॥ अग्निना ध्वर्युः ॥ चराग्नीतृ ॥ मित्रं

८९ धसो० वायुरावृत्तः स्वाहा॥ वायवे सोमा० नृवक्ष्याप्रतिरयातः स्वाहा॥ नृ
 वक्षसे सोमायेदं॥ भक्ष आगतः पितृणां नाराशंसः स्वाहा॥ मक्षाय सो
 मा० असुरांतः स्वाहा॥ अवैसेसौ० सिंधुखपृथक् स्वाहा॥ सिंधवे सो०
 अवप्रयात्समुद्रोवगतः स्वाहा॥ समुद्राय सोमा० सलिलः प्रलुतः स्वा
 हा॥ सलिलाय सोमा० सुवस्तुद्वंगतः स्वाहा॥ सुवः सोमायेदं॥ ३३॥
 आज्यस्थाः स्तवेण तिस्रः सौरीर्जुहोति॥ उदयमुदयं चित्रं देवानां॥
 आज्यस्थाः स्तवेण होतृर्जुहोति॥ पंचेति देवस्वामिः॥ होतृनि स
 विशेषश्रवणात्॥ षडपीति युक्तं वाग्धोता प्रायश्चित्तीति श्रुत्वा वा
 ग्धोतुः प्रायश्चित्ते विधानादन्यनिवृत्तौ मानाभावात् प्रायश्चित्ताति

अधिपतिरागतः स्वाहा । अधिपतये सोमः प्रजापतिः प्रणीयमानः स्वाहा ।
प्रजापतये सोमः । अग्निराग्नीध्रे स्वाहा । अग्नये सोमः बृहस्पतिराग्नी
ध्रात्प्रणीयमानः स्वाहा । बृहस्पतये सोमः । इन्द्रो हविर्धौने स्वाहा । इन्द्रा
य सोमः । अदितिरासादितः स्वाहा । अदितये सोमः । विश्वरूपावद्विद्यमा
णः स्वाहा । विश्वे सोमाः । अथर्वोपोत्तः स्वाहा । अथर्वणे सोमः । यमो
भिषुतः स्वाहा । यमाय सोमः । अपूतया आधूयमानः स्वाहा । अपूत
ये सोमः । वायुः पूयमानः स्वाहा । वायवे सोमायेदं । मित्रः क्षीरश्रीः स्वा
हा । मित्राय सोमायेदं । मंथी तक्तु श्रीः स्वाहा । मंथिने सोमः । वैश्वदे
व उन्नि स्वाहा । वैश्वदेवाय सोमायेदं । रुद्र आकृतः स्वाहा । रुद्र

२
 तु
 अच्युतां बहुलां श्रियां सह रिर्वसु वित्तमः पेरु रिं द्राय पिन्वेते स्याहो ॥ अदि
 त्यात्मन इदं ॥ १५ ॥ बद्धा मिदं गोमती ॥ अच्युतां बहुलां श्रियां मद्यमि
 द्रो नियच्छेत् स्याहो स्याहो ॥ इद्राय परमात्मन इदं ॥ १६ ॥ शतं शतं ता अस्प
 युक्ता हरीणां ॥ अर्वाङ्गया तु वसुभी रश्मि रिंद्रेः ॥ प्रमहमाणो बहुलां
 श्रियां रश्मि रिंद्रेः सविता मे नियच्छेत् स्याहो ॥ सवित्रे परमात्मन इदं ॥ १७ ॥
 घृतं तेजो मधुमदिन्द्रियं ॥ मय्ययमग्निर्दधातु ॥ हरिः पतंगः पटरी सुपर्णः ॥
 दिवि क्षयानमसाय एति स न इद्रः कामवरं ददातु स्याहो ॥ सूर्याय पर
 मात्मन इदं ॥ १८ ॥ पंचारं चक्रं परिवर्तते पृथु ॥ हिरण्यव्यातिः स

नानां सर्वात्मा ॥ सर्वाः प्रजायत्रैकं भवति ॥ चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छति
 देवैः ॥ समानं स्यात्सीन आत्मानं नानां स्याहो ॥ आत्मान इदं ॥ ३ ॥ ब्र
 ह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठा ॥ दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिं ॥ चतुर्हो
 तारं प्रदिशो नुक्लुप्तं ॥ वाचो वीर्यं तपसा च विंदत् स्याहो ॥ परमात्मन इदं ॥ ४ ॥
 अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं ॥ त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वेत् विपश्चिं ॥ अमृतस्य
 प्राणं यज्ञमेतं ॥ चतुर्होतृणां मात्मानं कवयो निचिक्युः स्याहो ॥ परमात्मन
 इदं ॥ ५ ॥ अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं ॥ देवानां बंधुनिहितं गुहासु ॥ अमृतेन
 क्लृप्तं यज्ञमेतं ॥ चतुर्होतृणां क्युः स्याहो ॥ परमात्मन ॥ ६ ॥ शतं नियुतः
 परिवेद विश्वा विश्ववारः ॥ विश्वमिदं वृणाति ॥ इद्रस्यात्मानिहितः पंचहो ॥

अमृतदेवानामायुः प्रजानां स्वहा। आत्मन इदं ॥ ७ ॥ इन्द्राज्ञानं स्व
वितारमेतं। वायोरामानेकवयो निर्विक्रुः। रश्मिर्रश्मीनां मध्ये तपेते।
स तस्य पदे कवयो निपांति स्वाहा। वायुरश्यात्मन इदं ॥ ८ ॥ यथा ॥ उको
शे भुवनं विभर्ति। अनिर्भिः सन्नथ लोका निचिच्छे। यस्यां उको शंशु
ममाहुः प्राणमुल्बंते नक्तु सो मतेनाहमस्मि स्वाहा। परमात्मन इदं ॥ ९ ॥
सुवर्णं कोशं रजसा परीवृतं। देवानां वसुधानी विराजते। अमृतस्य पूर्णा
तामुक्तां विचक्षते। पादं षट्कोतुर्न किल विविक्षे स्वाहा। चंद्रात्मन इ
दं ॥ १० ॥ येन तवः पंचधोतक्तु साः। उत वा षट्धामनसो तक्तु साः ॥

तं षट्कोतारमृतुभिः कल्पमानं। स तस्य पदे कवयो निपांति स्वाहा ॥ चंद्रा
त्मन इदं ॥ ११ ॥ अंतः प्रविष्टं कर्तारमेतं। अंतश्चंद्रमसिमनसा चरंतं। स
हेव संतं न विजानंति देवाः। इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरतुं स्वाहा। सर्वं
ने तया मि परमात्मन इदं ॥ १२ ॥ इन्द्राज्ञा जगता यईशे। सप्तहोता सप्त
धा विक्तुः। परेण तं तु परिषिच्यमानं। अंतरादित्ये मनसा चरंतं देवा
नां हृदयं ब्रह्मा च विंदे स्वाहा। परमात्मन इदं ॥ १३ ॥ ब्रह्मैतद्ब्रह्मण
उज्ज्वलं भार। अर्कं श्रुतं तं सूरिरस्य मध्ये। आयसि न्यस्य परवः। मे हंति
बहुलां श्रियं स्वाहा। आर्कात्मन इदं ॥ १४ ॥ बद्धश्यामिंद्रगोमती।

निरस्पृग्मध्ये। अजस्रं ज्योतिर्नमसा सर्पदेति। सनरंद्रः कामवरं ददातु
न स्वाहा। ज्योतिर्मंडलात्मैर्दं॥१९॥ सप्तयुं जंतिरथमेकचक्रं। एकोऽंशो
वहति सप्तनामा। त्रिनाभिचक्रं मूलरमनर्वी। येनेमामा विश्वाभुवनानि
तस्मैः स्वाहा। कामासनं दं॥२०॥ भद्रं पश्येत्तु पसेदुरग्रे। तपो दीक्षा
मृषयः सुवर्चिदः। ततश्च त्रैबलमो जश्च जातं। तस्मै देवाय नमः द
तु स्वाहा। देवेभ्यर्दं॥२१॥ श्वेतं रश्मिं बोभुज्यमानं। अपोने तारं भु
वने स्य गोपां। इन्द्रं निक्षुः परमेव्योमनः। रोहिणीः पिंगला एकतपाः
स्वाहा॥ परमात्मनर्दं॥२२॥ क्षरं तीः पिंगला एकतपाः॥ शतं

८४ सहस्राणि प्रयुता विनाव्यानां ॥ अयं यः श्वेतो रश्मिः ॥ परिसर्वमिदं जगत्स्वाहा ॥
आदित्यात्मन इदं नव ॥ २३ ॥ प्रजापशून् धनानि ॥ अस्माकं ददातु ॥ श्वेतो रश्मिः ॥
परिसर्वं बभूव ॥ सुवन्मह्यं पशून् विश्वरूपा ॥ स्वाहा ॥ श्वेता य रश्मि न आ
त्मन इदं नव ॥ २४ ॥ पतंगमक्लमसुरस्य मायया ॥ हृदयं श्यंति मनसा मनी
षिणः ॥ समुद्रे अंतः कवयो विचक्षते ॥ मरीचीनां पदमिच्छंति वेधसः ॥ स्वाहा ॥
पतंगायात्मन इदं ॥ २५ ॥ पतंगो वाचो मनसा विभर्त्ति ॥ तां गंधर्वो वदद्
र्षे अंतः ॥ तां द्योतमानां ॥ स्वयं मनीषां ॥ स तस्य पदे कवयो निपाति स्वाहा ॥
पतंगायात्मन इदं ॥ २६ ॥ ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः ॥ विरूपाः संतो ८४

बहुधैकरूपाः। अमिस्ताः अग्रे प्रमुमोक्तुदेवः प्रजापतिः प्रजया संवि
दानः स्वाहा॥ अमिप्रजापत्यात्मन इदं॥ २७॥ वीतः सुके सुके। युवम
स्मा सुनियच्छते। प्रप्रयज्ञपतिंतिर स्वाहा॥ अमिप्रजापतिभ्यामिदं॥ २८॥
मे हे गाम्याः पशवो विश्वरूपाः॥ विरूपाः संतो बहुधैकरूपाः॥ तेषां सप्ता
नामिहरंतिरस्तु॥ रायस्पोषायसु प्रजास्त्वायसु वीर्यायि स्वाहा॥ पशु
भ्य इदं॥ २९॥ यज्जारण्याः पशवो विश्वरूपाः॥ विरूपाः संतो बहुधैक
रूपाः॥ वायुस्ताः अग्रे प्रमुमोक्तुदेवः॥ प्रजापतिः प्रजया संविदानः स्वा
हा॥ वायुप्रजापत्यात्मन इदं॥ ३०॥ इदो ये स संघृतवच्चराचरं॥ देवा

ॐ
अन्वविंदन्नुहाहितः स्याद्देवेभ्य इदं ॥ ३१ ॥ यत्कारण्याः पशवो विश्व
रूपाः । विरूपाः संतो बहुधैक रूपाः । तेषां सप्तानामिह रंति रक्ता रायस्यो
षाय सुव्रजा स्त्राय सुवीर्या यस्याहा ॥ पशुभ्य इदं न ॥ ३२ ॥ सुवर्णं धर्म
मित्यनुवाकस्य पंचाहुतयो वेति देवस्यामिः ॥ सुवर्णं धर्मं ॥ १४ ॥ ब्रह्मं द्र
मग्निं ॥ १२ ॥ शतं नियुतः ॥ १२ ॥ सुवर्णं कोशं ॥ १२ ॥ इंद्रो राजा जगतः ॥
७८ ॥ इति मंत्राणामादिः ॥ आल्यस्थाल्याः स्त्रवेणाष्टा दश जुहोति ॥
सहस्रं शीर्षांगुलं स्याद्देवाहा ॥ पुरुषाय नारायणाय इदं ॥ एवं सर्वत्र या
गः ॥ पुरुष एवेदं ॥ इति स्याद्देवाहा ॥ ०२ एतावानस्य ० यांश्च दिवि स्या
हा ॥ ०३ ॥ त्रिपादू ० वासुनः । ततो विश्वं षड् व्यक्रामत् ० अभिरवा ० तस्मा

म० जायतं स्वाहा ॥ १४ ॥ नाम्या आसीदं तारि क्ष० शी० लोका
 ० ॥ अ० क० ल० य० स्वाहा ॥ १५ ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं ॥
 मादित्यवर्णं तमसस्तु पारं ॥ सर्वाणि नृपाणि विविशुधी
 रो ॥ नामानि कृत्वा मि वदन् यदा स्ते स्वाहा ॥ पुरु० ॥ १६ ॥ धा
 ता पुरस्ताद्यमुदाजहार ॥ शक्रः प्रविद्या अदि राश्रुत
 स्त्रः तमेवं विद्वान्मरत बृहभरति ॥ नान्यः पथा अयना
 य विद्यते स्वाहा ॥ १७ ॥ यज्ञे च यज्ञमयजंत देवाः स्वा

२६

निधर्माणि प्रथमान्या संनृ ॥ तेह नाकं महिमानः स चेतं ॥
 यज्ञपूर्वे साध्याः सति देवाः स्वाहा ॥ पुरुषो य नारायणा
 येदं ॥ १८ ॥ आ० ज्य० स्था० ल्याः ॥ स्तुवेण षष्ठे च न रुद्र सूक्ते
 नति देवस्वामिः प्रायश्चित्तं प्रदीपश्च ॥ परिणोरुद्रस्य
 हेति र्वृणक्तु परिते षस्य दुर्मतिरघा योः ॥ अवस्थिराम
 धवश्च स्तनूषमी स्तोकाय तनयाय मउय स्वाहा ॥ रु
 द्रायेदं ॥ १९ ॥ षट्सु ॥ स्तुहि श्रुतं गतं सदं युवानं म

२७

९

गं न भीममुपहत्तुमुग्रं । म उज रित्रेरुद्रस्तवानो अन्य
 ते अस्मिन्निर्वपंतु सेनाः स्वाहा ॥ ०२ ॥ मीठ एमशि
 वतमशिवोनः सुमना भव । परमेष्ठ आये धं निधा ॥
 यत्न तिवसान आचर पिना कं बिभ्रदो गहि स्वा
 हा ॥ ०३ ॥ अहं नू बिभर्षि सायका निधन्वा अहं निषि
 यजतं विश्वरूपं । अहं निदं दयसे विश्वमभूवं । न
 वा ओ जी योरुद्र तदस्ति स्वाहा ॥ ०४ ॥ स्वममैरुद्रो

१५

अ

९

२

विराडं पुरः स्वाहा ॥ ०५ ॥ यत्नुरुषे णह विषा ० द्रविः स्वा
 हा ॥ ०६ ॥ ससा स्या सनू ० पशुं स्वाहा ॥ ०७ ॥ तयत्नं ० अ
 यजंतं ये स्वाहा ॥ ०८ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहृतः संभृतं ०
 पशुं स्वांश्च ० श्रये स्वाहा ॥ ०९ ॥ तस्माद्यज्ञा ० संचः सा ०
 चंदीं सिंयत स्वाहा ॥ १० ॥ तस्मादश्वा अयः स्वाहा ०
 ॥ ११ ॥ यत्नुरुषं यदं का वूरुपा दौ वूच्ये ते स्वाहा ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणो ० पश्यांश्च द्रो अजायत स्वाहा ॥ १३ ॥ चंद्रमा

१५

४ होतारं सत्यपजं रोदस्योः॥ अग्निं पुरातनं धित्वोरविताभिरण्णूरूपमवसेत् कृत्वा च ४

ॐ असुरो महादिव । स्वः शब्दो मारुत एक्षइ शिष ।
संवाते ररुणैर्यासि शंगया ॥ स्वपूषा विधतः पा
सिनुमना स्वाहा १॥ ५ ॥ आवो राजानमध्वरस्य रुद्र
पूँ स्वाहा ॥ ६ ॥ आज्यस्य व्याः स्रवेण वृष्टं च विष्णु
सूक्तं ॥ विष्मो नृकं वीर्याणि प्रवोचंयः पार्थिवानि वि
ममेरजां पूँ सि। यो आस्वभा यदुत्तरं सधस्थं वि
चक्रमाणस्त्रेयोरुगायः स्वाहा ॥ विष्मै वइदं षट्

४ वीयायि॥ मृगोन मीमः कुरु रो गिरिष्ठाः॥ पत्न्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु अपि क्षिपन्ति भुवना

५
६
स्तुतदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां॥ नरो यत्र देव
यवो मदति॥ उरुक्रमस्य सहिबधुरिष्ठा विष्मोः पदे
परमे मध्वुत्सः स्वाहा॥ विष्मवद्दं॥ २॥ प्रतदि
७
८
स्तु स्तवते नि विष्म॥ विष्म० ३॥ परो मात्रया तनु
वोरुधान॥ नते महिबमन्व शुबं वि॥ उमे ते विष्म
जु सी ए थि व्या विष्मो देवत्वं॥ परस्मै विस्व स्वाहा॥ रमस्म
विष्म० ४॥ विचक्रमे ए थि वी मे ष ए जी॥ क्षे त्रा य वि

८
सुमनुषेदरास्यन्। ध्रुवा सो अस्य कीर योजना सा॥
उरुक्षितिः सुजनिमाचकार स्याहा॥ विष्म०॥ ५॥ त्रि
देवः पृथिवी मे षष्ठता॥ विचक्रमेशातर्चसं महिषा॥
प्रविष्मरस्तुतवसस्तवीया॥ न्तवपुंसस्यस्तु विरस्य
नामस्वीहा॥ विष्म०॥ ६॥ ब्रह्म जज्ञानमिति षष्ठं च सूक्तं
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ता॥ द्वितीयमतः सुरुचो वेन आवः।
सबुद्धिया उपमा अस्य विष्मः। सतश्च योनिमस्य तश्च वि

ॐ
वः स्वाहा॥ ब्रह्म ण इदं ॥ १ ॥ पिता विराजाम षुभोरयीणां ॥ अं
तरिक्षं विश्वस्तु पञ्चाविवेशात्तमर्के रभ्यर्चति वसुं ॥ ब्रह्म
संत ब्रह्मणा वर्धयतः स्वाहा॥ ब्रह्म ण इदं ॥ २ ॥ ब्रह्म देवान
जनयतु ब्रह्म विश्वमिदं जगत् ॥ ब्रह्म णः क्षत्रं निर्मितं ॥ ब्रह्म
ब्रह्माण आत्मना स्वाहा॥ ब्रह्म ण इदं ॥ ३ ॥ अंतरस्मिन्निम
लोकाः ॥ अंतर्विश्वमिदं जगत् ॥ ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं ॥ तेन कोह
ति स्पृधितुं स्वाहा॥ ब्रह्म ण इदं ॥ ४ ॥ ब्रह्म देवाः स्वयस्त्रिंशत् ॥
ब्रह्म निद्रं प्रजापती ॥ ब्रह्म ह विश्वा भूतानि ॥ नावीयातः समा

ॐ

हिता स्वाहा । ब्रह्मण इदं ॥ ५ ॥ चतस्त्रिंशत्प्रवचनयः । इमं नो यज्ञं
नेयतु प्रजानं नृ । घृतं पिबेन्नजरं सुवीरं । ब्रह्मसमिद्धं च स्वाहुतीनां स्वा
हा ॥ ब्रह्मण इदं ॥ ६ ॥ आज्यस्थाल्याः स्रवेण स्नेहते षष्ठं च प्राजापत्यं
सूक्तं । प्रजापतेन त्वं योरयीणां स्वाहा । प्रजापते य इदं षष्ठं सु ॥ १ ॥
रयीणां पतियजतं ब्रह्म ॥ मस्मिन् भूरे न तमं वा जसा तो । प्रजाप
तिप्रथमं जामतस्य ॥ यजाम देवामधिना ब्रवीतु स्वाहा । प्रजाप ॥ ३ ॥
प्रजापते त्वं निधिपाः पुराणो देवा नां पिता जनिता प्रजानां । पतिर्वि

ॐ स्वस्ति नमो भगवते वासुदेवाय ॥ हविर्ना देवविहवै जुषस्व स्वाहा ॥ प्रजा ॥ ३ ॥
 तवेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्चापरावर्तानि वर्तुत उद्धतश्च ॥ प्रजापते वि
 श्वस्रज्जीवधन्य इदं नो देव ॥ प्रतिहर्षि यं ॐ स्वाहा ॥ प्रजा ॥ ४ ॥ प्रजा
 पति प्रथमं यज्ञि यानां देवानां मम यज्ञतय जध्वं ॥ स नो ददातु
 द्रविणं सुविर्षं ॥ ॥ रायस्योषु विष्यतु नाभिं भस्मे स्वाहा ॥ प्रजा ॥
 ॥ ५ ॥ ॐ रोयर्हो शीतदाय उष्यो ॥ यः पशूनां रक्षिता विधि
 तानां ॥ प्रजापतिः प्रथमं जातस्य ॥ सहस्रीधामा जुषतां

कथ्यो

१००

हविर्नः स्वाहा॥ प्रजापतय इदं॥ ६ आ ज्यस्त्वा ल्याः स्तु
वणमहा व्याहृतीः व्याहृतीश्च॥ प्रणवं च जुहोति सा
गउक्तः॥ बहिषो धातूनां सम ज्ञानप्रदयतिष्ठ
ऋवा ज्यान्स्क्रवण जुहोति॥ धातारोतिः स्ववितेदं
जुषंतां प्रजापतिर्निधिपतिर्नोभुनिः स्वष्टाविष्णुः
प्रजया संपुराणाय जमानाय इदं धातु स्वा
हा॥ धात्रादिम्य इदं॥ १॥ स मिन्द्रणो मनसानोषि

गोभिः सः सुरिभिर्मघवत्सः स्वस्या । संब्रह्मणा देव
 हतं यदस्ति संदेवानां सुमेषाय हिया नोः स्वाहा ॥
 इंद्राय दे- ॥ १२ ॥ सवर्चसाप्यसा संतनुभिरगेमहि
 मनसा सः शिवेन । वृशानोऽत्र वरिवः कृत्वा
 वनुमाष्टुतनुवा यद्विलिख्य स्वाहा ॥ १३ ॥
 वृद्धे दे- ॥ १३ ॥ यदद्यत्वा प्रयति यज्ञे ~~व~~

न। अंतरेण वावालोकर बुदगाच्छंति। यजमानः पत्नी पशु कात्ररत्विजश्वाध्वर्युर्गत्वाग्नेषा
 मपंस्प्येनो धत्या बोध्यशुकाईसंधौ हृदयशूलमनुदोसयति। शुगसितमसि शौचयोस्मां
 द्वेष्टियंचवयं द्विभः। तमद्भिः प्रोक्षति। धाम्नो धाम्नो राजन्नि तो वरुण नो मुंच यदापो अधि
 या वरुणेति श्रापामहेततो नो वरुण नो मुंच मुंच। अप्रतीक्षमाण आयांति। अर्धपथे समि
 स्थे धआयते। एधो धे धिषामहि। मंत्रा रतिः। आहवनीयेभ्यदिधाति। सुमिदसि स्वाहा।
 प्रथमां। तेजो सि स्वाहा। द्वितीयां। तेजो मयि धे हि स्वाहा। तृतीयां। आहवनीयमुपतिष्ठते।
 अपो अन्ववा रिषः रसेन समस्पृहमहि। पयस्याः अग्न्यागमं तं मा सः सजव र्यसा। आश्व
 लायने यजमाने धममोषेषु कर्तारः सर्व उद्दास्यमानं हृदयशूलमनु मंत्रेयेरन्। शुगसि
 योस्मान् द्वेष्टियंचवयं द्विभः स्तमसि शौच॥ तस्यो परिष्टोद पउपस्पृशंति॥ द्विभेरातो
 वरुणस्पृगहोमि तो हिरण्ययः॥ स नो धृतव्रतो राजा धाम्नो धाम्न इह मुंचतु॥ धाम्नो धा

१०२

न्नो राजन्नि तो वरुण नो मुंच यदापो अध्याइति॥ वरुणेति श्रापामहेततो नो वरुण नो मुंच।
 मयि वापो मोषधीर्हं सारतो विश्वव्यचासु स्वेतो वरुण नो मुंच॥ सुमित्रान आप० ष
 धयः संतु दुर्मि व्यास्तस्मै संतु योस्मां द्वेष्टियंचवयं द्विभः। तेमिधश्वास्पृशंतः। अनवे
 क्षमाण प्रत्या ब्रजंतः सर्वेति स्यः समिधो गृणीयुः। अग्नेः समिदसि तेजो सिते तेजो मयि
 धेहि॥ प्रथमां॥ एधो स्यो धे धिषामहि॥ द्वितीयां। समिदसि समे धिषामहि॥ तृतीयां॥
 एकैकैः क्रमेण गृहीयान्न सर्वे युगपत्॥ एसाहवनीयमुपतिष्ठते। आपो अघान्ववा
 रिषं रसेन समगं स्पृह॥ पयस्यानृग आग्ने गृहीतं मा सः सजव र्यसा। सर्वेषामुपस्था
 ने समाप्ते योयः पूर्व गृणीयात्सर्वमादध्यात्समि क्रमेण॥ अग्नेः समिदसि तेजो सिते
 तेजो मे दा स्वाहा॥ सोमस्य समिदसि दुरिष्टे मा पाहि स्वाहा॥ पितृणां समिदसि मत्स्यो
 मा पाहि स्वाहा॥ एतन्नना ध्वर्योः उद्दास्यमानस्य नुमंत्रेणादिविधाना दुद्दासनस्या
 वश्यं कर्तव्यं नानास्य सप्तमारव्यया ध्वर्यु कर्तृ कत्वात्। अतो ध्वर्युः सूत्रानुसारेणाध्व

बौ.सो.

१०३

युस्तदासनं करोति। पत्नी च॥ तच्चाहवनीयोपस्थानांतं मूलचयं ग्निपस्थितिं त्रिगोपा
लादिभिर्हृदयमूलं तं हृदये के। इत्यत्र व्याख्यातत्वात्सत्रांतरेन तथा दर्शितम्। आश्वलाय
नेनापि समानमंतुर्ध्वं हृदयमूलेनासंस्थाजपादितिसमिधाधानांतस्योक्तत्वात्॥
वृत्तिकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात्॥ शुगसीत्यादिमंत्रेण प्राप्तं हृदयमूलकं॥ अनु
मंत्रयते होता तत्परसाज्जलं स्पृशेत्॥ दीपे राजादिभिर्मंत्रैः प्रसागच्छन्करोत्यथा॥ तिस्रः
समिध एवाग्नेः समिदित्यादिभिः स्त्रिभिः॥ मंत्रैरग्न्यादिधातयेन स्यात्संस्थाजपादित्य
हेतुकारिका॥ यजमानः रुध्रविषाणां चात्वाले प्रास्यति॥ इन्द्रस्य योनिरसि यत्तस्य त्या
गो नोऽसादयामि॥ प्रातः प्रस्थानां नीता पत्नी चात्वाले रां कं प्रास्यति नृच्छी॥ ॥ अथा
वस्तु येषि॥ ॥ प्रतिप्रस्थानं विरुणमेककपालं निर्वपेत्तत्रैकाननं रं यथा वंशं समि का
ष्ठयजुषामिते वा वरुणमेककपालं निर्वपेत्तस्य मंत्रं कं तच्छी वा गाहपत्ये शाला मुखी
येवा॥ परिभोजनीयां न वेदं च रुत्यापाणां संमृश पगाहपत्याहवनीयं यो शाला मुखी १०३

अस्मिन्मन्त्रे होतारमर्चणीमहीह। रूध्रगया दुधगुताश्मिष्ठाः प्रजानित्यज्ञमुपयाहि व
द्वात्स्वाहा। अग्नय इदं० स्वगावो देवाः सदनं कर्म यजुः सवने दं जुषाणाः। जहि वाः सः
पदि वाः सः विष्णवे सधे तव सवावसनि स्वाहा। विष्णवे यो देवे भ्य इदं० यानावह उशतो
देव देवांता अरयस्व अग्ने सधस्व। वरुणानां करमाणा हवीः। विरुसुं धर्मं दिवमातं च
तानु स्वाहा। अग्नये देवे भ्य इदं०॥ ध्रुवाज्यादे स्तुवेण जुहोति। यज्ञयज्ञं गच्छ पतिं
गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा। यज्ञाय दे०। यज्ञे तं यज्ञो यज्ञपते स हस्तकवाकः सुवीरः स्वाहा।
यज्ञपतय इदं० दिवा गानु विद इति प्रकृतिं वज्रं जुहोति। ३। उपे विरया हि वा ज्ञा जुहोति च
तुर्गृहीतं जुहोति। आयुर्हो अग्ने हविषो जुषाणां घृतप्रतीके घृतयोनि रोधि। घृतं योनिं मधु
चारुगव्यं पितेव पुत्रं ममिरक्षतादि मः स्वाहा। आयुर्हो अग्नय इदं० यजमानो धि
शुक्लमादियज्ञयिनो कात्स्वर्वं करोति। अध्वर्युस्य मुदपात्रे हृदयमूलं वा दायं हियजमा

याहवनीयौवापरिस्तृणाति। सर्वान्तिवृत्तिं त्रकृतौ। आग्नीध्रवर्जमितिकल्पः। पूर्वादि
क्रमेणस्यमेककपालमग्निहोत्रहवणीं। पूर्वकिकाजिनंराम्यामुल्लखलंमुसलंदृषदमुपलां
जुहंस्कवंमेक्षणं पिष्टोद्वपमीप्रणीताप्रपायनमाज्यस्तृालीं वेदंदासुपात्रीमुद्वासनपात्रीं
वेदपरिवासनंधुष्टिमदंतीचरात्तामुखीयस्यपुरस्तादुत्तरतोवासादयति। गार्हपत्ये
निर्वापेप्रकृतिवत्सादयति॥ दारुपात्रीमनसोकावेनिर्वापार्थंतेउलप्रस्कंदनार्थं॥
नयानयोरप्रयोजकत्वंतथेतुनांचतुर्णामप्यावातयनकत्वाधेनाधिकत्वाप्यावातय
राडात्राकपालवत्प्रयोजनसंबंधाभावाद्वाजिनवेदरोषित्वाप्यावातुत्तरार्धवत्संब
धिकत्वाभावात्। ब्रह्माण्मुत्तरवेदिसमीपेउपवेश्यगार्हपत्याच्छालामुखीया
द्वाऽहवनीयांतं पृष्ठ्यादस्तीत्यपि वित्रं कृत्वहवनीयसमीपेप्रणीताः प्रणीयाप्यन
नयनोतंसमानं। जघनेनरात्तामुखीयंप्रकृतिवदाप्येष्योनिनायविरमति। अथ
युस्म्यादानादिप्रोक्षणादिसादयस्कवंचस्कवंचसंमद्रूपेनोदेहीतिशेषः। स्यमुदस्य

बो० सो०
१०४

दा

तिष्ठेत् आग्नीध्रः अग्नेर्वेति जिषेनेति निष्पन्नं ॥ गार्हपत्ये शालामुरवीयेवा ॥ गार्हपत्यं शालामुरवीयं वा वेक्ष्यति ॥ एवमाज्यमधि श्रयेत् ॥ औत्तरवेदिके धि श्रित्योत्तरवेदिसमोपे सोदयति ॥ अध्वर्युर्जमानमाज्यमवेक्ष्य धित्वा स्वयमेवेक्ष्योत्तरया धिमंत्रयते ॥ विष्णुमिवैक्ष्वं धामसि प्राजापत्यं ॥ प्रतिप्रस्थातो हसनपात्र्यामेक केपालमुदास्याविः पृष्ठं कृत्वा सादयति ॥ स्तवमाज्यस्थां व्यामवदधाति ॥ यन्मे अग्ने उपस्थे पुरोडाशं स्था ल्यदिभिः सह पत्नी शालेनि दधाति ॥ बर्हिर्विससी च दीक्षा कालात् पूर्वधत्ते ॥ अग्नेणाग्नीध्री यं शकटं चर्मवनिधाय तत्र पुरोडाशमाज्यस्थां स्तवं स्तुचं बर्हिर्विससी स्म्यं वेदं परिकोजनीयौ निराजासंदी मोदुं बरी मेत्रावरुण दंडं पुनमुदाध्वना यो वसती वरी कलशमेकधनान् चर्मसान् परिपुपात्रमाधिषवणं चर्मफलके बद्धं कृत्वा व्यावायानि आग्रयेणादित्यस्थां क्षोणकलशं दशापवित्रे त्रज्जोषं कृच्छ्रे जिने मंत्रं पौदवनसंभरण्यादि च सोमलिप्तं सादयति ॥ अध्वर्युः राजासंधां कृत्वा जिने त्रज्जोषं

१०४

द्वयस्वस्वाहा॥ सो०॥ १॥ संप्राणापानाभ्यां समुचक्षेवात्वं। सः श्रेष्ठेण गच्छस्व सोमराज
 नोयत्तु अस्ति तं शमुतते अस्तु। जनातां नः संगमने पथीनां स्वाहा॥ सो०॥ ७॥ एतं जानाता
 त्परमेवोमनः। वृकाः सधस्था विद रूपमस्य। यदा गच्छात्पि धिक्मैद्वियानैः। रिष्टपिते कृणु
 तादा विरस्मै स्वाहा॥ सो०॥ ८॥ अरिष्टो राजन् गच्छः परेहि। नमस्ते अस्तु चक्षुः स रघुयने॥
 नाकमारोह सहयजमानेन॥ सूर्यगच्छतात्परमेवोमनस्वाहा॥ सो०॥ ९॥ अर्धदेवः स वि
 तावंधो नुनः। इदानीमह उपवाच्येन पिः। वियोरत्ना भजते मानि वेभ्यः। श्रेष्ठो अत्र इ
 विषं यथा दधस्वाहा॥ देवाय स वित्र इदं॥ १०॥ उपनो मित्रावरुणा विहा गतं नमन्या
 दीध्याथा मिह नः सरवाय आदित्या नो प्रसिति हेतिः। ऊग्रान्ता पोषा घविषा
 परिणो वृणुते स्वाहा॥ मित्रावरुणाभ्यमिदं॥ ११॥ आप्यायि स्वस्मै नुते० संग
 थे स्वाहा॥ सोमा०॥ १२॥ संते पयांसि सन्ति वाहः। आप्यायमानो वाः स्युतमा
 निधिष्य स्वाहा॥ १३॥ द्वयोः सोमाय राजा इदं॥ १४॥ आपि गच्छ मयि दितो नुन०

१५

तस्यामस्वाहा॥ इन्द्राय हरिवत इदं॥ १५॥ जुह्वतियेति पूर्वमिति कल्पः। प्रस्तोतार
 माह॥ प्रस्तोतः सामगाय॥ प्रस्तोत्रसिहयजमानोऽक्रुत्विजश्च निधनं ब्रूयुः॥ ए३ वि
 श्वं समन्त्रिणं दाहा॥ सर्वमदायां तुरेणवात्वा लोकरावुदङ्गु पानि क्रामंति॥ उरुः हि
 राजावरुणाश्च करसूर्यापपंथा मन्वतव उ॥ अपदेपादा प्रतिधातव करुतापवत्ता
 हृदया विधुश्चिन्त॥ देवेयजनस्या पात्रमधोऽस्ति त्वाहा ध्वर्युः प्रस्तोतः सामगाय॥
 तेन सह सर्व निधनं ब्रूयुः॥ ए३ विश्वं समन्त्रिणं दाहा॥ अध्वर्युरपो दृष्ट्वा यजमानं वाच
 यति॥ शतं ते राजा मेषजः सहस्रं मुवक्ष गभीरा सुमतिर्वे अस्तु॥ बाधस्य द्वेषो नि
 र्गतिं पराचेः कृतं विदेनः प्रमुमुध स मत्त॥ उदक समीपेऽस्ति त्वाहा॥ प्रस्तोतः साम
 गाय॥ तेन सह निधनं मुपयंति॥ ए३ विश्वं समन्त्रिणं दाहा॥ उदके तिष्ठति प्राप्नु
 रवाः सर्वा अपां समीप इति ते न रुद॥ अग्निष्ठितो वरुणस्य पाशः। यां दिशमवभृ
 यार्थं गच्छांतसे वदिकृतं न प्रावी॥ दक्षिणतो दक्षिणा पश्चात्प्रतीचा॥ वामत उदीची॥

त्य

बौ०लो०

१०६

तिष्ठंत एव चरंति आश्वलायने यजमाने समीपे स्थित्वा चरंति ॥ सामान्यविहितस्य दे-
शद्वयस्य समुच्चयायोगात् ॥ वसुणा निहत्य तस्यां बर्हिर्विधा प्रवर्हिः प्रास्यति ॥ अग्रे
नीकमप आबि वेदा ॥ अपानपात्रात्तरक्षं न सुयं दमे दमे सुमिधं यक्ष्यते ॥ प्रास्यन्तु रक्षा
कारेण बंधनमिति देवस्वामिः ॥ परिवर्त्तीयते कल्पः ॥ स्तवेणाधारवज्जहोति ॥ प्रातिपदो
द्वाघृतमुच्चैरण्ये स्वाहा ॥ अग्नय इदं ॥ आमंत्रिते होत्रा देवतानुक्रमेणैव प्रतिवाक्ति ॥
अप बर्हिर्विचश्चत्वारः प्रयाजाः ॥ अग्नीषोमा वाज्यसागौ ॥ वसुणः प्रधानदेवता ॥ अग्नी
वसुणो स्विष्टकृतौ ॥ आश्वलायने यजमाने अग्नी वसुणावेव ॥ बर्हिर्विजिह्वा वनूयाजौ ॥
वसुण उच्चैः ॥ आग्नीध्रमहा ॥ अग्नीदपः स्त्रिमद्वि ॥ आग्नीध्रः परिकोजनाय दक्ष
स्मिन्नेनोपसंगृह्यापः स्त्रिः संमर्षि ॥ आपो वाजिजितो वाजेव आपः सरिष्यंती वाजं
जुष्यंती वाजिनी वाजिजितो वाजिजित्याये समाज्यं पो अन्नादा अन्नाघाय तिष्ठतः
प्रचारविधिसामर्थ्यादिपापश्चानिष्ठने वेदेदमुपसृतं कृत्वा शुक्रं त्वेति चतुर्गृहीतं गृह्णा १०६

निधाय तस्योपरि दध्नापयसा वामधुमिश्रेण पर्पयि जुह्वापलाशवारवयोदुंबरशाख
या वाजुहोति तमन्वारसंते ॥ यज्यामहावजो अग्नी प्रतिप्रच्छेदे ॥ यत्ने ग्रावणा विच्छिदुः सो
मराजन् ॥ प्रियाण्यंगानि स्वधितवन् ॥ तसंधस्वाज्येनेति वर्धयेत्य ॥ अनागसो
अधमित्संक्षयेम स्वाहा ॥ सोमापराजु इदं नव ॥ यत्ने ग्रावा वादुच्युते ॥ अनुच्युतु नरो
यत्ने दुदुह दक्षिणेन ॥ तत्त आयायतांते ॥ निष्पायतां देवसेम स्वाहा ॥ सोमयत्ने त्व
ने विच्छिदुर्ध्वयेनि ॥ यदा स्छानात् प्रच्युतो वेना सित्तना ॥ त्वया तत्सोमपुमस्तनः ॥
सानः संधासत्परमे व्योम न स्वाहा ॥ सोम ॥ ३ ॥ अहो हरीरपयसा समेत्य अन्योन्यो
नवतिवर्णा अस्य ॥ तस्मिन् यमुपहृतास्त वस्मः ॥ आने सजसदसि विश्वस्ये स्वाहा ॥
सोम ॥ ४ ॥ नृचक्षाः सोम उत मुश्रुगस्त ॥ मानो विहासि द्विआवणानः ॥ अनागास्त
नुवो वावधानः ॥ आनो रूपं बहुतु जायमानः स्वाहा ॥ सोम ॥ ५ ॥ उपक्षरंति जुहोद्यते
न ॥ प्रियाण्यंगानि तव वर्धयेती ॥ तस्मै ते सोम नम इदं वद ॥ उपमाराज स्तुते

ति॥ यजमानः प्रकृतिवदनुमंत्रयेति वक्तुम्। अर्धव्युः प्रकृतिवत् त्रीन् यथा जान्य जति॥ अनुमं
त्रणं प्रकृतिवत्। प्रत्याक्रम्यतिष्ठन्नेव ज्योतिस्त्वा ज्योतिषीति चेत्तुर्गृहीत्वा त्वं प्रकृतिवद्वज
ति॥ ग्रहणे यागे चानुमंत्रणं प्रकृतिवत्। प्रत्याक्रम्य प्रयाज रोषेणा ज्येष्ठालो पुरोडाशं
पुनराज्यस्थालीमक्षिधारयति॥ अर्चस्त्वेति तुर्गृहीत्वा प्रकृतिवदग्निं यजति॥ ग्रह
णे यागे च याजमानं प्रकृतिवत्। पूर्ववच्चतुर्गृहीत्वा सोमं यजति प्रकृतिवत्। ग्रहणे या
गे च याजमानं प्रकृतिवत्। अर्चस्त्वेत्युपस्तृणाति सकृत्। कूरस्माकमित्यनुमंत्रणं।
चतुःसंख्यग्रहणं संस्कृतस्योपस्तृणाति धारयति त्वेपि प्रधानसंख्यया गे संख्यया
बाधादंगानेन प्रधानावृत्य योगात्॥ ग्रहणलोपे अनुमंत्रणानां लोपः। मंत्रवत्पक्षे
मंत्रेणेपि पश्चान्नामि मन्त्रं निरेति॥ सर्ववद्वेन बाधितस्यावदानं स्यात्प्रतिप्रसवा
दवदानांतरस्यापि प्राकृतावदानधर्मत्वात्। पूर्वार्धदिवद्वत्ताह॥ वरुणाय नुश्च हि॥
अपराधदिवदायासि धारयति॥ अर्चस्त्वा अर्चं गृह्णामि॥ कूरस्माकं यदवदानानिते॥

बौ० स्तो०

१०७

पुनः। अत्याक्रमिति। प्रत्याक्रमणेऽप्यस्य स्तनस्य परिधिर्मध्यस्य सत्त्वात्। उपलक्षणाया
येऽपि उपलक्ष्यस्य सत्त्वात्समीकने देशतस्तस्य बाधे मानात्सा वात्तिन धर्तृत्वात्मिनोऽप्य
क्रमणनिषेधकत्वं चिंत्यं। बोधायनानां ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति प्रेषोच्च। आश्राव्यो
ह। वरुणं यजवपदूतेऽहुति। वरुणायेदं वरुणस्य हं देवयज्यथा धर्ममागम्या
सं। प्रत्याक्रम्य पुरस्तादुपरिषाच्चाविस्त्वेति गृहीत्वा। सरस्माकं। स्तवाहुतिः।
सर्वपुरोडाशान् वदधदाह॥ अग्नीवरुणभ्यामपि स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूह॥ आ
श्वलायने यजमाने अग्नीवरुणभ्यामनुब्रूह॥ अविस्त्वेति द्विरभिघोरयति।
द्विर्सरस्माकं॥ यथा वा स्तुताऽभिघोरयति स्विष्टकृत्यावति विधानात्। अ
त्याक्रमणादेऽअग्नीवरुणोऽस्विष्टकृतौ यज॥ आश्वलायने यजमाने अग्नीवरु
णौ यज॥ प्रकृतिवद्भेदोऽस्त्यागश्च॥ परिधिस्तनमुद्विश्य प्रकृतिवत्संज्ञा

१०७

परस्पत्वात् प्रकृतिवद्यागोनुमंत्रणं च पुनरावृणादौ यज । यागोनुमंत्रणं प्रकृति
 वत् । उदेः त्याक्त्वा च प्रतिष्ठापयात् । समुद्रे ते ह द्यमस्वतः । तथैव पात्रांतेरेण
 हस्तनवादिः पूरयति । संवावित्रां लोष धास्तपिः । अक्कजुहोति । यजस्पत्वायज
 धतेहविर्षः सक्तवा के नमेवा के विधेम स्वाहा । यजपतये इदं ॥ ऋजीषव्यतिरि
 त्तमो संध्यादिजले प्राक्षिपति । अवस्थानि च कुणामि चैरुसिनि च कुणावेदे वै
 देवकृतमेनोया उवमत्यैर्मर्त्यकृतमुरोरानो देवविषस्यो हि । यजमानो जालिनो
 पेंहण्हाति । सुमित्रान आपोषधयः सन्तु । नैरुत्यानि रस्पाता । इमित्रास्तस्मै
 न्तया सुयोस्मा देष्टु यंच वयद्विष्मः । अंजलिग्रहणनिरसनं सर्वेषामिति के
 शवोच्यते । अंजलिनादि सर्वेषु सर्वेषु जीषमिति कल्पः । सर्वेषु जाज
 नेन सह ऋजीषमपूक प्राक्षिपति । देवोराप एषवोगभस्तंबः सुप्रातः सुमज्ज १०८

मकर्म देवेषु नः सुकृतेषु तात् । यजमानो विंदु नुपस्पृशति । कृ - पत्नी यजमाना
 वनपमज्जाता वन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः । स्नात्वा यजमानो मेखलां विस्त्रस्या पूक प्राक्षि
 पति । यैजध्वर्युः स्नातायाः पत्न्या योक्त्रं विमुचतीति तंत्रकृत । पत्नी योक्त्रं विमुच
 तीति के शवाद्यः ॥ इमं विष्यमि वरुणस्पपात्राय मबधीत सावित्रो सुकेतः । धातु
 श्रयो नो सुकृतस्य लोके स्यो न मे सह पस्या करोमि । इदं बौधायने यजमाने सोमां
 ज चुस्वीय होत्रकरणपक्षे आश्वलायने होत्रकरणपक्षे होत्रावस्थानं पूर्वमेव कृत
 सोमं दानं विमोकः । आश्वलायने यजमाने होतावस्थानं पूर्वमेव विमुचति । दी
 क्षाकालीनस्य योक्त्रस्यांगप्रधानार्थे त्याद्विमोकस्य प्राकृतं । युक्तस्य तत्र तत्र
 सूत्रे प्रतिपादनात् । कालमेदो देवन समुद्ध्यः प्रकृतावपिन समुद्ध्यः । अदृष्टा
 र्थत्वे प्रसंगाद्विमोकस्य । आश्वलायने नाध्वर्योर्विकल्पेन योक्त्रविमोके कर्तव्या

बौ० सो०

१०९

विधानाच्च। नचयोः स्यप्रधानमत्रार्थविमोकेप्रकृतधर्मप्राप्तेरध्वर्युस्तत्रो
त्तरवसोमे विमोके इति वाच्यं। होतुः सोमे वेदप्रदानादिपूष्णिपात्रनिनयः। नप्रति
पादनात्। दशपूष्णिमासिवापत्नी सन्नह्यतिसत्त्वानध्यामीति विकारइत्यापस्तंबवच
नाच्च। तस्माद्यथोक्तैव व्यवस्था। नच होतृपत्नी कर्तृकयोर्विमोकयोस्तत्त्ववद्विक
ल्पः। पत्न्याः स्वयंकर्तृत्वस्यासत्त्वत्विजो विधाने लाघवात्। प्रतिप्रसवमा
त्रकरणात्। एवं होतृध्वर्योरपिन तुल्यवद्विकल्पः। पत्न्याः स्वयंकयाजुषो होतृ
पक्षे ध्वर्योः सावकाशात्वात्। अकृतयोः प्रक्षिपति। उपोष्ये इति वासेसी
परिधाया हुतुः। उन्नेतरुन्नोन्नय। उन्नेतादंपती हसूगृहीत्वा वदानयात्। उद्धयं
तमसस्पृशेत्। तज्यो ज्योतिरुत्तरं। देवं देवत्रास्यमग्न्यज्योतिरुत्तमं। उद्धयं
सूर्यः। त्रिं देवानां पश्या। अन्ये स्नातास्त्वयमेवोत्तरं तित्थी। यजमान उत्तर १०९

पू०

लनं॥ ब्रह्मप्रकृतस्य मोक्षोद्दयः सकृत्संमृष्टि। केचिद्वयस्त्रिस्त्रिः सकृत्सकृदि
तिपाठेनेमुक्तं चेत्तत्। प्रकृतौ वीक्षाय आदरार्थत्वात्। अतएवाग्रादिति एकव
चनां तादृशब्दमात्रेयुक्तं त्रैषद्वयोक्ते त्रिस्त्रिः संमृष्टीति प्रयुज्यते तत्र चाग्रेख
संमार्गइत्युक्तं यज्ञतुत्रे तेनादरार्थवीप्सा॥ ब्रह्मा प्रकृतिवत्प्रसोति। अंप्रतिष्ठे
त्यस्य प्रकृतानसामिदाधानानुज्ञानार्थत्वात्समिदाधानात्तावेपि प्रकृताननुज्ञा
तस्यावश्यकतव्यत्वात्। आग्नीध्रः परिकोजनार्थे रपः सकृत्संमृष्टि। आपो
वाजजितो वाजं व आपः सकृत्पुषी वाजं जिग्युषी वाजं जिनी वाजं जितो वाजं जित्याये
सकृत्संमृष्टि। संमार्गस्य पोअन्नादा अन्नाद्याय। अध्वर्युर्ज्योतिस्त्विति चतुर्थका
ति। सुवीर्याय त्वेधोस्यो नुमंत्रणं। अत्याक्रमणादौ देवौ यजयुः द्वितीयततो
घोरनुयाजयोः प्रकृतौ द्विजत्वात् देवान्यजत्यस्यात्रितयार्थत्वात्। यजोतवा

नमो देवापस्तीरं प्रेरयति । प्रतियुतो वरुणस्य पाशः । प्रस्यस्तो वरुणस्य पाशः ।
अध्यु रेव प्रपदेन योतीति कल्पः । सर्वेति धि मनवेक्षमाणा देवयजनं प्रातिगच्छति ।
पथे सर्वे अर्धतिस्त्रिस्तः समिधो गच्छति । एधो स्पेधिषीमहि । मंत्रावृत्तिः । सप
पादितिकल्पः । आहवनीयेभ्यादधाति । समिदस्ति स्वाहा ॥ १ ॥ तेतोसि स्वाहा ॥ २ ॥
तेजोमयि धेहि स्वाहा ॥ ३ ॥ अग्नय इदमिति सर्वत्र त्यागः । अहवनीयमुपतिष्ठ
ते । अपोऽन्यत्वारिषु रसेन समस्तु महि । पयस्वाः । अग्न आगमं ते मा स
सज्जवर्षसा । आश्वलायनेन यजमानो बिंदुस्पर्शनानंतरं सर्वस्वं दक्षिणं पादनु
दकांतिवदध्युः । नमो वरुणायासि निषेता वरुणस्य पाशः । अपः पिवंति । स
क्षस्यावसथोसि । प्राप्य प्रक्षीवंति । मूर्ध्नि धामाचमंति । पुनरपः पिवंति । सक्ष

बौ० स्तो०

११०

ज

तस्यावमथोसि। प्रोथ्य गिलंति। शुध्यर्थमाचम्य पुनः पिवंति। कपुंरुतस्या
वमथोसि। प्रोथ्य गिलंति। शौचाथमाचमने कृते पुनराचम्यापुवंते दाक्षि
तआपुवते। अन्येभ्यस्तेरन्वा। आपो अस्मान्मरः शुध्ययं तु घृतेन नो घृतघः
पुनं तु विश्वं हि हि प्रवहंति देवी रुदिदाभ्यः शुचिराप्त एमि। इस्मापः प्रवहं
नलं॥ सुमित्रान०। दुर्मित्रास्तस्मै संतु० द्विष्मः॥ उन्नेत्रास्वशाखातेन विधि
नेति वान्त कृत आनीयमानां उपेयुः॥ उन्नेतरु नोनयो नेतर्वस्वे अभ्युन्न
यानः॥ उदकादुत्तीर्य॥ उद्वयंतमसस्पर्श० ज्योतिरुत्तमं॥ इत्युपांशु ब्रूयुः॥ आ
दित्यमुपतिष्ठते इत्यन्ये स्नाने देवा अनवेक्षमाणा इत्यादिसमिदाधानां तं
पशुवत्। हविर्धानादीनां परिश्रयणानैरस्यंति दक्षिण मनो दक्षिणतो व
हिर्नयंति। उत्तरमुत्तरतः॥ ॥ इत्यवमथेष्विः॥ ॥ अथोदयनीया॥ ११०

नि

कुर्यात् इति कल्पः। आसादनांतं समानं। दक्षिणपश्चिमपरिधयोः संधिमुन्मुच्य
 प्रत्यंचमानीयासादयति। षड्भोजनवास्त्विष्टकृतं प्रायणीयवत्। अग्निः सो
 मः सविता पृथ्वा स्वस्तिरदिति रिति क्रमः। दक्षिणादि क्रमेण होमः। पुरस्तात् ॥ ७ ॥
 त्विष्टकृतः स्कवेण जुहोति। यास्ते विश्वाः समिधः संत्यजेयाः पृथिव्यां बहिषि
 स्येयाः। तास्ते गच्छन्ताहुतिं घृतस्य देवाय ते यजमानाय ब्राम्हणे। अग्नये इदं
 स्कवे विमोकांतं समानं उपस्तरणाभिधारणाभ्यां प्रौवं समापयति। योक्तु
 वे वेद्यां पक्षे योक्तु विमोकः। योक्ता सर्वे दस्तरणमात्रं। प्रतिपत्तेरपेक्षितत्वात्। पूर्ण
 पात्रमंतर्वादि निनयति। औत्तरवेदिके बोदयनीया। तदा गार्हपत्यकार्ये रा
 लामुरवीये। स्तंबयजुर्हरणं नास्ति। अयं पक्ष आश्वलायने नोक्तवति गार्हपत्यं न
 उदयनीयाचरंतीत्याश्वेलायने न रालामुरवीये प्रवर्तय विधानात्। इडाक्ष १११

क्षणांगं मार्जनं च सवति। उदयनीयायामनिषेधात्॥ ॥ इत्युदयनीया॥ ॥
 अध्वर्युदेवा गानुविद इति कल्पः। परिभोजनीयां निवेदं च कृत्वा पाणी संस्त्रयो ॥ १ ॥
 नरवेदिकादीन्परिस्त्रीय रालामुरवीयादुत्तरतस्तणेषु पात्राणि निक्षिप्य सादय
 ति॥ स्यमामिक्षास्थाली कुंभौ समेषणां अग्निहोत्रहवणी जुहोपस्तंस्क मु
 बंध्रुवामिडापात्राज्याज्यस्थाली वेदं उद्वरणवेदपरिवासनमुपवेशयति॥
 औत्तरवेदिकस्य दक्षिणतो ब्रह्मणमुपवेशय पृष्ठपाशुस्तौ योपवित्रे कृत्वा य
 जमानवाचं यच्छ। वेषयत्वा॥ प्रत्युष्टं नपः। देवो वेः सवितोत्पुनतु। शुंध्यं
 ध्वं दे० यज्याये। प्रातर्दोहं कृत्वा रालामुरवीये अमिक्षां प्रपयित्वा ज्यं निरु
 पोपय पर्याग्निकृत्वा नरवेद्यां स्तब्धा प्रेषमाह। प्रोक्षणासादयस्कवे चस्क
 वश्च संमृद्धा ज्येनोदे इति। योमाह द्वा० नदि॥ प्रादित्रवर्जसंनार्गः पत्न्या

बौ० सो०
११२

गार्हपत्यावेक्षणादिसमानमाज्यग्रहणात् । अवायामेवाज्यं गृह्णाति ॥ आपो
देवारग्रे० तृये० वेदिप्रोक्ष्य । वेदिरसिस्थाहा । स्वधापितृभ्यु० भवि० छत । त
च्छीपरिशो जनीयांस्तौ त्वीसदोहविधानिस्पवापर्वस्थूणेभित्वात्तच्छीपरिधाय
ततोविधत्यादितिकल्पसारात्विधतीपवित्रेशारवापवित्रंसादयित्वात्तच्छी
जुरुपमतावासाद्यमंत्रेपाध्रवामासाद्यतां । एवासदत्कृतस्यलोकेतां
विधौवाहि० यज्ञंयमित्यभिमुद्रपाज्यस्थालीमानोयोषेभिमंत्रयते ॥
विष्णुनीस्थोवेष्टुविधामनास्थः प्राजापत्ये । आभिधामुदास्यासाद्यविश
येवाजिनंनिधायस्कवसादनंकृत्वा यन्मेज्ये० उपस्थे आज्यपागा
ते विष्टायजमानः दक्षिणवेद्यंकेडाभ्रश्रुलोमनखा निवापईत्वास्नात्तु यि
पविशति ॥ ततआभिधामप्रचारः । मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहि । मित्राव ११२

प्रतिप्रसूताअपंहमानंतरंतर्णयथावत्स्नातः । जुहुंस्नावमाज्यस्थालीस्यं
वैष्णव्यादायागत्योहवनीयोपस्थानांतं । आश्वलायनेयजमानेसमिदाधा
नांतंकृत्वा देवागातुर्वेदइतिकल्पः । असिदादानादिप्रसारंकृत्वाप्रायणीयव
हिषोमुष्टीः । अदित्येरास्त्रासीत्यादिइधमसंभरणं तंसमानं । परिशोजनीयादी
निकरोति पाणीसंमृश्य शालामुरवायादीनेव परिस्तीर्यप्रायणीयवत्स्थाली
मेक्षणवेदैः सहपात्रां त्राण्यासादयति प्रायणीयवत् । अध्वरुरागत्य
पाणीसंमृश्य ब्रह्माणमुपवेश्य पृथुपास्तरणादिकरोति । अग्निहोत्रहवण्यां
प्रायणीयक्षानकावोनिधायनिर्वपति । अदितिर्देवतासमानमावत्स्थाल्या
धिप्रयणादिप्रायणीयवत् । आप्याय्यपश्चादुपरमतिकल्पोक्तस्थालीसं
क्षालनंनिनयति । पत्नीसन्नहनेविकल्पः । प्रथमस्तु पावाहर्ध्वं तु संमृष्टकरः

कौयज ॥ मित्रावरुणाभ्यामिदं० मित्रावरुणयोरुहं० येन्द्रियावीर्यासं॥
पशुवन्मार्जनिं॥ धातारं॥ अनुमतिं॥ शक्रं॥ सिनीवालं॥ कुहं चोपांशुयागव
द्यजति॥ ततः स्येकृतादीडापक्षपातं कृत्यामार्जनिं॥ आश्वलायने यजमा
नेन मार्जनिं॥ आमिक्षापक्षे आमिक्षा होमानंतरं पशुकं मार्जनिं कर्तव्यं॥ आमिक्षा
होमस्य वपापुरोडाशाद्देहोमरूपत्वात् कर्मांतरत्वेऽपि स्थानापत्त्या न धर्मलोपा
दर्थलोपाद्यथावेव न मार्जनीस्य वपा होमोत्तरमुक्तस्य बाधायो नोदत्तत्वापत्तौ
वेनानुबंध्यावपायांदक्षिणवेद्यं ते यजमानः केवाश्वश्रुवपत्तेन नुबंध्यायाः पशुपु
रोडाशादेविकाहवीं धिनिर्वपति वपापुरोडाशा होमानंतरं मुक्तानां वनहविषामा
मिक्षापक्षे सत्रकरेणानुक्तानामपि धर्तृस्वामिना कर्तव्यतोक्ता॥ तथा आश्वला
यनेनानुबंधे पशुपुरोडाशमनुदेविकाहवीं धिनिर्वपेत्पुनरित्युक्तानामामिक्षापक्षे
मुक्तानां कारिकायां कर्तव्यतोक्ता॥ शारखा हरणं वा जिनप्रचरिः॥ उपवेषनिरसनं॥ प्र

बौ.सो.प्र.
५५३

आश्वलायनस्याज्यसागादीकांतेवाजिनयागइतिपक्षोनत्वनुयाजादिराज्य
सागप्रभृतिवाजिनोतेतिस्त्रेऽध्वर्युस्त्रोतेकांतत्वानुसरणादयमेवाभिप्रायोवृ
त्तिकारस्यातएवकारिकाज्यसागादिकेकांतेत्यादिवाजिभ्योवाजिनंसर्वेदिताः॥
यत्त्वध्वर्युस्त्रोतेनविकल्पइति॥ तन्नस्वशाखविहितेनबाधस्यन्यायासि
द्धत्वाद्विकल्पस्यस्त्रेनुक्तत्वादुक्तवपिन्यायानुसारिपक्षानुष्ठानस्योचितत्वा
द्यथोक्तएवाभिप्रायः॥ अध्वर्युर्धजमानोवाहवनीयादुदीर्घांगारानिरुध्यो न
रस्तिन्मह्यवेद्यंतेनिधायत्नमवेदिस्तरणवर्हिसिपोषति॥ यत्कुसीदमेप्र
तीतंप्रयियेनयमस्यषष्टिनाचरामि॥ इहैवसंनिरवपदेतदेतत्तदग्रेअनृणे
नवामि॥ तस्मान्नग्रावजलावपुर्वाज्येनोपस्तीर्णाभिधारितान्त्रीहिस्तकू
न्यवस्तकून्वाजुहोति॥ विश्वलोपविश्वदावस्यत्यासंजुहोमि स्याहा॥ अग्नये
हसोमि यः संधृष्यलेपमपनयति॥ आधादेकोदुतादेकः समस्वनदेकस्तेनः

५५३

संयजमानायतिष्ठ। अध्वर्युश्चेद्यजमानेनान्वारब्धः पूर्वाग्निः शकले समारोपयति।
 अयंतेयोनिः० अग्न्यग्रेहाध्यानोवर्धयारुयिं। शकलेशालामुखीयेभ्यादधाति। आजु
 वानः० सीदत उद्धृष्यस्वोग्ने० मेतं अध्वर्युः शालामुखीयमुपसमाधायापूर्वाज्ये
 नेचतुर्गृहीतं जुहोति। सप्ततेजग्ने० घृतेन स्याहा। अग्नये सप्तवत इदं० धेनुम
 नद्धाहं वा ददाति। अध्वर्युश्चालिंगं प्रतिगृह्णाति॥ ब्रह्मा अयाश्चोत्थोदिक्षिः स
 वे प्रायश्चित्तं हुत्वा संस्मृत्य जपेनोपस्थाय तीर्थेन निष्क्रामेत्। यजमानः। यज्ञो ब्रह्म
 धाणां॥ गोमां॥ अग्नेर्व० वाम्। यं देवामनुष्येषु पर्वेषु० उपवेषोपविष्टुनः०। ब्रा
 ह्मणास्तप इत्ये। सहस्रं ब्राह्मणं तपणं। अध्वर्युर्द्यजमानो वा जस्तपस्ते त्रीनु
 द्दरणपक्षेणाहपत्यमरण्यः। समारोपयति। अयंतेयोनिः० अरण्ये रग्नीत्स
 मारोद्येति वचनात्स्वयोरैवारण्योस्त्रयाणामुत्पत्तिक्रमः॥ समारोपणमरणि ११४

वेदे अरणी धिति वेदत्। तच्चेतरयोस्तुष्टी मंत्रलिंगादित्युक्तं प्रातिपत्तिरिति देवय
 जनस्योत्तरतो विहारं कल्पयित्वा मिथित्वा विदुष्यमनस्वतं जुहोति। अजस्तप
 क्षे समारोपणक्रमेण प्रथक मंधनमिति गोपालप्रायश्चित्तप्रदीपः॥ अरण्ये
 रग्नीन्समारोह्योदवसायमधित्वाग्नीन्विदुष्येति सत्रस्वारस्येन केशववृत्तिक
 द्वां मंधनमेदस्यानुक्तेष्वध्वर्युस्वामिनापि अरण्ये रग्नीन्समारोप्योदवसायानि
 मंध्यपौर्णमासेन यजेतेति वरुणप्रधासयोः प्राज्ञहितं समारोप्य शालामुखीयं
 द्वितीयंगतश्रियः। देवयजनमध्यवसायमिमं ध्योदवसानो यया इति सोमेन च
 मंधनमेदस्यानुक्तेरजस्तपक्षेपिसकमंधनं॥ युक्तं चेत्तत्प्राथमिकोत्पत्तिः।
 परित्यागो मानाभावात्। समारोपणमेदस्य मंधनमेदकत्वं कल्पनानुपेतैः प
 आम्बलापनमते तु अजस्तपक्षेपि गार्हपत्यस्यैव समारोपिः। एवमुन्वाहिता

बौ० स्तो०
११५

प्रपदेनाजस्राग्रेरप्युक्तत्वात्। एवमिति पूर्वोक्तसमारे पस्येवाभिधानप्रत्यक्षनयनस्य
आहुतेति वाक्यशेषात् समारोपस्येवमभिधाने श्रवणं गार्हपत्यस्यैवोक्तः। अयं ते यो नि
रित्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेदिति। न च मंत्रेण गार्हपत्य इतरयोस्तथा मिति वाच्यं।
मंत्रलिङ्गादेवार्थस्य ससिधे गार्हपत्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। अयं च विधिः कर्म
थं गमनेन्यदा च गमनेन सवत्यविशेषात्। बोधायनेन दक्षितं वा योगवक्षे मं विंदति॥
अन्यत्र वा देवयजनादीक्षिते इत्यादिना तस्य विधेरविशेषदर्शनाच्च। तस्मादाश्वला
यने यजमाने अन्याहिताग्नेः कर्मार्थं गमनेन स्वाकरीत्या समारोप्येव गमनं। न
चेवं ज्योतिषे मेतदाकर्ध्वानवैयर्थ्यादीक्षितप्रयोगप्रत्यक्षनयनं। पक्षेपि अंते स
मारोपनियमेनात्पयस्त्रांतरादौ प्रत्यक्षनयने ते प्रत्यक्षनयननियमा
भिधानादक्षिते प्रयोगेनान्वाहितप्रयोगस्त्येवाविशेषादाद्यंतयोः समा

११५

कृत्वंतु भेषजं सहः सहो विरेण्यं। पूर्ववद्वितीयं जुहोति॥ यान्प्रपामित्याभ्यप्रतीता
न्यस्मिन् यमस्य बलिना यरामि। इहैव संतः प्रतितद्यातयामो जीवाजीवेभ्यो निह
राम एतत्स्वाहा। जीवेभ्य इदं० अग्नादेको० ण्यं। पूर्ववत्तृतीयं जुहोति॥ अनुणा अ
स्ति ननु नृणाः परस्मिन् स्तृतीयलोके अनुणा स्ये म॥ ये देवयानोऽतपितृमाणाः
सर्वान्यथो अनुणा अधो ये मस्वाहा॥ अग्नय इदं० अग्नादे ण्यं। यजमानोऽग्नि
मुपतिष्ठते। अयं नो न भस्मा पुरस् स्फानोऽग्नि रक्षतु॥ गृहाणामसमत्यैव
हवो नो गृहा असन्तः। वारुणं सत्यं नो न भस्मा स्पतु जु नो धौ हितप्रया॥ पुन
र्नो न भस्मा कृधि पुनर्नो न भस्मा कृधि॥ आदित्यं देवं स्फान सह स्रपोषस्य
शिषो स नो रास्वा ज्या नो रायस्योषः सुवीर्यं सुवत्सरीणां स्वस्ति॥ ययं॥
आशासानः सुवीर्यं रायस्योषः सधियं॥ वृहस्पति नारायणं गाकृतो मे

रोपवैलक्षण्याच्च ॥ न चाध्वर्युरीत्याविकल्पः । स्ववेदविहितेन वेदांतरविहित
स्य स्वशाखाविहितेन परशाखाविहितस्य बलाधिकरणे बलान्निधानात् ॥ ए
वं च धर्तृत्वात् मित्रो विकल्पान्निधाने मूलं चिंत्यते । आश्वलायने यजमाने गार्हप
त्यमेव यजमानः समारोपयति ॥ अयं ते ~~अग्नि~~ आसीदधा नेविधयामिहः ।
प्रत्यवरोह जाते वेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वहनः प्रजानन् ॥ प्रजापुष्टिं रयिमस्मा
सुधे स्यथा कवयजमानाय शंयोरिति प्रत्यवरोह्य मंधनं ॥ तत आहवनीय
मेव विदुत्यमनस्यती होमः । समाप्ते पूर्णदिचा पूर्ववत् तन्मोरोप्य गृह्णत्वा प
र्वन्मथित्वा जस्रपक्षे दक्षिणाग्राहवनीयोऽस्यायतने निधाय बौधायने यज
माने मनस्यतीर्तुत्वं त्वर्षे सायं होममतिक्रांतं कुर्यादिनांतरोत्कर्षे स्वरादेसा
यं होमं प्रातर्होमं च समस्य कुर्यात् ॥ अन्यतोत्कर्षे सर्वान्छेष होमविधानेन

बो० सो०

११६

कुर्यात् अनुत्कर्षे स्वकाले सायं होमं कुर्यात् । आश्वलायने यजमानेन प्रतिहोम
प्रतिषेधश्चोर्ध्वमवत्तया देवे रिति षष्ठ्या यात् । सूत्रकारेणानुक्ते प्रतिहोमे
न्यायस्य प्रवृत्तेः । अग्निहोत्रहोमस्य सोमांगत्यामावादध्वर्युसूत्रोक्तप्रतिहोमा
निवृत्तेः । प्रतिहोमस्याप्यध्वर्युसूत्रे वैकल्ये केवेन न्यायाविरोधेन प्रवृत्तेरभि
तत्वात् । योपिका सायनेन तदन्ते सायमाहुतिरिति सोमयागनिमित्तो नित्या
यामेव सायमाहुतेरुदवसानायांतरकालोपकर्षे विवचनादुक्तः । सोपिनाश्व
लायने यजमाने नित्येनापि स्वराखाविहितेनास्मिन्नेहोम इत्यनेन परव्रा
खाविहितस्य बाधात् । आपस्तंबेन सायावद्राष्ट्रिः संतिष्ठतेथ सायमग्नि
होत्रहोमं जुहोतीति रात्रौ उदवसानायासमाप्तौ नित्यस्यैव सायं होमस्य
अनंतरं कालो मुख्य उक्तः । सोपिनाश्वलायने यजमाने उक्तहोत्रेव एत

समाप्ति

११६

बो. सो. प्र.
११८

140
24 B

140
१५५ (७३)

सुतसुप्रदेव
॥ आरक्त अनंतदेवकृत बोधायन ॥
॥ सोमप्रयोगः समाप्तः ॥ ६५ ॥

यद्विनासदिकाष्टम्यासास्यादभयपाशिका ॥ एकपंचयथाहोम्यासद्विनासिनं च ॥ ६५ ॥
शिससहविधनिर्गमधुमचरः ॥ अथावुत्तरविदिरयादिधुमपावटे भवेत् ॥ ६५ ॥

पत्र सं.
कुठ (२३४)

योः सर्वार्थत्वबोधायनस्य सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुहोतीति ॥ होमाभिधानं प्र
तिजुहुयादिति चानोपपद्यते ॥ उदवसानीया चाश्वलायनस्य दिवैव समावनीया
अनुबंध्यांते दीक्षितस्य माधत्योदवसानीययेति सूत्रे तदानीमेव विधानात् ॥
ततश्चोत्कर्षे तदनंतरकाले मुख्यसंभवति ॥ रात्रेरिषे मुख्यकाले तदनंतर
कालस्य मुख्यत्वाभिधानात् ॥ तस्मादनुत्कर्षे तदनंतरकाले मुख्यसंभवति ॥
रात्रेरिषे मुख्यकाले तदनंतरकाले मुख्यत्वाभिधानात् ॥ तस्मादिष्य
काले होमः ॥ उत्कर्षे न सायं होमः ॥ स्वकाले प्रातर्होमः प्रक्रांतग्निहोत्रे स्पतिके
चित् ॥ प्रातर्होमस्य कालसंभवेऽपि सायं होमस्यातीतकालेः सप्तवेना प्राप्त
त्वा प्रातर्होमस्याप्युप्राप्तिरिति धूर्तस्वामिः ॥ तिसापंकालं प्रतीक्ष्य तत्र हुत्वा
ततः पश्चात् प्रातर्होमः ॥ स्वशाखीयानुष्ठाने शतस्यपेक्षायां शारवांतराये